

המזרח התיכון 2005
בסימן חילופי דורות

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

ייעודו של מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה הוא לתרום ללימוד ולהבנה של ההיסטוריה המודרנית וענייני השעה של המזרח התיכון ואפריקה באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד. המרכז הוא חלק מבית הספר להיסטוריה והפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין באוניברסיטת תל-אביב.

המזרח התיכון 2005 בסימן חילופי דורות

עורכת: תמר יגנס

מרכז משה דיין ללימודי
המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

The Middle East in 2005 Under the Impact of Generational Change

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

רמת-אביב, תל-אביב 69978

טל: 03-6409646

פקס: 03-6415802

E-mail: dayancen@post.tau.ac.il

<http://www.dayan.org>

ISBN: 965-224-070-2

© כל הזכויות שמורות

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב, 2005

עיצוב עטיפה, עימוד והבאה לדפוס: אלנה לסניק

הדפסה: בית הדפוס של אוניברסיטת תל-אביב

תוכן העניינים:

הקרמה 7

אבות ובנים, מגומהוריה ל"גומלוכיה"

יורם מיטל

המאבק על רסן השלטון במצרים 15

אייל זיסר

בשם האב, האם בשאר שולט בסוריה? 37

יהודית רונן

מועמר אל-קד'אפי וסיף אל-אסלאם – אב ובנו בצומת

היסטוריה? 43

בכור התמורה המהפכנית

אפרים לביא

בין מהפכה לבין מדינה – הפלסטינים לאחר עידן ערפאת 53

עפרה בנג'ו

בנפול הבעת': מאבקי האליטות בעיראק 73

מאיר ליטבק

הצעירים המורדים של איראן 95

יציבותן המפתיעה של המונרכיות

יהושע טייטלבוים

הדור החדש של העלמאא' הסעודים – משענת חדשה

למשטר? 109

אשר ססר

הכל נשאר במשפחה – יציבות בין-דורית בירדן 117

דניאל זיסנויין

אליטות פוליטיות במציאות משתנה במרוקו 131

הקדמה*

שורה של שינויים פוליטיים במזרח התיכון יצרה דימוי של "אביב ערבי": בחירות בעיראק וברשות הפלסטינית; הפגנות המוניות בלבנון; החלטת הנשיא חוסני מובארכ לאפשר התמודדות בבחירות לנשיאות במצרים; בחירות מקומיות בערב-הסעודית. מה מהות שינויים אלה ומה מקורותיהם – האם הם פירות מדיניות קידום הדמוקרטיה של הנשיא בוש, או אולי הם תוצאת המהפכה התקשורתית הסוחפת את העולם הערבי? האם אלה סימנים של מהפכה אמיתית, שרקעה תסכולים פוליטיים, כלכליים וחברתיים, או צירוף מקרים אשר ביניהם לבין תמורה עמוקה אין כל קשר? האם מדובר בתמורות הדרגתיות אותן מחוללים חילופי הדורות בשלטון, או שמא חילופי הדורות מלמדים על מאבק עיקש הנמשך מדור לדור, כדי לשמור על המצב הקיים?

על רקע תהיות אלו נידונה שאלת חילופי הדורות במזרח התיכון ביום עיון שנערך במרץ 2005 במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. ביום העיון היו כל המשתתפים חוקרים ממרכז דיין, פרט לאורח אחד מאוניברסיטת בן-גוריון, ד"ר יורם מיטל, העוסק במצרים.

במשך זמן רב נידונה במצרים האפשרות, שלא העידה על מגמות דמוקרטיות, שבנו של הנשיא מובארכ יירש אותו, כפי שאסד הבן ירש את אביו בסוריה. אך בניגוד לשמועות אלה, קרא הנשיא המצרי, בפברואר 2005, לערוך בחירות חשאיות, כלליות וישירות לנשיאות, בהן יתמודדו מספר מועמדים. קשה להעריך את תוצאותיו של מהלך זה, אולם דומה, שלאור המגבלות המוטלות על המועמדים המתחרים, ספק אם אפשר לדבר על שינוי שהוא יותר מקוסמטי במערכת הפוליטית, או כפי שטוענת האופוזיציה המצרית, המהלך הוא רק מצג שווא של דמוקרטיה.

בסוריה, השאלה הנשאלת איננה באשר לקיומן של מגמות דמוקרטיוזציה לאחר שינוי השלטון בה, אלא השאלה היא אם בנו יורשו של חאפז אל-אסד, בשאר, אכן שולט במדינה; ושאלה נוספת, חשובה לא פחות, היא עד מתי משטר צבאי רדיקלי ואנכרוניסטי זה, שתפיסות עולמו אבד עליהן הכלח, ושאיבד חלק ניכר מבסיס התמיכה החברתית שלו, יוכל להמשיך ולהתקיים. הכישלון החמור ביותר של בשאר, המעמיד בסכנה את עצם קיום משטרו, הוא בכך שסוריה לא התאימה את מדיניותה לשינויים שחלו במדיניותה האזורית של ארצות הברית בעקבות ספטמבר 2001 והמלחמה

* הקדמה זו מבוססת על תמצית מנהלים של הכנס, שהוכנה על ידי ד"ר ישראל אלטמן.

בעיראק, ולכן הפכה בעיני ארצות הברית מבעלת ברית, ולו גם בעייתית במידת מה, לאויבת המאיימת על האינטרסים האמריקאיים המרכזיים במזרח התיכון. המתח עם ארצות הברית תרם גם את תרומתו להתפרצות המגמות האנטי-סוריות בלבנון, שהביאו לבסוף לנסיגתה המשפילה של סוריה מארץ הארזים, בה שלטה ביד רמה במשך שנות דור.

לוב היא מקרה נוסף של מדינה שמשטרה החל את דרכו בהפיכה צבאית ואשר בה נידונה עתה האפשרות של העברת השלטון מאב לבנו. ככל הנראה סיף אל-אסלאם, בנו בן השלושים ושתיים של מועמר אל-קד'אפי, הוא מועמדו של אביו לירושת השלטון. סיף אל-אסלאם החל לבלוט במחצית השנייה של שנות התשעים, ומעורב היום בכל מערכות המדינה. הוא מצוי היטב בתרבות המערב ובדרכי התנהלותו, ומוביל תהליכי שינוי במדיניות פנים וחוץ, על אף שאינו נושא תואר רשמי. כך, סיף אל-אסלאם הוא שהביא לשינוי הדרמטי במעמדה הבין-לאומי של ארצו, ממדינה מבודדת שהייתה נתונה לסנקציות כבדות בשנות התשעים, למדינה המחוזרת על ידי המערב, כלכלית ודיפלומטית.

בעיראק, לעומת כל המשטרים הרפובליקניים שנידונו לעיל, התחוללו השינויים בשלטון בידי כוח חיצוני, ארצות הברית, שהביאה לשברן של האליטות הקיימות, ובראשן מפלגת הבעת' והצבא, ולעלייתן המהירה של אליטות חדשות. קריסת המרכז השלטוני בבגדד גרמה להתחזקות האליטות בפריפריה – באזורי השיעים והכורדים. שבר האליטות הישנות מאפיין, כמובן, את העדה הערבית-הסונית, בה בולטת עלייתם המטאורית של אנשי הדת. וותיקי משטר צדאם הפכו לאליטה של האופוזיציה לסדר החדש. אצל הכורדים, בולטת ההמשכיות ההיסטורית של האליטה המנהיגה אותם ברציפות מזה שבעים שנה. אליטה זו הצליחה לאחרונה להיחלץ מהמאבקים הפנימיים שפיצלו אותה בשנות השמונים והתשעים. בקרב השיעים, המאבק בין עלי אל-סיסתאני לבין מקתדא אל-צדר הוא מאבק בין מנהיג דתי לבין מנהיג פוליטי (הגם שצדר שואב את סמכותו במידה רבה מסמכותה הדתית של משפחתו). סיסתאני הוא המוציא והמביא היום בעדתו ובעיראק בכלל, והסתלקותו תיצור חלל פוליטי גדול.

אצל הפלסטינים, סוגיית חילופי הדורות, הפכה אקטואלית ביותר עם הסתלקותו של יאסר ערפאת. סוגייה זו כרוכה באופן הדוק במתח שבין שני הקטבים שביניהם נעה תנועתם הלאומית של הפלסטינים מאז הוקם אש"ף: האחד, המהפכה, דהיינו הדבקות ביעדי "האמנה הלאומית" ובשחרור פלסטין כולה בדרך המאבק המזוין; השני, המדינה, כלומר ניהול מדיניות פרגמטית, החותרת ליעד של שתי מדינות באמצעים מדיניים ובניית מוסדות המדינה שבדרך. בכך משתלב מאבק בין-דורי, שפרץ בעשור האחרון, בין ההנהגה הוותיקה, שבקשה לשמור על מעמדה על ידי שימור מעמד אש"ף, לבין מנהיגי דור הביניים, שהנהיגו את האינתיפאדה הראשונה, וביקשו למלא תפקידי מפתח בשלטון העצמי עם כינונו בעקבות הסכם אוסלו. בזמן "אינתיפאדת אל-אקצא"

עבר מרכז הכובד מהמערכת הממסדית של הרשות הפלסטינית אל מנהיגי דור הביניים של אל-פתח, כמרוואן אל-ברע'ותי, אשר רכבו, בגיבויו של ערפאת, על גל המחאה של הציבור, כמובילי השלב החדש של המאבק הלאומי.

אך האנרכיה והפגיעה בלגיטימיות של המאבק הלאומי, אותן גרם העימות האלים, לא סייעו לאנשי דור הביניים לצמצם את כוחה של ההנהגה הוותיקה, להאיץ את תהליך חילופי הדורות ולהפוך לקבוצת כוח מגובשת. תנועת חמאס, לעומת זאת, הגבירה את כוחה בשנות העימות, אך פגיעת ישראל בראשי התנועה ובמקורותיה הכספיים, החלישו אותה בשנה האחרונה והדבר תרם לעמדות הפרגמטיות שנקטה כלפי אבו מאזן אחרי שנבחר לנשיא. האלימות והאנרכיה הביאו את החברה הפלסטינית, עוד לפני מות ערפאת, לחשבון נפש לגבי עתידו וצביונו של המאבק הלאומי, ובחירתו של אבו מאזן כמנהיג שירש את ערפאת, ביטאה הכרעה לטובת חזרה, לפחות זמנית, להגיגן המדינתי.

אם בארצות ערב ובקרב הפלסטינים זוכות התנועות האסלאמיות לפופולריות רבה בקרב הדור הצעיר, והעוינות לארצות הברית היא הלך רוח מוביל, הרי דווקא באיראן, אשר בה התנועה האסלאמית כבשה את השלטון, הדור הצעיר אינו רואה עוד באסלאם מזוור פלא לכל חוליי החברה ומגלה אהדה רבה לארצות הברית ולמאפיינים שונים של תרבותה. קבוצות סטודנטים אף ניהלו מאבק פוליטי נגד המשטר האסלאמי, אך כשלו בו. צעירים ונשים היו הכוחות החברתיים שהביאו לבחירתו של מוחמד ח'אתמי לנשיא ב-1997. הם היו הכוחות שדחפו לשינוי בשנות כהונתו הראשונות. קבוצות סטודנטים מאורגנות פעלו למען השינוי, גם על ידי עצרות והפגנות המוניות, אך דוכאו ונכשלו בניסיון לקדם רפורמה ולבלום את מתקפת השמרנים נגד מגמות הליברליזציה. תנועת המחאה של הסטודנטים נכשלה משום שהסטודנטים לא בנו קואליציות חברתיות רחבות כגון אלו שהביאו להצלחת תנועות מחאה קודמות. קבוצות מפתח, כמו הסוחרים ואנשי הדת, אף היו נגדם, והציבור בכללו עייף ממהפכות וממאבקים. הכישלון הפוליטי הביא לבריחת צעירים מהפוליטיקה ואף להגירה מואצת. המצוקה הכלכלית תרמה להתפשטות סמים, זנות ואיידס בקרב הצעירים. השמרנים מצדם מגבשים חלופה לליברלים בדמות זרם שמרני חדש, והם אלה שניצחו בבחירות לנשיאות ביוני 2005.

יש המופתעים מיציבותן השלטונית של המונרכיות הערביות, אך זו איננה צריכה להפתיע שכן עוצמתן הפוליטית של משפחות היא מרכיב מרכזי במסורת הפוליטית של ארצות ערב, ומונרכיות הן ישויות משפחתיות. גם מהלכי הרפורמה שנקטו שליטיהן לנוכח לחצים מחוץ ומבית – נועדו ואף הצליחו – לבצר את שלטונם, ולא להתחילו. בערב-הסעודית לא היו חילופי דורות בשלטון, שכן הירושה עוברת מאב לאב בין בניו של עבד אל-עזיז אבן סעוד, אך בצמרת הממסד הדתי חלו חילופי דורות משמעותיים. מקור סמכותו העיקרי של בית סעוד הוא הלגיטימציה הדתית אותה הוא שואב ממועצת בכירי העלמאא' (חכמי הדת), שאת תמיכתה הספציפית הוא מבקש לקראת מהלכים בעייתיים. בשני העשורים האחרונים ירד מעמדה של המועצה, הן עקב

הסתלקות הדמויות הסמכותיות ביותר שכיחנו בה, והן עקב תמיכתה בהכנסת כוחות הצבא האמריקאי לשטח הממלכה בעקבות הפלישה העיראקית לכווית בקיץ 1990. מגד צמחה קבוצה של 'עלמאא' אופוזיציוניים, שעמדו בראש תנועת מחאה אסלאמית שמקורה בהלם של המלחמה. 'עלמאא' אלה זכו בפופולריות גדלה והולכת כדמויות הלכתיות ומוסריות עצמאיות. הייתה קואופטציה חלקית שלהם על ידי המשטר, והם החלו להעניק לו לגיטימציה. בה בעת הם ממשיכים למתוח ביקורת על המשטר, ובכך מבדלים עצמם מהממסד הדתי הישן שנתפס בציבור כעושה דברו של השלטון.

לעומת ערב-הסעודית, נובעת יציבותה של ירדן, במידה רבה, מכך שהפוליטיקה שלה היא משפחתית באופן החורג הרבה מעבר למשפחת המלוכה. המשפחה, כגוף פוליטי, חשובה יותר מהמפלגה ומצורות אחרות של התארגנות פוליטית וחברתית, והמדינה היא למעשה ברית או קונפדרציה של משפחות ושבטים, שבראשה עומדת משפחת המלוכה ההאשמית השואבת סמכותה, בין השאר, מהתייחסותה לנביא מוחמד. וכשם שהשלטון עובר בירושה מאב לבן בתוך המשפחה ההאשמית, כך עוברת האליטה בירושה בקרב המשפחות המרכיבות את האליטה השלטונית בירדן.

הורשת השלטון על ידי חוסיין לעבדאללה השני נתפסה כלגיטימית נוכח הלגיטימיות של מוסד המלוכה עצמו. עבדאללה השכיל לבצר את מעמדו על ידי כך שהודרו להרחיק מתפקידי מפתח אישים רבי כוח, שנתרו מתקופת שלטונו של אביו, ולמנות במקומם את אנשיו שלו. העברת השרביט מחוסיין לעבדאללה איננה רק ביטוי לחילופי דורות במובן של שינוי ביולוגי, אלא מציינת שינוי מהותי בתפיסות הפוליטיות המנחות את החלטות המנהיג ומעצבות אותן. חוסיין הבשיל פוליטיית בעידן הנאצריזם, וחי את המאבק עמו עד יומו האחרון. עבדאללה, לעומתו, עלה לכס המלוכה בעידן בו גברה תפיסת המדינה הטריטוריאלית, ונוקט ללא היסוס מדיניות של "ירדן קודמת-לכל", דהיינו, האינטרס הירדני המדינתי קודם לאינטרס הערבי הכללי או לאינטרס הפלסטיני. מכאן התמיכה, ללא סייג כמעט, של ירדן בארצות הברית.

גם במרוקו, מאז עלה מוחמד השישי לשלטון ב-1999, ניכרת אווירה של שינוי. בין ביטוייו של שינוי זה פתיחות פוליטית מסוימת, הרחבת חופש הביטוי, חיזוק המערכת המפלגתית ותחיקה חברתית מתקדמת יותר. יחד עם זאת, במפת האליטות לא חל שינוי של ממש. הממסד השלטוני (המח'זן) מושתת על אותן משפחות עתירות ממון, יוחסין והשפעה שאפיינו אותו בעבר. בני הדור הצעיר של משפחות אלה פועלים לשמר את מעמדם ולמנוע עליית כוחות חדשים. הבחירות לפרלמנט בשנת 2002, שהצטיינו בשקיפות ותוארו כצעד חשוב בתהליך הדמוקרטיזציה, לא העלו כוחות חדשים. המלך פועל לחיזוק מעמד המלוכה, בין היתר על ידי הקמת ועדות ממלכתיות לדיון ציבורי בסוגיות המרכזיות שעל סדר היום הלאומי. ועדות אלה שואבות לתוכן רבים מהפעילים החברתיים, ובכך חונקות את ניצניה של חברה אזרחית.

ברבות ממדינות המזרח התיכון ניכרות תמורות פוליטיות ומגמות רפורמיסטיות

כתוצאה משינויים דוריים, וכתוצאה מלחצים פנימיים וחיצוניים. אך בכל המקרים שנידונו, מגמת המשטרים והשליטים שבראשם היא לשלוט בתהליכי התמורה בתוך המסגרות המסורתיות הקיימות, כדי להימנע מצעדים פורצי מסגרת העלולים להביא לשינוי מהותי במבנים הפוליטיים הקיימים. יתכן כי עצם העיסוק ברפורמה, מוגבלת ככל שתהיה, תיצור דינמיקה שתוביל לתוצאות מרחיקות לכת הרבה יותר מאשר מתכוונים המשטרים בשלב זה. ימים יגידו. אך בינתיים, כדברי משקיף צרפתי, "האביב הערבי הוא מאוחר וקריר."¹

אשר ססר
ראש מרכז ד"ן

1. Gilbert Achcar, "Arab Spring: Late and Cold," *Le Monde Diplomatique*, July 2005

**אבות ובנים,
מגומהוריה ל"גומלווכיה"**

המאבק על רסן השלטון במצרים

יורם מיטל

מראשיתה של שנת 2005 גבר והלך המאבק על רסן השלטון במצרים. בספטמבר עתידות להתקיים בחירות למשרת הנשיא. חוסני מובארכ, שיהיה אז בן 77, מעוניין בכהונת נשיאות נוספת. עם זאת, האירועים הדרמטיים שמעצבים מחדש את פני המזרח התיכון בשנים האחרונות נותנים את אותותיהם גם בזירה הפוליטית המצרית. מבית, התעצמו ביטויי המחאה של קבוצות האופוזיציה נוכח המשכו של הסדר הפוליטי ונוכח האפשרות הוודאית למדי שהנשיא יחזיק במשרתו ככל שירצה ואולי אף יוריש את כס הנשיאות לבנו גמאל. מחוץ, גברו והלכו הקריאות (ובעיקר מפי הממשל האמריקאי) לדמוקרטיזציה של המשטרים הערבים – ובהם מצרים. לצד העובדה שקבוצות מגוונות במצרים ומחוצה לה, שואפות לחולל דמוקרטיזציה במצרים, הרי שניגודי אינטרסים משמעותיים מפרידים ביניהן בכל הכרוך בהיקפה של הרפורמה הפוליטית הנדרשת וביחס לסיכויי שדווקא שלטונו של מובארכ יחולל את השינוי הנדרש. דוברי האופוזיציה מבקרים בחריפות הן את מדיניות הפנים והחוץ שמוביל מובארכ, והן את מדיניותה המזרח תיכונית של ארצות הברית, כמו גם את הצהרות קברניטיה ביחס לדמוקרטיזציה הנדרשת בחברות הערביות. במאמר זה תיבחן מציאות פוליטית מורכבת זו בשני הקשרים עיקריים: האחד, התמקדות ביחסי השלטון והאופוזיציה מאז כינון המשטר הרפובליקני (18 ביוני 1953); השני, בחינת משמעויות הצעת מובארכ לתיקון החוקה, כך שבבחירות הקרובות תתאפשר התמודדות בין יותר ממועמד למשרת הנשיא והדיון הציבורי שזו חוללה.

ב-23 ביולי 1952 השתלטה על השלטון במצרים קבוצת קצינים זוטרים. ההפיכה הצבאית שבראשה עמדו "הקצינים החופשיים" הפכה במהרה למאמץ אינטנסיבי לכינון "סדר חדש" בארץ הנילוס. קברניטי "מהפכת יולי" ותומכיהם הצליחו למוטט במהירות את "הסדר הישן" ולחולל שינוי משמעותי במישורים הפוליטי, הכלכלי והחברתי. בשיאה של ההתנסות המהפכנית ניכרו היטב גם שינויים דרסטיים במדיניות החוץ של מצרים הרפובליקנית.¹ בטרם מלאה שנה להפיכה הצבאית, הוכרז על ביטול המשטר המלוכני ומצרים הוכרזה רפובליקה נשיאותית. חוקת 1923 בוטלה, ועדה מיוחדת התבקשה לנסח חוקה חדשה שתעניק ביטוי לשינוי הכולל שהתבסס והלך במצרים, וליעדים שקבעו מנהיגיה החדשים. התמיכה שהעניקו המפלגות ל"קצינים החופשיים"

בחודשים הראשונים שלאחר ההפיכה הצבאית שקצינים אלה ביצעו, הפכה במהרה למאבק חסר-פשרות בין השלטון לבין כוחות האופוזיציה. במרס 1954 הפכו העימותים ביניהם למשבר עמוק וסימנו פרשת דרכים בדרכו של המשטר החדש. חילוקי דעות פנימיים ניכרו היטב גם בקרב ההנהגה החדשה, ואלה הסתיימו בהדחתו של הנשיא מוחמד נגיב וריכוז מרבית סמכויות השלטון בידיו של גמאל עבד אל-נאצר.² בד בבד, מנהיגים אלה, כמו גם חלק ניכר מהציבור, תמכו בשישה יעדים עיקריים שהגדירו המהפכנים, ובהם היעד לכונן "חיים דמוקרטיים" מלאים. האמצעים לקידומו של יעד זה הם שעמדו ברקע למשבר החריף בין תומכי המשטר המהפכני לבין מתנגדיו במצרים ומחוצה לה. המהפכנים נקטו מדיניות של יד ברזל במאבקם נגד יריביהם מבית. כל זרועות השלטון נרתמו למשימה, ובראשן מערכות החקיקה, המשפט והאכיפה (כוחות הביטחון). נלוו לכך גם החלטות על פיזור המפלגות והלאמת העיתונות. רדיפת מתנגדים פוליטיים מבית נמשכה לאורך כל שנות ההתנסות המהפכנית, והשלכותיה במישור הפוליטי ניכרו היטב שנים רבות גם לאחר התמוטטות 'הסדר המהפכני' ואימוצה של מדיניות בעלת יעדים ומאפיינים שונים לחלוטין. בתום שנים ארוכות של התנסות מהפכנית, גם הנאצריסטים האדוקים ביותר היו מודעים לעובדה שבכל הקשור לקידום משטר דמוקרטי נכשל המשטר המהפכני. המאבק נגד יריבי השלטון מבית הסתכם בהרס תפקודם של המפלגות ושל הפרלמנט ובפגיעה חמורה בשיח הציבורי במצרים.

על רקע התבוסה הצבאית במלחמת ששת הימים והביקורת הנוקבת מבית כלפי הסדר המהפכני, גברו והלכו התביעות לשינוי במצרים. "הצהרת ה-30 במרס 1968" העידה שעבד אל-נאצר מוכן להביא לשינוי מצומצם למדי. מבקרי השלטון ראו בהצעות אלה לעג לרש. שינוי משמעותי הסתמן והלך מיד לאחר מותו של הנשיא עבד אל-נאצר (28 בספטמבר 1970), כאשר יורשו, אנואר אל-סאדאת, ניהל מאבק עם "מוקדי הכוח" שערערו על מנהיגותו והתנגדו נחרצות למדיניותו. הישרדות שלטונו של סאדאת נכרכה במדיניות הכוללת שביקש לקדם. סדר היום החדש, שסאדאת ביקש לעצב, הוצג על ידו כניסיון מעשי לחלץ את מצרים מהמצוקה אליה נקלעה נוכח המדיניות הכושלת של קודמו. חוקרי ההיסטוריה הפוליטית של מצרים חלוקים בהערכת היקף השינוי שביקשו לחולל קברניטי השלטון באמצעות מדיניות הפתיחות (אל-אנפתאח), שהתגבשה והלכה ממחצית שנות השבעים. מדיניות זו התאפיינה בשינויים דרמטיים ומקיפים במדיניות החוץ והביטחון, ובצעדים מוגבלים הרבה יותר בתחום הכלכלי.³ בכל הקשור לשינוי במישור הפוליטי והמפלגתי, התאפיינה עמדת השלטון באיטיות הגובלת בחוסר מעש. במהרה התברר לקברניטי מדיניות אל-אנפתאח שלא ניתן יהיה להגביל לאורך זמן את הפתיחות לתחום הכלכלי, להידוק הקשרים עם ארצות הברית ולשלום עם ישראל. סאדאת אמנם הרבה להצהיר על מחויבותו לרפורמה גם במישור הפוליטי, אך הוא ביקש להתקדם עקב בצד אגודל ובאופן שיתיר בידיו שליטה מרבית על הזירה הפוליטית. הכלים שעמדו לרשות השלטון אפשרו פיקוח יעיל על קבוצות

האופוזיציה וצמצום מרחב הפעולה של פעיליהן. עם זאת, השלטון לא יכול היה לנטרל את המוטיבציה של יריביו מבית ולמנוע לחלוטין את ביקורתם הנוקבת. ככל שהועמקה המחויבות למדיניות הפתיחות, כך נבטו הזרעים המאפיינים את הזירה הפוליטית של מצרים מאז מחצית שנות השבעים: תביעות גוברות והולכות לשינויים משמעותיים מצד קבוצות האופוזיציה השונות; ולעומת זאת, נכונות של השלטון לשינוי מוגבל שאינו מערער משמעותית את הסדר הפוליטי הקיים.

ניצני השינוי בזירה הפוליטית ניכרו בשלהי שנות השבעים. האיחוד הסוציאליסטי הערבי, המסגרת הפוליטית הבלעדית שהותרה ברוב שנות ההתנסות המהפכנית, עוקר מסמכויותיו והוקמו שלוש "בימות" פוליטיות (שמאל, ימין ומרכז), שהפכו במהרה למפלגות פוליטיות. כל אחת מהמפלגות הורשתה להוציא לאור עיתון המעניק ביטוי לעמדותיה. חידוש הפעילות של המפלגות הייתה לאירוע משמעותי בזירה הפוליטית, אך לא היה בכך כדי לערער את השליטה הבלעדית של המשטר על מוקדי הכוח במדינה. סמכויותיו הנרחבות של הנשיא עוגנו בחוקה ובשורה של חוקים ותקנות – ובראשם חוקי המפלגות, העיתונות ומצב החירום. הרשות המחוקקת, הפרלמנט, נשלטה כמעט ללא עוררין על ידי מפלגת השלטון – המפלגה הלאומית הדמוקרטית (אל-חזב אל-וטני אל-דימוקראטי). המפלגות, שפעילותן אושרה, הציבו אמנם לא מעט אתגרים לפתחו של השלטון ומתחו ביקורת נוקבת על מדיניותו, אך התמיכה הציבורית במערכת המפלגתית, בכלל, ובמפלגות האופוזיציה, בפרט, נותרה מצומצמת למדי. על תנועת האחים המוסלמים, הזוכה לתמיכתם של מיליוני מצרים, נאסר בתוקף החוקה להתארגן כמפלגה פוליטית. כך הורחקה מהזירה הפוליטית תנועה פופולרית בחברה המצרית, ואשר מנהיגיה קוראים תיגר על השלטון ומדיניותו בשורה ארוכה של נושאים. כל מפלגות ותנועות האופוזיציה סובלות מההגבלות החמורות על חופש הביטוי ומהשליטה הרבה של הממסד על כלי התקשורת. עיתונים וכתבי עת שהוצאו לאור על ידי מפלגות האופוזיציה ועל ידי גורמים לא שלטוניים, היו נתונים לחוקי פרסום קפדניים במיוחד ולצנזורה קפדנית. הפיקוח של כוחות בטחון הפנים על הזירה הפוליטית, בא לביטוי באין ספור אופנים. בסתיו 1981 הידרדרו לשפל חדש העימותים בין המשטר לבין קבוצות האופוזיציה. המדיניות, שסאדאת ביקש לקדם (ובראשה השלום עם ישראל ושיתוף הפעולה הגובר והולך עם ארצות הברית), הוצגה על ידי דוברי האופוזיציה כפגיעה חמורה באינטרסים הלאומיים של מצרים. סאדאת החליט לרסן את קריאות התיגר של יריביו מבית באמצעות צעדים דרקוניים. הוא הורה לשירותי הביטחון לעצור אלפי פעילי אופוזיציה לפרק זמן בלתי-מוגבל. הביקורת והזעם על המעצרים היו משותפים לרבים במצרים. הן באופוזיציה והן חלק ממקורבי הנשיא יעצו לסאדאת לחזור בו מהצעד הקשה אותו נקט, אך זה נותר נחוש לבוא חשבון עם יריביו.⁴ דוברי הקבוצות האסלאמיות המיליטנטיות החריפו את ביקורתם ותארו את מדיניות הפנים והחוץ של השלטון כסותרת את ההלכה האסלאמית. סאדאת הוצג על ידם ככופר בעיקרי דת

האסלאם שדינו מוות. מטעם זה יזמו מספר פעילים בקבוצת הג'יהאד התנקשות בחיי הנשיא. ח'אלד אל-אסלאמבולי, קצין זוטר בצבא המצרי ופעיל באחד מתאי הג'יהאד, עמד בראש חוליית המתנקשים שבחרה לבצע את זממה במועד ובמעמד עתירי-סמליות. ב-6 באוקטובר 1981, התנקשו חברי החוליה בסאדאת בשעה שהוא צפה במצעד הצבאי לציון הניצחון במלחמת 1973. משפטם של המתנקשים הפך לבימה של חילופי האשמות בין המשטר (באמצעות התביעה והשופטים) לבין רוצחי הנשיא (ולמעשה, הזרם האסלאמי המיליטנטי על כל מרכיביו). האחרונים כפרו בלגיטימיות של השלטון, כינו אותו משטר עריצות ("רצחנו את פרעה"! הכריזו אל-אסלאמבולי באולם בית המשפט) ואת מדיניות השלטון תארו כמנוגדת לערכי דת האסלאם.⁵ מיד עם היוודע דבר מותו של סאדאת, ובהתאם לחוקה, תפש סגנו, חוסני מובארכ, את רסן השלטון. בתוקף החוקה הוכרו על מצב חירום ברחבי המדינה. למעשה, הוענקו לשלטון סמכויות אבסולוטיות בכל הכרוך בהתמודדות עם איומים מבית. תוקף מצב החירום הוארך מדי זמן על ידי הפרלמנט. כך, על אף שלמעלה מעשרים שנה חלפו מאז ההתנקשות בסאדאת, השימוש הגורף בחוקי החירום נותר על כנו. במשך תקופה ארוכה זו נמשך גם שלטונו של מובארכ. בחוקה אמנם נקבע שתקופת כהונה אחת של הנשיא הינה בת שש שנים, אך מספר הכהונות שהנשיא יכול לכהן לא הוגבל (סעיף 77). יתרה מזאת, סעיף 76 של החוקה, המוקדש להליך בחירת הנשיא, העניק לבית הנבחרים את הסמכות לבחירת הנשיא (ברוב של שני שלישים), ואילו אזרחי המדינה נקראו להשתתף במשאל עם שבו יכלו לתמוך או להתנגד למועמד היחיד שזכה לתמיכת הפרלמנט.

חשיפת יחסי הכוח שבין השלטון לבין מתנגדיו הינה חיונית להכרה משמעותית של המציאות הפוליטית בחברה כלשהי. מכאן החשיבות שראוי לייחס לביקורת שמותחים קבוצות ופרטים המרכיבים את האופוזיציה. הנרטיב הנגדי שאלה מייצרים, באמצעים שונים, מאפשר התבוננות ביקורתית על מידת התקבלותו של הנרטיב ההגמוני בקרב סקטורים שונים בחברה. הכרת הנרטיבים הנגדיים תורמת גם להבנה מעמיקה יותר של מגבלות סדר היום וחסרונותיו אשר מוקדי הכוח מבקשים לכונן. חשיבות ראוי לייחס לאמצעים אותם נוקטים הן מוקדי הכוח והן יריביהם להפצת רעיונותיהם. בהקשר זה, אין ספק שחוקי המפלגות והעיתונות אפשרו, בעת שלטון מובארכ, לשלטון ולמפלגה הלאומית הדמוקרטית לאחוז בחווקה ברסן השלטון, ולהגביל את פעילות יריבי השלטון מבית למהאה נסבלת הנתונה לפיקוח מתמיד. על אף תלאות המצב הכלכלי, שיעורי האבטלה הגבוהים ביותר, הפער הבעייתי בין היקף הייצור והייצוא המקומי לבין היבוא של סחורות וטכנולוגיה, החלשות כוח הקנייה של הלירה המצרית וכשלון מדיניות ההפרטה של נכסים וחברות ציבוריות, הרי מפלגות האופוזיציה אינן מצליחות להמיר את הביקורת של סקטורים רחבים ולזכות בתמיכה ציבורית רחבה. נוכחותן של מפלגות האופוזיציה באה לביטוי בעיקר מעל דפי עיתוניהן ולעתים בדיוני הפרלמנט. מחוץ למסגרות אלה נוכחותן הציבורית בטלה בשישים. כמו במשטרים אוטוריטריים אחרים

השלטון השכיל ליצור מציאות פוליטית שבה מרבית האזרחים נמנים עם הרוב הדומם בכל הכרוך בהבעת עמדה פוליטית.

בד בבד עם המשך הדיון בחשיבות חשיפת יחסי הכוח בחברה, מן הראוי לשים את הדגש על טיעוני מתנגדי השלטון יותר מאשר על שיעורי התמיכה הציבורית בהם. בהקשר זה ראוי לבחון את הביקורת הנוקבת שמותחים באופוזיציה על השחיתות המתפשטת והולכת בשלטון ובחברה, על המשמעויות הרחבות של הידוק הקשרים עם ארצות הברית ועל הצנינות המאפיינת את עמדתן של מדינות המערב ביחס לצורך בהאצת תהליך הדמוקרטיזציה בחברות הערביות. דוברים עצמאיים ומפלגתיים באופוזיציה המצרית טוענים בנחישות, שמנהיגי ארצות הברית, המתיימרים להוביל תהליך זה, מסתפקים בפועל בפיזור הצהרות. מדיניותם דווקא מחזקת משטרים לא-דמוקרטיים, כדוגמת אלה הקיימים במצרים ובערב-הסעודית, כיוון שאלה משרתים אינטרסים אמריקאים ומערביים מובהקים. בעובדה שמשטרים אלה אינם דמוקרטיים רואים במערב מחיר נסבל. חשוב להדגיש, שבמקביל לרטוריקה המאפיינת הן את השיח של קבוצות אופוזיציה ערביות והן את הדיון ההגמוני במערב ביחס לרפורמה במשטרים לא-דמוקרטיים, ניטש בתווך מאבק יום-יומי חריף. מחד גיסא ניצב משטרו של מובארכ, שיותר מכל מבקש להבטיח את המשך הסדר הפוליטי הקיים, ומאידך גיסא ניצבת חזית של קבוצות אופוזיציה שונות, שתולות במדיניות הנשיא את עיקר האחריות למצבה החמור של מצרים.

האופוזיציה במצרים מורכבת מפסיפס של קבוצות שמאל, ליברלים, אסלאמיסטים ונאצריסטים. מרביתן מאורגנות במסגרות מפלגתיות, אולם ייצוגן של אלה בפרלמנט הינו מצומצם.⁶ פעילות פוליטית אופוזיציונית משמעותית ניכרת גם מחוץ לשורות המפלגות. ביטוי לכך ניתן למצוא בעמדות שמביעים דוברים עצמאיים, ואף יותר מכך בפעילות התנועה הוותיקה של האחים המוסלמים, ובתנועת כפאיה (די), שהתארגנה במחצית 2004 (ואשר מצעה ופעילותה יוצגו בהרחבה בהמשך). החוקה המצרית שואפת לתעל את הפעילות הפוליטית למפלגות שהוכרו על ידי רשויות המדינה ואוסרת במפורש כינון מפלגה בעלת מצע דתי או עדתי. מכאן, שתנועה דוגמת האחים המוסלמים מנועה מעיסוק פוליטי, וגם מעמדה החוקי של תנועת כפאיה אינו ברור. בפועל, האחים המוסלמים הינם בגדר "נוכחים נפקדים" מזה עשרות שנים בזירה הפוליטית המצרית. איש אינו יכול להתעלם גם מהמחאה הפומבית של תנועת כפאיה. אין ברשותנו אומדן מדויק של מספר הפעילים בשתי תנועות אלה או מספר תומכיהן. חוקרים העוסקים בנושא מעריכים שמיליוני אזרחים מצרים אוהדים את האחים המוסלמים – הרבה מעבר לשיעור התמיכה לו זוכות כל מפלגות האופוזיציה גם יחד. על אף האיסור החוקתי על פעילותה הפוליטית, והמאבק המתמשך שמנהלים מנגנוני השלטון נגד האחים המוסלמים, עולה בידי מנהיגי התנועה להשמיע עמדות פוליטיות, ואף לשגר נציגים לבית הנבחרים (חוק הבחירות מאפשר למועמדים עצמאיים להתמודד

בבחירות לפרלמנט). מספר הפעילים הלוקחים חלק במחאה שמארגנת תנועת כפאיה הינו קטן ביותר, אך בעובדה זו אין כדי להעיד על היקף התמיכה בתביעותיה של תנועה זו. חשוב להדגיש, שבמשך כל שנות מאבקן של המפלגות ושל תנועות האופוזיציה נגד שלטונו של מובארכ, נמנעו מנהיגיהן מלהציג מצע משותף הכולל תיאור מפורט של הסדר הפוליטי החלופי שבו הם מעוניינים. הסיבה העיקרית לכך נעוצה בשוני הרעיוני וביריבות האישית המאפיינים את פסיפס הקבוצות המרכיבות את האופוזיציה המצרית. המכנה המשותף של אלה מסתכם בשאיפה לגרום לנפילת משטר מובארכ מהר ככל שניתן.

המדיה החדשה והשלכותיה

המאבק הפנימי בין השלטון במצרים לבין קבוצות האופוזיציה הושפע במידה גוברת והולכת בשנים האחרונות מהתבססותו של מרחב תקשורתי ערבי חדש. במרחב זה מהווים דפי העיתונות, תוכניות טלוויזיה ואתרי אינטרנט בימה עיקרית בה מתקיים הדיון הציבורי. חשיבות כפולה יש לייחס לעובדה שערוצי תקשורת עצמאיים וחדשים אלה פעלו בעת שהתפתחויות דרמטיות התרחשו במזרח התיכון, ובראשן מלחמת כווית (1991) והמלחמה העולמית נגד הטרור, שארצות הברית מובילה מאז מתקפת הטרור שהנחית עליה אנשי אל-קאעדה ב-11 בספטמבר 2001. יותר ויותר כלי תקשורת ערבים החלו לספק נרטיב אלטרנטיבי לזה שהוצע הן במדיה המערבית והן בכלי תקשורת ממלכתיים, שרובם ככולם פעלו בחסות המשטר והעניקו ביטוי נרחב ואוהד למדיניותו.⁷ להבניית נרטיב חלופי זה תרמה העובדה שקולות ביקורתיים, שדוכאו שנים ארוכות על ידי משטרים ערבים נשיאותיים ומלוכנים, זכו עתה לחשיפה נרחבת. המדיה הערבית החדשה באה לביטוי בערוצי הטלוויזיה הלוויינית הערבית כדוגמת אל-ג'זירה, אבו ד'אבי, אל-ערביה, MBC ו-LBC; בעיתונים אל-חיאת ואל-שרק אל-אוסט; ובאין ספור אתרי אינטרנט. כלי תקשורת אלה חוללו מהפכה בזמינות של מידע ופרשנות לציבור הערבי הרחב. כלי תקשורת אלה מסקרים באינטנסיביות את ההתפתחויות במזרח התיכון ואת ההתרחשויות המקומיות באמצעות שידורים ודיווחים ישירים של כתביהם הפרוסים ברחבי המזרח התיכון. תוכניות החדשות והאירוח, כמו גם טורי הפרשנות, עמוסים יותר מאשר בכל זמן אחר בעבר בהתייחסויות לנושאים לאומיים ופוליטיים. צלחות לקליטת ערוצי טלוויזיה לוויינית צצו כפטריות לאחר הגשם ברחבי המזרח התיכון. אלה הציגו דיווחים ופרשנויות שונים בתכלית מאלה שסיפקו כלי התקשורת הממלכתיים והזרים. המלחמות בכווית, באפגניסטן ובעיראק הוצגו באור שונה לחלוטין. הטון הביקורתי שאפיין את הדיווח ואת הפרשנות כוון לעתים קרובות

לנושאים לאומיים – ובראשם מדיניותה המזרח תיכונית של ארצות הברית ושיתוף הפעולה של מנהיגים ערבים עם הממשל האמריקאי. ביקורת נוקבת זו נמתחה למורת רוחם של שליטים ערבים שונים ועל אף מאמציהם לשים לה קץ בשורה של צעדי עונשין כנגד עושי המדיה החדשה. למרות זאת, בתוכניות טלוויזיה רבות ובמאמרים בעיתונות, הוצגה ביקורת חסרת תקדים בהיקפה בגלל תמיכתם של חלק ממנהיגי מדינות ערב במיגורו של הצבא העיראקי במלחמת כווית, ובגלל שיתוף הפעולה של מנהיגים אלה עם ארצות הברית, שמניעיה הוצגו כמנוגדים לאינטרסים של העמים הערבים. ערוצי המדיה החדשה עסקו יותר ויותר בנושאים שהיו עד לא מזמן טאבו בתקשורת הערבית, ובהם צעדי דיכוי של משטרים ערבים כנגד יריביהם מבית, מאבקן של קבוצות אופוזיציה לחירות ולדמוקרטיה ומעמדן של הנשים בחברה. בד בבד לא הכל היו מרוצים מעבודתם המקצועית של ערוצי המדיה החדשה. כך, למשל, ליברלים ערבים טענו שערון אל-ג'זירה מעניק ביטוי נרחב בעיקר לטיעוני הזרמים האסלאמי והלאומני-ערבי, וזאת בהשוואה לחשיפה המועטה לה זוכות עמדות ליברליות. היו כאלה שאף הטילו ספק באשר למידת העצמאות והיושרה המקצועית של ערוץ טלוויזיה ערבי זה, שהוא הערוץ הערבי הפופולרי ביותר. לטענתם, בשעה שהערוץ נוקט ביקורת חריפה ובוטה כנגד מרבית המשטרים הערבים, הרי שכתביו ועורכיו ממלאים פיהם מים בכל הקשור בשלטון בקטאר, המדינה ממנה משדר הערוץ, שאף ממומן מכספי אמיר קטר, שיח' חמד בן-ח'ליפה אל-ת'אני.⁸

קברניטי השלטון המצרי, כמו מרבית עמיתיהם בבירות ערב, אחרו לעמוד על השפעותיה של המדיה החדשה, וניסיונותיהם להגביל את פעילותה בתחומי ריבונותם נכשלו.⁹ אחד הנושאים שבהם הרבו לעסוק ערוצי הלוויין, ובעקבותיהם גם חלק מהעיתונות הכתובה ואתרי אינטרנט, היה המשך קיומם של משטרים ערבים הרומסים ברגל גסה את חירויות הפרט, מונעים תחרות על השלטון, מגבילים את הפעילות הפרלמנטרית והמפלגתית ופוגעים ללא הרף בחירויות האזרחים ובחופש הביטוי בארצותיהם. ערוצי המדיה החדשה העניקו בימה יקרה מפז לדוברי קבוצות אופוזיציה ערביות שונות. מדי יום נחשפו עשרות מיליוני צופים למסר עיקרי אחד: מדיניותה המזרח תיכונית של ארצות הברית פוגעת באינטרסים של העמים הערבים. מדיניות זו משרתת את האינטרסים של ישראל ונהנית מחופש פעולה, בין היתר, משום המדיניות שנוקטים שליטים ערבים, שהפכו לבנות בריתה הקרובות של מעצמת העל היחידה ומחזיקים בשלטון באמצעים לא-דמוקרטיים.

המדיה הערבית הרבתה לעסוק גם בסוגיית הדמוקרטיזציה במזרח התיכון. המחויבות האמריקנית לתהליכי דמוקרטיה הפכה לקונקרטית שעה שקברניטי ממשל בוש מצאו זיקה ישירה בין "האיום האסלאמי" לבין משטרי הדיכוי שבחסותם משגשות תנועות כדוגמת אל-קאעדה. דמוקרטיזציה – כמתכון להתמודדות עם תופעת המיליטנטיות האסלאמית – הייתה במהרה לעמוד יסוד של המדיניות האמריקאית. הביטוי הראשון

המשמעותי למחויבות זו, ניכר ב"יוזמת השותפות למזרח התיכון" (Middle East Partnership Initiative), שפרסם מזכיר המדינה קולין פאול (12 בדצמבר 2002).¹⁰ תוכנית שאפתנית זו שרטטה את העקרונות לכינונו של סדר פוליטי חדש במזרח התיכון, שבו מעוניינת ארצות הברית, ואת האמצעים לקידומו. על רקע זה התחדש ביתר שאת הפולמוס הערבי בסוגיות אלה. כמעט ללא יוצא מהכלל שללו דוברים ערבים (רשמיים ולא-רשמיים) את ה"רפורמה על גב הטנק" – כלומר, את המודל שכפתה ארצות הברית, הלכה למעשה, באפגניסטן ובעיראק. דוברי אופוזיציה ושלטיים ערבים שללו כאיש אחד מעורבות של גורמים חיצוניים בסוגיית הרפורמה הנדרשת בארצותיהם. "איך מנוס שדפוס הרפורמה [הפוליטית] ינבע מרצון פנימי ולא ראוי לכפות אותו מחוץ" – הדגיש הנשיא מובארכ באוזני משתתפי הכנס "רפורמה ערבית: חוץ ויישום", שהתקיים בימים 12-14 במרס 2004. כותרת הכנס והצהרת מובארכ מצאו ביטוי בפתח הצהרת הסיכום הארוכה של הכנס, שם נאמר כי "המשתתפים ציינו שהם משוכנעים לחלוטין שרפורמה הינה עניין נחוץ ודחוף, ושזו נובעת מתוך החברות הערביות."¹¹ מרביתם גם דחו על הסף את הטענה, שבו מחזיקים רבים במערב, ולפיו לולא המלחמה בעיראק והפלת משטרו של צדאם חוסיין לא היו נוצרים כלל התנאים לקידומן של רפורמות ושל דמוקרטיה במזרח התיכון.

על פי רוב, דוברי מפלגות ותנועות האופוזיציה במצרים ומחוצה לה החזיקו בדעה, שהמשטרים הלא-דמוקרטיים במדינות ערב פעלו עשרות שנים בתמיכת מעצמות המערב, ובהן ארצות הברית. מכאן, שהפלת משטרים ערבים לא-דמוקרטיים תתאפשר כתוצאה ממהלכי כוחות מקומיים. דוברי קבוצות אופוזיציה שונות כפרו גם בהנחה, שבה מחזיק הממשל האמריקאי, ולפיה ניתן לקדם רפורמה ודמוקרטיה באמצעות המשטרים הערבים הקיימים. לדידם, מדיניות אמריקאית זו נידונה לכישלון ויותר מכל היא מעידה שכוונת ארצות הברית הינה להבטיח את הישרדות מנגנוני השלטון שבהם שולטים בני בריתה הערבים. ארצות הברית לא יצאה למלחמה כדי להעניק חירות לערבים, וספק אם מצבו של העם העיראקי היה בראש מעיני ממשל בוש ללא אירועי ה-11 בספטמבר והאופן הפשטני שבו קשרו הנאו-קונסרבטיבים את צדאם חוסיין ומדיניותו עם אוסאמה בן לאדן ותנועת אל-קאעדה. בכל זאת, בוויכוח על הויקה בין המלחמה בעיראק לבין הסיכוי לחולל תהליכי דמוקרטיזציה במזרח התיכון, נשמעו דעות מגוונות בשורות האופוזיציה. רוב הדוברים דחו בנימוקים שונים את הטענה השכיחה במערב, ולפיו הפלת משטר הבעת' בעיראק ומחויבות ארצות הברית לדמוקרטיזציה מגבירים את הסיכוי לקידום רפורמות פוליטיות משמעותיות במדינות ערב. רק מיעוט קטן של ליברלים פרו-מערביים, שהשפעתם על דעת הקהל הערבית הינה זניחה, העז להצהיר שלחץ חיצוני מתמשך הוא שיוכל לדמוקרטיה ולכינון חברה אזרחית של ממש. עם זאת, לא הכל בחוגי האופוזיציה התנכרו להשפעה החיובית שהייתה להפלת משטרו הדיקטטורי של צדאם חוסיין על המאבק לדמוקרטיזציה של מתנגדי שלטון ערבים

באשר הם. ביטוי לכך ניתן למצוא ברשימתה של מונא אל-טחאוי, שבין היתר כתבה באתר האינטרנט של תנועת כפאיה:

אנו עושים צחוק מעצמנו אם לא נכיר בכך שהפלישה האמריקאית לעיראק הייתה התמריץ היסודי. השתתפתי בשתי הפגנות נגד המלחמה האמריקאית נגד עיראק, וכן לא השתכנעתי שמלחמה זו בוצעה למען הדמוקרטיה או שינוי. הייתי המומה לחלוטין נוכח תוצאות התוקפנות והקורבנות בקרב העיראקים, וכתבתי מאמרים רבים על תמיכתי בזכות העיראקים להשתחרר מהכיבוש האמריקאי ומכיבוש המורדים. עם זאת, אני מטילה ספק באפשרות שהדיון על השינוי בעולם הערבי היה פורץ לולא היו האמריקאים נוכחים בעיראק היום. אין מנוס מלומר, שיש דרך לדון בהשלכות המלחמה בעיראק על שאר העולם הערבי, וזאת מבלי שהדבר יתפרש בהכרח כתמיכה במלחמה. וכמו כן יש דרך לדון על הדמוקרטיה והשינוי בעולם הערבי מבלי שהדבר יתפרש כתמיכה בהצהרות ממשל בוש אודות הדמוקרטיה והשינוי בעולם הערבי.¹²

המאבק על ירושת הנשיאות

ממחצית שנת 2004 התמקד והלך הדיון הציבורי המצרי בצורך לערוך רפורמה פוליטית של ממש. כנגד השלטון ותומכיו העלו קבוצות האופוזיציה מספר תביעות משותפות, ובראשן תיקון החוקה באופן שיפקיע מידי הנשיא ומפלגת השלטון את השליטה המוחלטת בחיים הפוליטיים והפרלמנטריים, ביטול מצב החירום, שנמשך למעלה מעשרים שנה, ושחרור תחום התקשורת מהפיקוח הממשלתי הכבד בו הוא נתון. ממרומי עשרים וארבע שנות שלטונו, שידר מובארכ מסרים של עסקים-כרגיל ונשמע נחוש בכוונתו להמשיך ולהחזיק ברסן השלטון גם במשך קדנציה חמישית. אפשרות זו חוללה דיון ציבורי אינטנסיבי. דוברי האופוזיציה מתחו ביקורת נוקבת על הקלות הבלתי-נסבלת בה מאפשרים החוקה ושורה של חוקים ותקנות את כינונו של סדר פוליטי המאפשר לנשיא ולמפלגתו לעשות ככל העולה על רוחם במרחב הפוליטי. במהרה התפשטה במצרים ומחוצה לה ההערכה, שחוסני מובארכ יפרוש רק לאחר שיבטיח שמשרתו תופקד בידי בנו גמאל (יליד 1963). הכחשותיהם החוזרות ונשנות של הנשיא ובנו לא הועילו.

מבקרי השלטון הצביעו על העובדה שגמאל מובארכ הפך בשנים האחרונות לאישיות המשפיעה ביותר במפלגת השלטון, שכאמור שולטת ללא עוררין בזירה הפרלמנטרית. בשורה ארוכה של דיונים במפלגה הלאומית הדמוקרטית ובהצהרות פומביות, טרח בנו של הנשיא (בסיועם של מקורבים ואנשי תקשורת) על ביסוס דימויו

כרפורמטור השואף לחולל שינוי כולל במצרים. הופעותיו הציבוריות תכפו והלכו, ודבריו זכו לסיקור תקשורתי נרחב. אחד משיאייה של פעילות זו ניכר בוועידה השנייה של המפלגה הלאומית הדמוקרטית ב-23 בספטמבר 2004, ועידה שנערכה בדיוק שנה לפני מועד הבחירות הבאות לנשיאות הרפובליקה. הוועידה כונסה על רקע ציפייה של רבים במצרים לרפורמה פוליטית, שאותה תבעו בתוקף באופוזיציה. על הדיונים ניצח ביד רמה בנו של הנשיא, וזאת בתוקף תפקידו כיושב ראש ועדת המדיניות העליונה (אל-לג'נה אל-עליא ללסיאסה). החלטות הוועידה קראו באופן כללי לרפורמה ממשית במפלגת השלטון ולקידום חקיקה שתאפשר הרחבת תהליך הדמוקרטיזציה במצרים.¹³ על אף שססמת ועידת מפלגת השלטון הייתה "מחשבה חדשה וסדר הקדימויות של הרפורמה", קשה היה לדלות מהחלטותיה פרטים על מהות הרפורמה המוצעת והתחיקה הנדרשת לקידומה. החלטות הוועידה לא כללו התייחסות לשתי תביעותיה המרכזיות של האופוזיציה: תיקון החוקה בכל הכרוך בחיים הפוליטיים וביטול מצב החירום. בהתייחסו לכך, ציין גמאל מובארכ כי יש להכיר בעובדה שלמפלגות האופוזיציה ולמפלגה הלאומית הדמוקרטית יש סדר יום שונה, שמאפשר להסכים בנושאים מסוימים אך מכיל גם סוגיות בהן הדעות חלוקות לחלוטין. בתגובה על כך טענו יריבי השלטון, שדברי בנו השאפתן של הנשיא מעידים יותר מכל על מחויבותו להמשך הסדר הפוליטי הקיים, וכי דימויו כרפורמטור הינו מקסם שווא.¹⁴ עקב התפקיד המכריע שמילא גמאל מובארכ בוועידה, והחשיפה הציבורית לה זכה, הוצת מחדש הדיון באפשרות שגם במצרים יועבר השלטון בירושה מאב לבנו. הביקורת לא גוועה גם כאשר בהצהרה נדירה בתום הוועידה הדגיש בנו של הנשיא ש"עקרון הורשת השלטון – פסול."¹⁵

יזמת מובארכ פברואר 2005

בעיצומה של ההתנצחות הפומבית בין קברניטי השלטון לבין יריביהם, יצא הנשיא בהצהרה דרמטית. ב-26 בפברואר 2005 הצהיר חוסני מובארכ על יזומה שעיקרה שינוי משמעותי בהליך הבחירות לנשיאות הרפובליקה. כיאה למהלך שקול ומחושב נוסחו דבריו בקפידה. הנשיא קרא לתיקון סעיף 76 בחוקה, כך שהליך הבחירות למשרת הנשיא יתקן באופן שיאפשר ליותר ממועמד אחד להתמודד על המשרה הרמה ביותר במצרים. באגרת ששיגר הנשיא ליושבי הראש של בית הנבחרים ושל המועצה המייעצת, נדרשו אלה ליוזם דיון ותיקון של החוקה בהתאם לקווים מנחים, שאותם טרח להדגיש. מובארכ הציג שהבחירות לנשיאות תהיינה כלליות, חופשיות וסודיות. בבחירות ייקחו חלק מועמדים בעלי רקורד של עשייה ציבורית אשר זוכים לתמיכת אחת המפלגות. על תקינות הליך הבחירות תפקח ועדה משפטית. בהתאם להליך החדש תופקע מחברי הפרלמנט הסמכות לבחור הלכה למעשה את הנשיא ותועבר לידי האזרחים.¹⁶

על רקע זה התפתח במצרים ומחוצה לה דיון סוער ביחס לעיתוי ולמניעים שמאפיינים את היוזמה יוצאת הדופן אותה נקט מובארכ, ובעיקר ביחס להשלכותיה על הזירה הפוליטית. יוזמת מובארכ הוצגה כחצי שנה לפני מועד הבחירות לנשיאות הרפובליקה (ספטמבר 2005). אפשר שהנשיא ואנשיו העריכו שהמחאה הציבורית מבית, והביקורת הגוברת מחוץ נגד בחירתו לתקופת כהונה חמישית, יוצרים מציאות פוליטית שונה לעומת ההתנגדות המצומצמת שליוותה את בחירתו בעבר. בעיקר ניכרה החשיבות שייחסה ההנהגה המצרית להצהרות קברניטי ממשל בוש, שתביעותיהם לדמוקרטיזציה של המשטרים הערבים תכפו והלכו. לשיאן הגיעו תביעות אלה בקריאתו של הנשיא האמריקאי להנהגה המצרית להוביל את האזור כולו בתהליך הדמוקרטיזציה שעליו לעבור. "האומה המצרית הגדולה והגאה, שהראתה את הדרך לשלום במזרח התיכון, יכולה להראות את הדרך לדמוקרטיה במזרח התיכון", קבע בוש בהצהרה שזכתה לתהודה רבה בתקשורת הערבית בכלל, ובמצרית בפרט.¹⁷

הכרותו של מובארכ על תמיכתו בתיקון החוקה נחתה על הציבור המצרי כרעם ביום בהיר. כותרות העיתונים הראשיים תארו את הכרזת הנשיא כ"רעידת אדמה" (אל-זלא) ו"שלב חדש" (מרחלה ג'דידה). דוברים רשמיים, וחלק ניכר מהפרשנים בתקשורת המקומית, הדגישו שמדובר בצעד נוסף בתהליך הנמשך מזה זמן ואשר בו מצרים, בהנהגת מובארכ, צועדת בבטחה לקראת היעד של כינון חיים דמוקרטיים. היו שהציעו הסברים תרבותיים להפתעה שאחזה בכל. כך, למשל, טענה הדיה מצטפא, שמקור ההפתעה במנטליות המקומית, שבה איש אינו מעלה על הדעת את האפשרות שיום אחד הוא יהיה נשיא המדינה. "המנטליות השכיחה של 'אני רוצה לגדול ולהיות נשיא יום אחד', שכה שכיחה בקרב צעירים-חולמים ושאפתניים בדמוקרטיה המערביות, הינה זרה לחלוטין עבורנו." כדוגמה הציגה את דרכו של ביל קלינטון מארקנסו לבית הלבן.¹⁸ תגובות מנהיגי המפלגות ותנועות האופוזיציה היו מורכבות יותר. ללא ספק יוזמת מובארכ הפתיעה את אלה באופן מוחלט, והתגובות הראשונות של דובריהן אכן העידו על כך. עם זאת, במהרה התעשתו אלה ובאמצעי התקשורת במצרים ומחוצה לה ניתן היה למצוא מגוון רחב של עמדות ביקורתיות ביחס ליוזמת הנשיא וביחס לסיכוי שזו אכן תחולל את השינוי המיוחל.

על אף הפיצול האידיאולוגי והפוליטי, פיצול שמפריד בין מפלגות וקבוצות האופוזיציה, רובן ככולן קיבלו בברכה את יוזמת מובארכ, אך תבעו רפורמה רחבה בהרבה מהתיקון שהציע הנשיא. עמדה זו אפיינה את תגובת האופוזיציה בשלב הסמוך לפרסום הצעת הנשיא והדיון שנערך בעקבותיה בפרלמנט ביחס לתיקון סעיף 76 של החוקה. אל-סיד בדוי, מזכ"ל מפלגת אל-ופד, ציין ש"התיקונים המוצעים הינם ניצחון לדמוקרטיה ... ומסירים מכשול גדול בדרך לרפורמה פוליטית ודמוקרטית."¹⁹ תגובתם הראשונה של הנאציסטים הייתה דומה. עבדאללה אל-שנאוי, עורך עיתונם (אל-ערבי), ברך על הצהרת מובארכ והוסיף שזו מעידה על רצינות כוונות השלטון לחולל

רפורמה, אולם תבע לנקוט צעדים משמעותיים הרבה יותר ובראשם "הגבלת משך כהונת הנשיא הנבחר, קיצוץ סמכויותיו וביטול מצב החירום. ללא כל אלה תיוותר הרפורמה מוגבלת."²⁰ תביעה זו שיקפה ניסיון מתוחכם: לו נענה מובארכ בחיוב לתביעה להגביל את משך כהונת הנשיא, הרי שהוא עלול היה למנוע מעצמו להתמודד בפעם החמישית בבחירות הקרובות לנשיאות. משמעות דומה עלולה הייתה לנבוע מקבלת הדרישה להגביל את סמכויות הנשיא. עמדת הנאצריסטים חשפה נקודת תורפה בכוונות השלטון לחולל רפורמה פוליטית. בעוד שמובארכ קרא לתיקון סעיף 76 בחוקה (העוסק בהליך בחירת הנשיא), מיקדו הנאצריסטים את ביקורתם בסעיף 77 (שבו לא נקבעה כל הגבלה על פרק הזמן בו רשאי הנשיא לכהן), ואשר אפשר עד כה למובארכ לחזור ולהיבחר פעם אחר פעם. רפעת אל-סעיד, מנהיג מפלגת השמאל אל-תגמע, תאר את הצהרת הנשיא כ"התפתחות חיובית ... המציבה את מצרים על דרך חדשה [בכל הקשור] לחירויות הכלליות ולדמוקרטיה."²¹ לעומת זאת, במפלגת אל-ע'ד (המחר) טענו שאין די בהצעות הנשיא, וכחלופה לתיקון סעיף 76 פרסמו הצעה לחוקה חדשה למצרים. תחת הכותרת "חוקת המחר: מילותיהם להיסטוריה ומילותינו לעתיד" הוצגו 209 סעיפים שתכליתם הצגת מצע ליברלי של ממש.²²

דוברים עצמאים מיקדו את ביקורתם בהעלאת שאלות ותהיות ביחס להיקף השינוי. כך עשו הפרופסורים סעד אל-דין אבראהים ומונא מכרם עביד. כותרות המאמרים, שפרסמו שני האקדמאים בעלי השם, העידו יותר מכל על הספקות שיש למחבריהם ביחס לרפורמה המוצעת. תחת הכותרת "האומנם אביב הדמוקרטיה בעולם הערבי?" הכריזו אבראהים, סוציולוג שמאבקו לכינון חברה אזרחית במצרים הוביל למאסרו, שהצעת מובארכ "הינה צעד ענק במסע בן אלף מילין להשגת הדמוקרטיה ברחבי העולם הערבי." אבראהים הדגיש שעל אף החיוב הרב שהוא מוצא בתיקון סעיף 76, הרי שאין די בכך. חשוב להגביל את תקופת הנשיאות לשתי קדנציות בלבד, לבטל את מצב החירום ולתקן את חוק העיתונות, כך שיושם קץ לשליטת השלטון בכלי התקשורת במצרים.²³ כותרת מאמרה של מכרם עביד ("האם תוביל החברה האזרחית את קטר הרפורמה במצרים?") לא הותירה לקוראיה ספק ביחס למגבלות הפעולה של הכוחות האזרחיים בארצה ולאפשרות הקלושה שהתיקון המוצע יהווה מענה מספיק לרפורמה הנדרשת.²⁴ ראוי לציין, שדוברים אופוזיציוניים המחזיקים לרוב בסדר יום שונה למדי, היו תמימי דעים ביחס למניעים שאילצו את מובארכ ליזום את תיקון החוקה. כאיש אחד הדגישו עצאם אל-עריאן, מבכירי האחים המוסלמים, וסעד אל-דין אבראהים, שלחץ מבית ומחוץ הביא להודעת הנשיא.²⁵

עיון בתגובות המתנגדים להמשך שלטונו של מובארכ, מעיד על האתגרים הקשים שניצבים בדרכה של החברה המצרית במסעה לרפורמה פוליטית ממשית. במקביל לדיון בפרלמנט בתיקון סעיף 76 של החוקה, גובשה רשימת התביעות המשותפת לכלל קבוצות האופוזיציה: ביטול מצב החירום הנהוג מאז 6 באוקטובר 1981, תיקון מספר

רב של סעיפים בחוקה – ולא רק תיקון סעיף 76 עליו הכריז מובארכ, שחרור מלא של כלי התקשורת מפיקוח המשטר, שחרור אסירים פוליטיים ו"אסירי הדעה" (סג'נאא' אל-ראי). במרבית קבוצות האופוזיציה גם הניחו שמעורבות חיצונית עלולה להזיק לתהליכי הרפורמה במצרים יותר מאשר להועיל להם. מעורבותה של ארצות הברית, ובעיקר תוכנית "המזרח התיכון הגדול", הוצגו לעתים מזומנות, בהצהרות מתנגדי משטרו של מובארכ, כניסיון מזיק לכפות סדר יום פוליטי פרו-אמריקני שלו יש להתנגד בתוקף. מרבית התובעים רפורמה פוליטית טענו שמדיניות ארצות הברית סייעה במשך עשרות שנים להתבססותו של השלטון הלא-דמוקרטי במצרים. רובם גם הטילו ספק באשר לכנות הצהרות קברניטי ממשל בוש והדגישו כי אלה אחראים ישירות לחלק ניכר מהבעיות במזרח התיכון.²⁶

לצד התביעות המשותפות ביקשה כל אחת מהמפלגות ומתנועות האופוזיציה לקדם את סדר היום המסורתי שלה. ביטוי מרתק לכך ניתן למצוא בעמדות של האחים המוסלמים. קריאת מובארכ לתקן את הליכי בחירת נשיא הרפובליקה זכתה לתגובה מורכבת של דוברי התנועה. מחד גיסא, ברכו אלה בחום את הנשיא על יוזמתו והגדירו אותה כהתפתחות חשובה. מאידך גיסא, הם הצביעו על נקודות תורפה בהודעת הנשיא. מנהיגי התנועה הבינו היטב למי מכוונים היו דברי הנשיא בהודעתו הדרמטית כאשר ציין: "הגדרתי בבקשתי [לתיקון החוקה] עקרונות יסוד שיבטיחו את המטרות הבאות: בחירת נשיא הרפובליקה תהא בדרך של בחירות (אל-אקתראע) סודיות, כלליות וישירות, זאת תוך הענקת הזדמנות למפלגות הפוליטיות להשתתף בבחירות לנשיאות, וסיפוק הערבויות שתאפשרנה ליותר ממועמד [אחד] להשתתף בבחירות לנשיאות הרפובליקה - כך שהעם יוכל לבחור ברצונו החופשי מבין [המועמדים]".²⁷ תקופה ארוכה תובעים האחים המוסלמים את תיקון חוק המפלגות הקיים, כך שיתאפשר לנציגי התנועה להשתתף באופן מלא בחיים המפלגתיים והפרלמנטריים במצרים. כבר בתגובה הראשונה להודעת הנשיא קראה הנהגת התנועה לשלטונות לאפשר "הקמת מפלגות והוצאה לאור של עיתונים והפסקת השימוש [בחוקי] החירום והקמת ועדה עצמאית לפיקוח על הבחירות ושחרור כל האסירים הפוליטיים ואסירי הדעה".²⁸ דוברי התנועה תבעו בכל הזדמנות לסיים את מצב החירום. בעת שפורסמה יוזמת מובארכ טרודה הייתה הנהגתה החדשה של תנועת האחים המוסלמים במאמצים לא פשוטים לביסוס מעמדה. לפני כשנה החל מוחמד מהדי עאכף לכהן בתפקיד "המדריך הכללי" (אל-מרשד אל-עאם). כקודמיו, נאלץ גם הוא להתוות במהירות את מדיניות תנועת האופוזיציה הגדולה ביחס לשלטון. עאכף, שהרבה להופיע בציבור ולהשמיע את דעותיו באמצעי התקשורת, נשמע כמי שמבקש למצות כל ערוץ של הידברות עם השלטון ולהתרחק, ככל שניתן, מעימות חזיתי עמו. עמדה זו ניכרה היטב בהצהרות "המדריך הכללי". באחת ההזדמנויות הצהיר עאכף כי ישקול לתמוך בבחירת מובארכ לכהונה חמישית לאור הציפוי הקוראני המורה למאמינים לציית לשליט. דבריו עוררו דיון נרחב

ונוקב ביחס לעמדות התנועה. מעטים שמו לב, שבאותה הצהרה תבע "המדריך הכללי" מהשלטון להתיר לתנועתו להתארגן כמפלגה ולאפשר לנציגיה להיבחר למוסדות השלטון. מעין עסקת חבילה, שבה יתמכו האחים המוסלמים בבחירתו של מובארכ לקדנציה חמישית, ובתמורה יוכרו כמפלגה שתתמודד בבחירות לרשויות השלטון – ובראשן לפרלמנט. בתשובה לשאלה ביחס למדיניות שתבקש תנועתו לקדם אם אמנם יתאפשר לה הדבר, חזר עאכף על עמדתם המסורתית של האחים המוסלמים, ולפיה יעדם האולטימטיבי היה ונותר קביעת ההלכה המוסלמית (אל-שריעה) כמקור הבלעדי לחקיקה – ובעצם ניהול החברה והשלטון במצרים, הלכה למעשה, בהתאם לפרשנות התנועה את מקורות דת האסלאם. לא הכל היו תמימי דעים עם קו זה. עם הסלמת מאבקן של קבוצות אופוזיציה אחרות, יזמו פעילי האחים המוסלמים הפגנות רחוב בערים שונות ובראשן בבירה המצרית. כלי התקשורת דיווחו בהרחבה שכוחות הביטחון עצרו מאות מפעילי התנועה. ככל שגברו ביטויי המחאה של פעילי האחים המוסלמים ניכר היה ש"המדריך הכללי" מסלים את ביקורתו כלפי השלטון ומאמץ הלכה למעשה קו תקיף יותר מזה שבו החזיק עד לאחרונה. ביטוי לכך ניתן למצוא במוכר שהוגש בשם "המדריך הכללי" ליושב ראש בית הנבחרים ב-27 במרס 2005. המסמך נכתב עקב פיזור הפגנה שביקשו האחים המוסלמים לקיים מול הפרלמנט. לצד חזרה על התביעה לרפורמה חוקתית ופוליטית כוללת, קרא עאכף במוכר ל"הפסיק את השימוש בחוק החירום, להתיר את החופש להפגין ולבטל את בתי המשפט הצבאיים," שבשנים האחרונות גזרו עונשי מאסר על רבים מפעילי התנועה. לצד תיקון סעיף 76 בחוקה תבע "המדריך הכללי" לתקן סעיפים רבים נוספים, ובכללם להגביל את משך כהונת הנשיא לארבע שנים, לאפשר את הארכת כהונתו בקדנציה אחת ולהתיר למועמדים נוספים להתמודד על כס הנשיאות. בעוד שמובארכ מנה תנאים שונים שעל המועמדים לנשיאות למלא, הרי האחים המוסלמים תבעו לאפשר השתתפות כזאת ללא תנאים מוקדמים. בתנאים מוקדמים אלה הם ראו ניסיון להרחיק מועמדים ראויים.²⁹

כפאיה – התנועה המצרית לשינוי

בחודש רמדאן של שנת 2003 נערך מפגש של אינטלקטואלים מצרים שבחנו אפשרויות להבעת ביקורתם ביחס לשלטון במצרים ולהתפתחויות הדרמטיות במזרח התיכון. בשלב ראשון ניסחו המשתתפים הצהרה משותפת שלא זכתה לתשומת לב מיוחדת. כעבור מספר חודשים נערך מפגש נוסף ובו מתחו המשתתפים ביקורת הן על השינוי הקוסמטי והבלתי-מספק שמשקפת הממשלה החדשה שהרכיב אחמד נטיף (יולי 2004), והן על תוכנית "המזרח התיכון הגדול" בה ראו ביטוי לכוונות ההשתלטות של ארצות הברית על האזור תוך שיתוף פעולה עם משטרים ערבים. על רקע זה הכריזו המשתתפים

על הקמת מסגרת חדשה שתפעל בזירה הפוליטית: "כפאיה" [ד.י]. הססמה הקליטה שבחרו לעצמם יוזמי "התנועה המצרית לשינוי" (אל-חרכה אל-מצריה ללתעיר), הפכה במהרה למותג ששווק ביעילות באמצעי התקשורת במזרח התיכון ומחוצה לו. התנועה החדשה הצטרפו מצרים מכל קשת העמדות של האופוזיציה. המכנה המשותף היה התנגדותם להמשך נשיאותו של מובארכ ולאפשרות שבנו יירש את מקומו. בהודעות של יוזמי התנועה החדשה, כמו גם בהפגנות שיזמה, חזרה ועלתה קריאתם: "לא ללתורית!... לא ללתמדיד לפתרה ריאסה ח'אמסה" (לא להורשה [של השלטון] ולא להארכה לתקופת נשיאות חמישית).³⁰ פעילי התנועה קראו לביצוע רפורמה חוקתית וכלכלית כוללת ולעריכת בחירות ישירות וחופשיות למוסדות השלטון, ובראשם לנשיאות. חברי הקבוצה גם החזיקו בעמדות ביקורתיות ביותר ביחס למדיניותה של ארצות הברית במזרח התיכון. רבים מהחבריה היו בעלי עמדות עוינות לישראל ומתחו ביקורת נוקבת על המפנה במדיניות מצרים כלפי ישראל (תמיכה בתוכנית ההתנתקות והצהרות חיוביות של מובארכ על ראש הממשלה אריאל שרון, כמו גם נקיטת מחוות ובראשן שחרור האסיר עזאם עזאם, עסקת הגנו ושיתוף הפעולה התעשייתי). ההצהרה המשותפת שפרסמו חברי הקבוצה באוקטובר 2004 העניקה ביטוי מלא לסדר היום שביקשו מתנגדיו הבוטים של מובארכ לקדם. בהקשר זה נכתב שם:

אנו אזרחים מצריים שמסכימים ... על קיום סכנות ואתגרים העומדים בפני האומה שלנו, שמתבטאים בכיבוש האמריקאי של עיראק, בתקפנות המתמשכת של הציונים נגד העם הפלסטיני ובתוכנית עיצובה מחדש של מפת עולמנו הערבי (וטננא אל-ערבי), שהאחרונה שבהן תוכנית המזרח התיכון הגדול - [כל אלה] מאיימים על לאומיותנו ועל זהותנו. אי-היכולת לעמוד מול כל הסכנות האלה מקורה במשטר הדיקטטורי שאותו יש לתקן באופן כולל. אנו סבורים שאין הצלה למצרים אלא בהחלפה מעשית של השלטון בה.³¹

על אף שתנועת כפאיה אינה מפלגה ומספר חבריה קטן ביותר, הרי שפעילותה זוכה לעתים קרובות להד גדול, ובעיקר בתקשורת הערבית החדשה שמרבה לסקר כל התארגנות של מחאה ציבורית נגד ממסדי השלטון הקיימים. כפאיה זוכה לתהודה רחבה גם בחלק מעיתוני האופוזיציה שמרבים לפרסם את הצהרות דוברי התנועה. הם גם מפרסמים מודעות מטעם התנועה, ובכלל זאת הודעות על הפגנות מתוכננות והזמנה לציבור הרחב לקחת בהן חלק. יש לציין, שפרסום מודעות כאלה הינה תופעה יוצאת דופן בעיתונות המצרית. באחת המודעות שפורסמו נקראו "חלוצי העם" (טלאא'ע אל-שעב) להשתתף בהפגנות שעמדו לקיים פעילי התנועה ב-27 באפריל 2005 בארבע עשרה ערים ברחבי מצרים. הניסוח מלמד שתביעות כפאיה הפכו ליומרות הרבה יותר. ההפגנה, נכתב שם, הינה "למען החופש [להציג] מועמדות לבחירות לנשיאות, ולהקמת ממשלת מעבר בלתי-תלויה וארגון מייסד נבחר לכינון חוקה חדשה."³² פרסומים

שכאלה, כמו גם התופעה שמייצגת תנועת כפאיה, מעידים יותר מכל שבסביבה תקשורתית רב-ערוצית עשויה גם מהאתם של מעטים לזכות לנוכחות משמעותית בדיון הציבורי. בהדרגה החל גם השלטון לייחס תשומת לב לתנועה ולפעיליה, והדבר ניכר בכוחות הביטחון הגדולים שנשלחו לשבש את ההפגנות שארגנה התנועה. ככל שהתמשכו הפגנות אלה ניכר שביקורת פעילי כפאיה התמקדה והלכה במדיניות מצרים ובהנהגתה. בהפגנת כפאיה, שנערכה ב-12 בדצמבר 2004 על מדרגות בית המשפט העליון בקהיר, הניפו פעילי התנועה כרזות שקראו למובארכ להתפטר.

על רקע המתאה הגוברת והולכת של קבוצות האופוזיציה למיניהן, ניתן היה לאתר שינוי מסוים בגישתו של מובארכ לדיון הציבורי המתפתח בארצו. בראש ובראשונה ניכר הדבר בריאיון טלוויזיוני בן שלושה חלקים (שהסתכמו בשבע שעות שידור). הריאיון שהוענק לאל-ערביה, ערוץ טלוויזיה לוויינית המתחרה באל-ג'זירה, הוקרן במשך שלושה לילות, החל מערב חג שחרור סיני ב-24 באפריל 2005. תחת הכותרת "מילה להיסטוריה" (כלמה ללתאריח) נחשפו אזרחי מצרים לדמותו של נשיאם באופן שכמותו לא חוו בעבר. מפקד ומדינאי העשוי ללא חת, גיבור מלחמת אוקטובר 1973, אשר משכיל, כנשיא, לנווט בשיקול דעת ובתבונה את ארצו בתנאים קשים. התכונות שעשו את חוסני מובארכ לקצין בכיר המחויב באופן מוחלט לקידום יעדים לאומיים, הם שעומדים לו כנשיא הרפובליקה. באחת הופלו המחיצות בין מובארכ, המפקד שתכנן והוביל את המתקפה האווירית שהבטיחה את "ניצחון אוקטובר", לבין מובארכ הנשיא. העיתונאי עמאד אל-דין אדיב, שניהל ריאיון יוצא דופן זה, לא היסס לפנות לנשיא בשפה ישירה ולעיתים אף העלה שאלות נוקבות, שנועדו לחשוף את מאפייני אישיותו של הנשיא ואת עמדותיו הפוליטית והמדיניות. האפקט של כל אלה חזק את הרושם שמערכת הבחירות הנוכחית לנשיאות שונה מאוד מקודמותיה.

שלושת פרקי הריאיון עם הנשיא חוללו גל אדיר של תגובות ודברי פרשנות. במאבק על הרפורמה הפוליטית ועל השגת אהדת הציבור הרחב, עשו תומכי מובארכ ומתנגדיו שימוש בדברי מובארכ לחיזוק טיעוניהם. תומכי מובארכ העלו על נס את דמותו של הנשיא כאדם שקול, מתון ובטוח בצדקת דרכו; גיבור מלחמה, שלא בכדי נבחר על ידי סאדאת כסגנו, ואף ירש את מקומו; מתכנן מבריק המנתח בהיגיון מרשים את התנאים ומקבל החלטות קריטיות על בסיס שיקול מחושב של היכולות והתנאים המשתנים – כך בשלב המערכה הצבאית וכך גם במערכות המדיניות המורכבות עמן הוא מתמודד כנשיא מצרים. הוא תואר בידי תומכיו כמנהיג שניסונו הצבאי והמדיני הינו נכס שלא יסולא בפז. שידורים חוזרים של פרקי הריאיון, ועשרות מאמרי תמיכה בעיתונות, ביקשו להנציח את דימוי החיובי של נשיא הרפובליקה מזה עשרים וארבע שנים. ואילו חברי האופוזיציה הציגו את הריאיון כתעמולת בחירות. לטענתם, היה זה ריאיון שהופק תוך הקפדה על פרטי הפרטים מתוך כוונה להרשים את הצופים מבלי לדון למעשה במציאות הקשה של מצרים כיום. במטרה להבטיח מוצר טלוויזיוני מקצועי

גויסו למשימה עיתונאי הנהנה מאמינות ציבורית רחבה (ועמאד אל-דין אדיב, עורכו של העיתון נהצית מצר) ובמאי קולנוע וטלוויזיה עתיר מוניטין (שריף ערפה). גם בחירת מיקום עריכת הריאיון נועד להותיר רושם מרבי על הצופים. לראשונה הורשו מצלמות הטלוויזיה לצלם במשך שעות ריאיון בחדר המבצעים של חיל האוויר, כאשר ברקע מתנוססת מפת המבצעים המקורית של תוכנית המתקפה המצרית במלחמת אוקטובר 1973. חלקו האחרון של הריאיון צולם בגינת ביתו של הנשיא, ובו ביקשו עורכיו לחזק את דימויו של מובארכ כאזרח מצרי מן השורה. מתנגדי השלטון טענו, שהקפדה זו על פרטי הריאיון ועריכתו יצרו מצג-שווא של ריאיון חושפני וביקורתי לכאורה, בעוד שלמעשה הנשיא ואנשיו שלטו בתכנים ויצרו את "סרט מובארכ", ככותרת רשימת הביקורת בעיתונה של מפלגת אל-ע'ד (מחר) האופוזיציונית. בעקבות הריאיון פורסמה בביטאון מפלגה זו רשימה שכללה עשרים שאלות נוקבות שניתן היה לשאול את הנשיא, ואשר לא במקרה נעדרו מהריאיון "הנועז" והמלא "גילויים" ו"הפתעות". כיאה למפלגה הנקראת "המחר" ואשר מנהיגה, אימן נור, מבקש לכונן מצרים חדשה, ביקשו בביטאון המפלגה להסב את תשומת לב הקוראים לעובדה שמרבית דברי הנשיא הוקדשו לאירועים שהתרחשו זה מכבר. המציאות הקשה בהווה, והתוכניות לעתיד, זכו להתייחסות קצרה ועקרה מתכנים. ביקורת שופרה של מפלגת אל-ע'ד הייתה חדה ובוטה: הגה השלטון במצרים אינו בידיים כה אמינות, התנאים הקשים שבהם חיים מרבית המצרים מעידים יותר מכל על כישלונות מדיניות מובארכ, והצהרותיו על "רפורמה" הינן בבחינת דיבורים חסרי תוכן ממש.³³

סיכום

כצפוי, בראשית מאי 2005, אושר ברוב גדול תיקון סעיף 76 בחוקה המצרית. חברי הפרלמנט המייצגים את מפלגות האופוזיציה ואת תנועת האחים המוסלמים התנגדו או נמנעו בהצבעה על התיקון. לדידם, הסייגים שהוכנסו בתיקון סיכלו את האפשרות לרפורמה פוליטית משמעותית. ביקורת האופוזיציה יצאה נגד האבחנה, שאישר בית הנבחרים, בין מועמדים עצמאיים המבקשים להתמודד בבחירות לנשיאות לבין כאלה שייצגו מפלגות קיימות. למועמדים עצמאיים נקבעו תנאים מחמירים במיוחד, ובראשם השגת תמיכתם של לפחות 300 מקרב חברי הפרלמנט, המועצה המייעצת (מג'לס אל-שורא) והמועצות המקומיות. לגבי מפלגות קיימות נקבע, שרק בבחירות הקרובות לנשיאות הרפובליקה (ספטמבר 2005) יתאפשר להן להציג מועמדים ללא תנאים אלה. בכל בחירות אחרות בעתיד, הן יורשו להציג מועמדים מטעמן רק אם מפלגתם פועלת לפחות חמש שנים ומועמדה זוכה לתמיכה של לפחות חמישה אחוזים מחברי הפרלמנט והמועצה המייעצת. באופוזיציה טענו שבתנאים הפוליטיים הקיימים במצרים, נועדו

תנאים אלה לסייע למועמד מפלגת השלטון ולפגוע בסיכויי המפלגות האחרות להציג מועמד מטעמן. מתנגדי השלטון הצהירו שנכזבה התקווה שיוזמת מובארכ להתמודדות בבחירות ישירות לנשיאות, שבהן יותר ממועמד אחד, תוביל לשינוי המיוחל. לדידם, תיקון סעיף 76 בחוקה חשף בעיקר את כוונת ההנהגה הנוכחית להמשיך לאחוז ברסן השלטון ולמנוע שינוי משמעותי בעתיד. כאיש אחד הסיקו מבקרי השלטון שהדרך לרפורמה פוליטית של ממש עודנה ארוכה. המאבק למען דמוקרטיה במצרים יימשך ביתר שאת, הבטיחו באופוזיציה.

ואכן, תיקון הליך הבחירות לנשיאות הרפובליקה מצטייר כיוזמה מחושבת שנועדה לקדם בו-זמנית מספר יעדים. בראש ובראשונה נועד מהלך זה לשמוט את הקרקע מתחת לרגלי טיעוניה העיקריים של האופוזיציה: האחד, השלטון הקיים אינו מסוגל לקדם בכוחות עצמו רפורמה אמיתית; והשני, כוונת הנשיא הייתה ועודנה להוריש את השלטון לבנו ג'מאל. הליך הבחירות החדש הינו מהלך מתוחכם מנקודת מבטו של חוסני מובארכ, בעיקר משום שהוא מאפשר לו להתמודד בבחירות הקרובות לנשיאות כשהוא מנטרל, הלכה למעשה, את הביקורת מבית ומחוץ, ביקורת שהוטחה בו בהקשר זה. בחירות אלה מצטיירות עתה, בעיקר במערב, כמאפשרות התמודדות הוגנת יותר בין מספר מועמדים על המשרה הבכירה ברפובליקה המצרית. במציאות הפוליטית הקיימת במצרים, פתיחות זו הינה תיאורטית למדי. יתרה מזאת, בהליך הבחירות החדש לנשיאות קיים פוטנציאל למהלך פוליטי מורכב יותר. הוא עשוי לסלול את הדרך בפני ג'מאל מובארכ להתחרות בעתיד על נשיאות הרפובליקה, וזאת מבלי שחוסני מובארכ יוחשד בהורשת השלטון מאב לבן.

מן הראוי לציין, שהדברים הללו נכתבו ביוני 2005, דהיינו, כשלושה חודשים לפני הבחירות לנשיאות במצרים. במידת הוזהירות המתחייבת מהתייחסות לאירוע בעתיד, ניתן לשרטט את התסריט הבא: חוסני מובארכ יתמודד בבחירות הקרובות ויזכה בהן ברוב משמעותי של קולות הבוחרים. במשך כהונתו החמישית יגביר ג'מאל מובארכ את פעילותו הציבורית ויבסס את מעמדו כמנהיגה הבא של המפלגה הלאומית הדמוקרטית. כאשר תתקיימה בחירות נוספות לנשיאות (בשנת 2011, או לפני כן) הוא יוכל להתמודד על משרת הנשיא מטעם מפלגת השלטון. תומכי השלטון הנוכחי במצרים יוכלו להצהיר שארצם אינה "ג'מלוכיה" – הטלאה של המילים בערבית ג'מהוריה (רפובליקה) ומלוכיה (מונרכיה), מונח המשמש את האופוזיציה לתיאור האפשרות שהשלטון הרפובליקני במצרים יועבר בירושה מאב לבנו, כנהוג במשטרים מלוכניים.³⁴ מבחינת מתנגדי השלטון במצרים, השורה התחתונה של תסריט זה הינה פסימית. על אף מאמציהם הרבים, הרי בעתיד הנראה לעין אין בכוחם לשנות משמעותית את כללי המשחק הפוליטי בארצם: אין הם יכולים להפקיע את השלטון מידי הנשיא ולמנוע בעד בנו לרשת את מקומו בבחירות חופשיות. התנאים המגבילים, שנקבעו בהליך הבחירות המתוקן לנשיאות, מקשים מאוד על מפלגות האופוזיציה

להציג מועמד בעל סיכוי סביר להתמודד על השלטון עם הנשיא המכהן, ובעתיד עם מועמד אחר מטעם מפלגת השלטון. ההערכה הרווחת הינה שמרבית המפלגות והתנועות בקרב האופוזיציה תקראנה להחרמת הבחירות הקרובות לנשיאות הרפובליקה. בכך הן יביעו לא רק את מורת רוחן מהליך הבחירות החדש ומהתנאים הנלווים לו, אלא יבקשו להטיל דופי גם בבחירתו המחדשת של הנשיא מובארכ.

דומה שהתנאים המשתנים במצרים עשויים לפגוע בתוכניות ההנהגה המצרית הנוכחית. האפשרות של התמודדות על הגה השלטון – בין מועמדים שונים – כבר עוררה מחדש את הזירה הפוליטית ועשויה להעניק לבית הנבחרים (מג'לס אל-שעב) את החיוניות שחסרה לו תקופה ארוכה. יוזמת הנשיא לתיקון סעיף 76 בחוקה העלתה גם את רף הציפיות של מבקרי השלטון המצרי מבית ומחוץ לשינוי רחב יותר. כפי שתואר במאמר זה, ממחצית 2004 גואה הביקורת על מובארכ ושלטונו. יותר מאשר בכל זמן אחר בעבר, זוכה ביקורת זו לשלל ביטויים פומביים. הדבר מתבטא במספר ההפגנות הנערכות נגד השלטון, ובכמות חסרת התקדים של מאמרים וחצי ביקורת המכוונים ישירות לנשיא בעיתוני האופוזיציה (שמספרם הגיע לשיא בתקופה זו). על רקע התביעות מחוץ – לאפשר יותר חופש פוליטי ודמוקרטיזציה – נמנע השלטון המצרי מדיכוי דורסני של ביטויי המחאה שמארגנים כוחות האופוזיציה. בשלב זה נראה שהתגברות הביטויים הפומביים של ביקורת בוטה נגד השלטון, אינה מבושרת שמצרים מצויה על ספו של שינוי דרמטי. מהדיווח התקשורתי הנרחב על ההתפתחויות במצרים, ניתן ללמוד שהשלטון שולט היטב בזירה הפוליטית ושמהלכיו מתואמים עם בני בריתו בממשל האמריקאי. רחובות הערים עמוסים באנשי כוחות הביטחון, אשר אינם מהססים לשבש את כוונות מארגני ההפגנות לעודד את הציבור הרחב להצטרף לגל המחאה.

הערות

1. על השינויים במישור הפוליטי הפנימי, ראו: Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and The July Revolution* (New York: Oxford University Press, 1992); על הבנייתו של השיח המהפכני: Yoram Meital, "Revolutionizing the Past: Historical Representation During Egypt's Revolutionary Experience, 1952–1967", *Mediterranean Historical Review*, 12 (December 1997), pp. 60–77; לדיון מסכם על השינויים במישור הלאומי ובקשרי מצרים עם מדינות ערב, ראו: James Jankowski, *Nasser's Egypt, Arab Nationalism, and The United Arab Republic* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2002); Malcolm Kerr, *The Arab Cold War: Gamal Abd al-Nasser and His Rivals, 1958-1970* (New York: Oxford University Press, 1971).
2. Gordon, *Nasser's Blessed Movement*; P.J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation* (New York: St. Martin's Press, 1978).
3. John Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes* (Princeton: Princeton University Press, 1983).

4. סעד אל-דין אבראהים, אעאדת אל-אעתבאר ללראיס אל-סאדאת (קהיר: דאר אל-מעארף, 1993); בהאא' אל-דין, מחאוראתי מע סאדאת (קהיר: דאר אל-הלאל, 1987).
5. שוקי ח'אלד, מחאכמת פרעון (קהיר: סינא ללנשר, 1986).
6. לדיון מאיר עיניים על המפלגות במצרים, ראו: עבד אל-מג'יד, אל-אחזאב אל-מצריה מן אל-דאח'יל, 1992-1907 (קהיר: מרכז אל-מחרוסה, 1993). לתיאור עמדות מפלגות האופוזיציה וביקורתן הנוקבת על מדיניות מובארכ ביחס למלחמה בעיראק ולהתקוממות הפלסטינית, ראו: Mona El-Ghobashy, "Egypt's Summer of Discontent", *MERIP* (September 18, 2003), pp. 2-4.
7. השפעתה של המדיה החדשה ניכרה טיפין טיפין גם על אמצעי התקשורת הממלכתיים. אמנם כלי התקשורת המקומיים המשיכו לדברר את עמדות השלטון, אך מרביתם אימצו טכנולוגיה חדישה ובלוח שידוריהן שולבו דיונים בנושאים שלא זכו בעבר להתייחסות בתקשורת המקומית.
8. על כך עמדו המחזאי המצרי, עלי סאלם, והפובליציסט הירדני, שאכר אל-נאבלסי, בכנס: "New Media in the Middle East", Ben-Gurion University, 28-29 December 2004.
9. גם אם קשה לאמוד את היקף ההשפעות שיש למדיה החדשה על הדיון הציבורי בחברה ערבית מסוימת, הרי חוקרי התופעה מדגישים את קיומה. ראו: Mohammed El-Nawawy, Adel Iskandar, *Al-Jazeera: The Story of the Network That Is Rattling Governments and Redefining Modern Journalism* (Boulder: Westview Press, 2003).
10. לנוסח היוזמה ומסמכים נלווים, ראו אתר מחלקת המדינה: <http://www.mepi.state.gov>
11. את הצהרת מובארכ וסיקור דיוני הכנס, ראו: אל-אהראם, 13, 14, 15 מרס 2004. מובארכ עמד על הזיקה בין השגת יציבות ושלוש במזרח התיכון לבין התקדמות לדמוקרטיזציה. דקות ארוכות של נאומו הוקדשו לתיאור הישגי הרפורמה הכלכלית שאימצה מצרים בהנהגתו. בדבריו גם עמד על החשיבות שיש לייחס להתקדמות בתחום החינוך. לעומת כל אלה, מיעט הנשיא לדבר על הרפורמה הפוליטית הנדרשת. את תיאור הכנס, הנאומים שנישאו בו והצהרת הסיכום, ניתן למצוא באתר האינטרנט שהקימו המארגנים: <http://www.arabreformforum.com>
12. ראו מאמרה המרתק של מונא אל-טחאוי, "כפאיה – אבל איזה מחר ערבי אנו רוצים?", באתר האינטרנט של כפאיה: <http://www.harakamasria.com>
13. למעשה, כבר במרס 2003 הכריז ג'מאל מובארכ, שעמד אז בראש מזכירות המפלגה הלאומית הדמוקרטית, על שורה של הצעות לרפורמה ואלה הוגשו לפרלמנט.
14. בביטאונה של מפלגת אל-תג'מע נמתחה כצפוי ביקורת נוקבת על הוועידה והחלטותיה. ראו את מאמרו של העורך, נביל זכי ("היכן הפלורליזם, התחרות והדיון?"), אל-אהאלי, 22 ספטמבר 2004. להתייחסות ג'מאל מובארכ, ראו: אל-אהראם, 24 ספטמבר 2004.
15. ההצהרה ניתנה במסיבת עיתונאים שנערכה בסיום ועידת מפלגת השלטון, ולמחרת פורסמה בהבלטה בעמודי השער של עיתונים במצרים ומחוצה לה. ראו: אל-אהראם, 24 ספטמבר 2004; אל-חיאט, 24 ספטמבר 2004. ראוי היה לשים לב לכך שג'מאל מובארכ לא שלל מצב בו יתמודד בעתיד על משרת הנשיא.
16. לנוסח מלא של אגרת הנשיא ליושבי הראש, ראו: אל-אהראם, 27 פברואר 2005. באותו גיליון גם פורסם הנוסח המלא של הנאום בו הכריז מובארכ על יוזמתו. סוגיית הפיקוח על הבחירות הפכה במהרה לסוגיה שנויה במחלוקת בין השלטון למבקריו מבית ומחוץ. בתגובה לדברי הנשיא האמריקאי על החיוב שהוא מוצא בנוכחות משקיפים בין-לאומיים בבחירות הבאות לנשיאות במצרים, הודיעו ג'מאל מובארכ ויושב ראש הפרלמנט, אחמד פתחי סרוור, על התנגדות מצרים לכך. אל-ג'זירה, 13 מאי 2005. במקביל, בכנס רב משתתפים של שופטים מצרים שנערך באלכסנדריה, טענו רוב

- הדוברים בזכות פיקוח משפטי מקומי על הבחירות, אך הדגישו שהם יסרבו ליטול משימה זו אם לא יסופקו ערבויות שיאפשרו להם באמת ובתמים לפקח על ניהולן התקין. מהצהרות חלק מהדוברים עלה, שבבחירות קודמות שימשו עמיתיהם חותמת גומי ונאלצו להעניק הכשר משפטי להליך בחירות בלתי-תקין.
17. "President Discusses American and European Alliance in Belgium," in The White House website: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/02/20050221.html>.
18. Hadia Mostafa, "You for President?", *Egypt Today* (April 2005), p. 56. המחברת הדגישה שדמוקרטיה אינה יכולה לצוץ כך סתם כמתכון אינסטנט שיחולל יש מאין. "פיתוח מערכת חדשה, שתספק את האמצעים הנדרשים להשתתפות פוליטית בכל הרמות, מצריכה שנים של ניסוי ושגיאות", סיכמה מצטפא והוסיפה, שרק תהליך אבולוציוני שכזה עשוי להצמיח "מנהיגים ראויים שאנו יכולים לבטוח שיובילו אותנו קדימה." שם, עמ' 57.
19. הצהרתו באל-חיאת, 27 פברואר 2005. מוניר פח'רי עבד אל-נור, נציג מפלגת אל-ופד בפרלמנט, הדגיש כי הצעת מובארכ מגיעה באיחור של שנים, אך המהלך עצמו חיובי וישפיע לטובה על המציאות הפוליטית במצרים. לעתים, גם בעיתונים הממסדיים-למחצה, ניתן ביטוי לדעה שחבל שהצעת הנשיא מגיעה רק עתה. כך, למשל, בקריקטורה שפורסמה באל-אהראם (1 מרס 2005) נראית דמות נשית (המייצגת את מצרים) מקבלת, בחיוך ובברכה, ממובארכ קלפי בחירות עליו רשום "תקין החוקה". "אני ממתנה למתנתך זו מזמן", אומרת מצרים לנשיאה.
20. אל-חיאת, 27 פברואר 2005.
21. אל-ג'זירה, 27 פברואר 2005.
22. אל-ע'ד, 27 אפריל 2005.
23. סעד אל-דין אבראהים, "האומנם אביב הדמוקרטיה בעולם הערבי?" (2 מרס 2005), באתר האינטרנט של Middle East Transparent, ראו: <http://metransparent.com>.
24. מונא מכרם עביד "אם תוביל החברה האזרחית את קטר הרפורמה במצרים?", אל-חיאת, 28 פברואר 2005. עביד כיהנה שנים ארוכות כחברת פרלמנט וכפרופסור באוניברסיטה האמריקאית של קהיר. היא התפטרה מתפקידה כמזכירה כללית של מפלגת אל-ע'ד, תפקיד בו הוזיקה חודשים ספורים בלבד, ראו: *Al-Aharam Weekly*, 2 June 2005.
25. סעד אל-דין אבראהים, "האומנם אביב הדמוקרטיה בעולם הערבי?" (2 מרס 2005), באתר האינטרנט של Middle East Transparent, ראו: <http://metransparent.com>; עצאם אל-עריאן, "המתווה המצרי לרפורמה: צעד בראשיתה של דרך ארוכה", אל-חיאת, 4 מרס 2005.
26. ראו רשימתה של מונא אל-טחואי באתר האינטרנט של כפאיה: <http://www.harakamasria.com>.
27. נאום מובארכ, הנוסח המלא: אל-אהראם, 27 פברואר 2005.
28. הודעת האחים המוסלמים, אל-חיאת, 27 פברואר 2005. ראו מקור 6. עוד על תביעות התנועה, ראו: עצאם אל-עריאן, "המתווה המצרי לרפורמה: צעד בראשיתה של דרך ארוכה", אל-חיאת, 4 מרס 2005.
29. צייטס מתוך מזכר "המדריך הכללי", אל-חיאת, 28 מרס 2005.
30. על התנועה וסמאיותיה ראו אתר האינטרנט של כפאיה: <http://www.harakamasria.com>. סקירה מפורטת של ההפגנות, שארגנו בשלהי מרס 2003 חוגי האופוזיציה במצרים על רקע המלחמה בעיראק, ראו: Paul Schemn, "Egypt Struggles to Control Anti-War Protests", *MERIP* (March 31, 2003).
31. ראו אתר האינטרנט של תנועת כפאיה: <http://www.harakamasria.com> באתר זה פורסמו מספר מאמרים המבקרים את קריאת ארצות הברית לרפורמה פוליטית, בהם חוזרת הטענה שתוכנית

32. "המזרת התיכון הגדול" אינה עונה על התביעה לשינוי משמעותי. הממשל האמריקאי, נקבע שם, קורא לרפורמה פוליטית, אך היה נותר מחויב לשיתוף פעולה הדוק עם משטרים מדכאים, ובראשם אלה הנהוגים במצרים ובערב-הסעודית.
33. לנוסח המודעה, ראו: אל-ערבי, 24 אפריל 2005.
33. בכותרת מרכזית של עמוד השער נכתב באדום "עשרים שאלות קריטיות עליהן לא השיב הנשיא", אל-ע'ד, 27 אפריל 2005. "היכן 'המילה לעתיד'?" זעקה באופן דומה רשימה ארוכה שפורסמה בעיתון אופוזיציה אחר, אל-דסתור, 27 אפריל 2005.
34. הביטוי ג'מלוכיה הועלה בשיח הציבורי המצרי בעקבות ההעברה החפוזה של השלטון בסוריה מהאב האפו אל-אסד, שהיה על ערש דווי, לבנו בשאר. הדיון הקצרצר בפרלמנט הסורי, תוך תיקון החוקה, ואישור המינוי במשאל עם בקיץ 2000, זכו לקיתונות של לגלוג במצרים. הביקורת כוונה כלפי המהלך בסוריה, אך חיצי הביקורת כוונו גם כלפי השלטון המצרי, וזאת לאור התחזקות מעמדו של ג'מאל מובארכ במפלגת השלטון. בתגובה לביקורת, מיהרו הנשיא ובנו להצהיר כי מצרים אינה סוריה וכי מהלך של הורשה כלל אינו עומד על הפרק.

בשם האב, האם בשאר שולט בסוריה?

אייל זיסר

האירועים הדרמטיים אשר התחוללו בסוריה ובלבנון מאז ספטמבר 2004 ובחודשים הראשונים של 2005, הינם חסרי תקדים. קשה להניח שהיה מי שהעלה אותם על דעתו אך לפני חצי שנה בטרם החלה הסערה שסופה גירושם המשפיל של הכוחות הסוריים מלבנון, גירוש אותו יזמו ואותו הובילו כוחות בתוך לבנון. כוחות אלה מבקשים עתה להביא גם לפירוק של ארגון חזבאללה מנשקו.

אין ספק שהאירועים הדרמטיים בלבנון התאפשרו תודות לצירוף של שלושה גורמים. כל אחד מגורמים אלה היה חשוב בפני עצמו, אך רק חבירתם יחדיו הביאה למהפך בלבנון: הראשון, חולשתה של המדינה הסורית – חולשה מדינית, צבאית וכלכלית. ויותר מכך, חולשתו האישית של בשאר אל-אסד, העומד בראשה של מדינה זו. השני, כעס על סוריה בעקבות רציחתו של ראש ממשלת לבנון, רפיק אל-חרירי, כיוון שההנחה המקובלת בלבנון היא שהרצח היה מעשה ידיה של סוריה. מן הראוי להדגיש שהכעס הלבנוני חצה לראשונה גבולות עדתיים ואיחד מרונים, דרוזים (בהנהגת וליד ג'ונבלאט) ואת בני העדה הסונית, עדתו של ראש הממשלה הנרצח. השלישי, הגיבוי ואף העידוד האמריקאי והצרפתי לחוגי האופוזיציה בלבנון.¹

נוסף על הגורמים הללו, ניתן לומר שמי שהניע את התהליך כולו היה בשאר אל-אסד שבמו ידיו, וליתר דיוק, בהחלטתו מספטמבר 2004 להאריך את כהונתו של בן בריתו וחסותו, אמיל לחוד, חולל את הסערה. עובדה זו מפנה באופן טבעי את אור הזרקורים לעבר בשאר אל-אסד – אישיותו, דרכו ומידת שליטתו בסוריה.

האם בשאר אל-אסד שולט בסוריה? זו שאלה המעסיקה את העוקבים אחר הנעשה בה בשנים האחרונות. דומה ששאלה זו מצויה במוקד כל דיון שעניינו סוריה – מעמדה, מדיניותה ודרכה לעתיד. שאלה זו מתבקשת גם נוכח מאזנו של בשאר אל-אסד, שהינו, בעיקרו של דבר, מאזן של כישלונות.² ואכן, מאז עלה לשלטון ביוני 2000, רשם בשאר אל-אסד לחובתו שורה של כישלונות ושל טעויות בדרך בה ניהל את סוריה – מבית ומחוץ. מדיניותו התאפיינה בתהפוכות ובחוסר יציבות. אלו העלו לא פעם את הטענה

כי למעשה אין בשאר שולט בסוריה – אם משום חולשתו האישית (אין הוא נהנה מאותה עוצמה, תמיכה ולגיטימיות שלטונית שמהן נהנה אביו, חאפז אל-אסד), או משום שהוא נתון לחסותם של מוקדי כוח המכרסמים בשלטונו ומאתגרים אותו. מוקדי כוח אלה בולמים את מהלכיו של בשאר וכופים עליו מדיניות שאיננה תמיד לרצונו.

כך או אחרת, נוכח אירועי החודשים האחרונים, ובמיוחד ההחרפה חסרת התקדים ביחסי דמשק עם וושינגטון, הרי השאלה שיש לשאול איננה האם בשאר שולט בסוריה, אלא עוד כמה זמן הוא עתיד להוסיף ולקיים את שלטונו במדינה זו?

עלייתו של בשאר אל-אסד לשלטון, ביוני 2000, באה בשעה של משבר למשטר הסורי, בשעה שתחושתם של רבים בסוריה ומחוצה לה הייתה כי משטר הבעת' הסורי, השולט במדינה קרוב לארבעים שנה, הגיע לסוף דרכו והפך למשטר אנכרוניסטי שאינו רלוונטי למציאות הסורית. מן הראוי לזכור, שמדובר במשטר שבכמותו היו מדינות ערב מורגלות בשנות החמישים והשישים, דהיינו משטר צבאי המחויב למדיניות רדיקלית בתחומי החברה, הכלכלה ובתחום מדיניות החוץ; משטר דיקטטורי השולל זכויות אזרח, סוגר את המדינה בפני השפעות זרות ומגלה עוינות למערב. משטר כזה, בהנהגתו של חאפז אל-אסד, מייסד השושלת האסדית, עלה לשלטון בסוריה בנובמבר 1970, הגם שמפלגת הבעת', שמקרבה צמח המשטר, תפסה את השלטון במדינה כבר בשנת 1963. צחוק הגורל הוא שבשנת 1970, שנת עלייתו של אסד לשלטון, הגיע שלטונו של עבד אל-נאצר במצרים, שלטון שהיה דומה מבחינות רבות לשלטון האסדי, אל סוף דרכו.

עם עלייתו לשלטון של בשאר אל-אסד, שאלו עצמם רבים בסוריה האם יבקש בשאר לנתק עצמו ממורשתו של אביו. השאלה נתבקשה נוכח השינויים הדרמטיים שהתחוללו בשנות התשעים ובהם, קריסתה של ברית המועצות, בת ברית נאמנה ונותנת חסות למשטר הסורי; תהליך השלום עם ישראל, שאיים להשמיט מרכיב מרכזי מן האידאולוגיה של המשטר הסורי בכל הקשור למאבק עם ישראל; והמבוי הסתום הכלכלי שאליה נקלעה סוריה.³

צריך לזכור שהמשטר הסורי, בהנהגתו של חאפז אל-אסד, ניצב על שתי רגליים איתנות: האחת, הרגל האידאולוגית, דהיינו תפיסת העולם שלו שזכתה לפופולריות רבה בקרב הציבור הסורי. השנייה, המבנה החברתי והכלכלי של המשטר אשר התבסס על מגזרים חשובים בחברה הסורית, שראו במשטר הזה מייצג נאמן המקדם את האינטרסים שלהם ושומר עליהם. הכוונה אינה רק לבני העדה העלוית, עדתו של בשאר אל-אסד, אלא גם לבני עדות אחרות שחברו לעדה העלוית, ויצרו את מה שנהוג לכנות "הקואליציה הגדולה של אסד". קואליציה זו איפשרה לו לשרוד שנים רבות בשלטון. עם שחיקת האידאולוגיה של המשטר התחוללו בסוריה, בשנות השמונים והתשעים, שינויים דרמטיים במבנה החברה הסורית. המרחב הכפרי איבד מחשיבותו והמדינה עברה תהליך מואץ של אורבניזציה. שינויים אלה הביאו לתופעות חברתיות וכלכליות שיש

בהן כדי לזעזע את היציבות השלטונית שממנה נהנתה סוריה שנים רבות, כמו, למשל, צמיחה של רובעי עוני סביב מרכזי הערים הגדולות, שבהם פורח האסלאם הרדיקלי, התגברות האבטלה וירידה ברמת החיים של תושבי המדינה.⁴

משעלה בשאר לשלטון נראה היה, לפחות לפי ראיונות שאותם הרבה להעניק לעיתונות הערבית והזרה, כי הוא מודע לבעיות שבפניהן ניצבת סוריה וכי הוא ינסה להביא לפתרון. ואכן, בניגוד לאביו, שהשתבח לא פעם, ואפשר אף שהאמין בכך באמת ובתמים, כי מצבה של סוריה בהנהגתו מעולם לא היה טוב יותר, הרי שבשאר לא היסס להצביע על הקשיים והבטיח לטפל בהם באופן נחרץ.⁵ אולם הרקורד של בשאר, במשך חמש שנות שלטונו, רצוף כישלונות ומעיד על חוסר יכולת להיענות לאתגר מולו ניצבת סוריה וניצב הוא עצמו.

מבית, ניסה בשאר לקדם בחמש השנים האחרונות שני מהלכים חשובים: האחד, מהלך של רפורמות פוליטיות מודרגות ומתונות; השני, רפורמות כלכליות שנועדו להפוך את סוריה ממדינה הנשלטת על ידי דוקטרינה סוציאליסטית למדינה שנהוגה בה כלכלת שוק. בשני מהלכים אלו הייתה הצלחתו של בשאר חלקית או אף אפסית. נקודת השבר בה התברר כי לבשאר אין יכולת להביא לשינוי בסוריה הייתה באביב 2001, כאשר מול פרץ של פתיחות פוליטית – לפחות במונחים סוריים – התייצבה הגוורדיה הוותיקה, אותה קואליציה של כוחות סוריים החפצים לשמור על הסטטוס קוו והעלולים להיפגע מתהליכי פתיחות פוליטית וכלכלית. קואליציה זו קראה את בשאר לסדר. בשאר נכנע להחציה וחזר בו מאותם מהלכים של רפורמה, שהוא עצמו יזם, ובכך חרץ את גורלו להישמע מכאן ואילך לכוחות אלו ולכופף עצמו למרותם. זאת בניגוד גמור למצרים, שבה אחד ממהלכיו הראשונים של אנור אל-סאדאת, כבר במאי 1971, כחצי שנה בלבד לאחר שעלה לשלטון, היה להשליך לבית המעצר את כל מוקדי הכוח המתחרים בו, ובכך לבסס את שלטונו במדינה כשליט יחיד.⁶

אפשר שמלכתחילה לא התכוון בשאר לחולל שינויים של ממש בסוריה, ומשהוציא את השד מן הבקבוק נחרד מן התוצאה ופעל להחזיר לבקבוק את שד הפתיחות הפוליטית. ואפשר, שרצה בשינוי אך, כאמור, נבלם בידי כוחות ראקציונרים בתוך סוריה. כך או כך, הוא הפגין חוסר יכולת להוביל מהלכים אמיתיים של שינוי, וחוסר יכולת לבסס את מעמדו ואת שלטונו בסוריה.

במונחים סוריים אכן התחולל שינוי, אך מאוד אטי והדרגתי. בדמשק, למשל, ישנם כמה עשרות כספומטים שמהם ניתן למשוך כסף, ויש כמה סניפים של בנקים פרטיים. אבל לרוב תושבי סוריה אין עדיין חשבונות בנק. יש בסוריה קרוב לשני מיליון מגויים של טלפונים סלולאריים, אבל החשיפה לאינטרנט עדיין אפסית.⁷ לאחרונה הוחלפה תלבושת החאקי, שהייתה תלבושת אחידה זה קרוב לארבעים שנה בבתי הספר הסוריים. מפלגת הבעת' ביטלה את הסעיף באמנת החזית הלאומית הפרוגרסיבית (ארגון גג של מפלגות שפעילותן מותרת בסוריה), שעניינו איסור על קיום משא ומתן עם ישראל.

שינויים אלה מרשימים במונחים סוריים, אבל ביחס למתחולל בעולם, הרי זה מעט מדי ואף מאוחר מדי.⁸

למרות שהבעיות בתחום מדיניות הפנים אינן קלות כלל ועיקר, הרי בעייתו העיקרית והמידית של בשאר היא בתחום מדיניות החוץ, שבו נאלץ בשאר להתמודד עם שורה ארוכה של אתגרים. הוא כשל בהתמודדות עם כולם. הכוונה לאינתיפאדה הפלסטינית בשנת 2000, למלחמה בטרור בעקבות ההתקפה על מגדלי התאומים בניו-יורק בספטמבר 2001, למלחמה בעיראק ב-2003 ולאחרונה, למשבר הלבנוני שראשיתו בספטמבר 2004 והמשכו ב-2005. ניתן לומר, שמיקומה הגאופוליטי של סוריה אף הוא תרם להחרפתם של קשייו ויצר סערה הגדולה על מידותיו של בשאר.

תוצאה ברורה של כישלונו של בשאר להתמודד עם האתגרים הללו, הייתה שבר חסר תקדים ביחסיה של דמשק עם וושינגטון. בעבר ראתה אמנם ארצות הברית בסוריה בעלת ברית בעייתית, שעל וושינגטון ללבוש עמה שורה ארוכה של סוגיות, אבל ביסודו של דבר, ראה הממשל האמריקאי בסוריה בת ברית שסייעה לארצות הברית, למשל בזמן מלחמת המפרץ הראשונה. לפיכך, הדרך הנכונה להתייחס אליה היא באמצעות דיאלוג. זו הייתה התפיסה בושינגטון בזמן ממשל הנשיא קלינטון ובראשית ממשל בוש הבן. אלא שמההתבטאויות האמריקאיות של החודשים האחרונים מסתבר, שארצות הברית שינתה את מדיניותה ורואה כיום בסוריה מדינת אויב המהווה איום על האינטרסים של ארצות הברית באזור. ארצות הברית רואה במשטר הסורי כמי שמכשיל את קידום המדיניות האמריקאית באזור, בין אם מדובר בתהליך השלום בין ישראל לבין הפלסטינים, בייצוב המשטר החדש בעיראק, בהתרחשויות בסבך הלבנוני, ובין אם מדובר בקידומה של דמוקרטיה. מבחינתה של וושינגטון, התעקש משטר הבעת' הסורי, בהנהגת בשאר, להיכנס בצעדי ענק לנעליו – לא של חאפז אל-אסד – אלא של סאדאם חוסיין.⁹

יותר משתוצאה זו הינה מעשה ידי הסורים, היא תוצאה של אי עשייתם. ובמילים אחרות, נוכח הסופה שפקדה את סוריה לא התעלה בשאר למעמד של מקבל החלטות אמיצות ונהושות. בשאר אפילו לא ביקש לחקות את שליטה של לוב, מועמר אל-קדאפי, וגם לא את אביו, חאפז אל אסד, ובודאי שלא את אנוור אל-סאדאת. הוא התקשה בקריאת התמונה האזורית והבין-לאומית ונמנע מלקבל את ההחלטות הנדרשות. תחת זאת המשיך במדיניות שאפיינה תמיד את הסורים: מחד גיסא, דבקות עיקשת בתפיסות האידאולוגיות הבסיסיות של סוריה, מתוך אמונה שדבקות בתפיסות אלו היא שתבטיח בסופו של דבר את קיומה של סוריה; מאידך גיסא, זהירות שלא לחצות קווים אדומים אם אמנם בשאר זיהה קווים אלו. לרוב הוא התקשה גם בזיהוי הקווים האדומים, ומבחינתה של וושינגטון אף חצה אותם שוב ושוב.

מאפיון בולט של הפוליטיקה במזרח התיכון של ימינו, הוא שהתהליכים באזור זה נקבעים ומוחלטים כיום בידי וושינגטון ולא בידי בירות ערב. מכאן עולה כי השאלה,

האם בשאר אל-אסד יוסיף וישלוט בסוריה, תלויה פחות במציאות הפנימית בסוריה, ואפילו בבשאר עצמו, ותלויה יותר בנשיא האמריקאי, ג'ורג' בוש. עובדה זו צריכה להוות מקור דאגה עבור בשאר אל-אסד.

הערות

1. Eyal Zisser, "Lebanon After the Murder of Hariri", *Tel Aviv Notes*, 24 February 2005
2. ראו: Eyal Zisser, "Does Bashar al-Asad Rule Syria?", *Middle East Quarterly*, Vol. X, No.1 (Winter 2003), pp. 15–24.
3. ראו: אייל זיסר, סוריה של אסד – על פרשת דרכים (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999).
4. ראו: אייל זיסר, בשם האב, בשאר אל-אסד – שנים ראשונות בשלטון (תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2004), עמ' 129-160.
5. אייל זיסר, סוריה של אסד – על פרשת דרכים, עמ' 214-221.
6. Eyal Zisser, "A False Spring in Damascus", *Orient*, Vol. 44, No. 1 (2003), pp. 39–62
7. ראו: אייל זיסר, בשם האב, בשאר אל-אסד – שנים ראשונות בשלטון, עמ' 129-160.
8. ראו: אל-חיאת, 6, 17 ביולי 2003; 7 בספטמבר 2004.
9. ראו: Eyal Zisser, "Syria and the United States: Bad Habits Die Hard", *Middle East Quarterly*, Vol. X, No. 3 (Summer 2003), pp. 29–39.

מועמר אל-קד'אפי וסיף אל-אסלאם - אב ובנו בצומת היסטוריה?

יהודית רונן

סיף אל-אסלאם, "הבן של", מסתופף בין חיות המחמד שלו - נמרים בנגליים נדירים - ופניו קורנות בחיוך רחב אל מצלמות התקשורת. אלה מתקתקות במרץ, מבזיקות ומנציחות רגע נוסף בחיי האיש, שייתכן כי יירש את אביו מועמר אל-קד'אפי כראש המדינה. סיף אל-אסלאם אוהב את ידידיו הנמריים ומרבה להצטלם עמם. אלה הפכו זה כבר לאחד מסימני ההיכר שלו.

הרשו לי להחזירכם כמה שנים לאחור, לאירוע שהתרחש בשדה התעופה של וינה בראשית 1998: מן המטוס שנחת זה עתה, הגיח בנו של שליט לוב, שמח וטוב לב. עוד דקות מספר הוא יהיה במעונו החדש - וילה מפוארת באחד מפרברי היוקרה של הבירה האוסטרית, בה יתגורר במהלך תקופת לימודיו האקדמיים. עם זאת, על שמחתו העיבה עננה קלה: על-פי החלטה מוקדמת של שלטונות אוסטריה, נאסר עליו לשכן בביתו את ידידיו הנמריים, אותם הטיס עמו לוינה ועליו להעבירם אל גן החיות העירוני, שם יאופסנו בתנאי מחיה משודרגים, כיאה לבני טיפוחיו של הבן של ראש המדינה הלובית. הסדר פשרה זה הושג לאחר משא ומתן כוחני, שהתנהל בין לוב לבין אוסטריה ערב הצערת. סיף אל-אסלאם לוינה. האוסטרים סרבו לאשר את הכנסת הנמרים אל מדינתם, אולם סיף אל-אסלאם, שתכנן שהות ממושכת בווינה, התקשה להיפרד מידידיו הטורפים והתעקש לקחתם עמו. אבא קד'אפי, שלבו נכמר על בנו, נחלץ לסייע לו בדרכו: משרד החוץ הלובי הכריז על איסור מתן אשרות כניסה ללוב לאנשי עסקים אוסטרים ובה בעת המליץ לאלה הנמצאים כבר במדינה לארוז לאלתר את חפציהם. די היה בנקיטת צעדים אלה כדי לסיים את "משבר הנמרים" המוזר ולמצוא לו פתרון "יצירתי" באירוחם בגן החיות העתיק אשר בבירה האוסטרית.¹

התערבות האב, עד כדי איום במשבר דיפלומטי עם מדינה חשובה באירופה בעת שלוב נתונה תחת מצור דיפלומטי מערבי נוקשה, וכל זאת כדי לסייע לבנו במימוש גחמתו, מצביעה על התנהלותם האקסצנטרית והנוקשה של האב ושל בנו בשלהי שנות התשעים וכן על הקשר ההדוק בין שליט לוב לבין בנו בכורו מנישואיו השניים. האם

התנהלות זו וקרבת היחסים ביניהם מעידות גם על דמיון באופיים של השניים? האמנם התפוח לא נפל רחוק מן העץ? מיהו סיף אל-אסלאם ומה תפקידו בממסד הלובי? האם מנוי וגמור עם קד'אפי להוריש לו את הנהגת לוב, ואולי שליט לוב נמצא כבר היום בשלב זה או אחר של "מהפכה לבנה" המאצילה את סמכויות השלטון לבנו? שאלות נוספות הן: כיצד רואים בני המשפחה האחרים את מסלולו הפוליטי של סיף אל-אסלאם? וכיצד מתייחסים לנושא חוגים שונים במערכות השלטון ומיהן הדמויות הפוליטיות הנמצאות היום בראש מרכזי הכוח המאיימים על, או דווקא התומכים, בהורשת התפקיד ל"בן של" – המענה לשאלות אלו הוא לב הדיון.

מאחר שקד'אפי ולוב הפכו זה כבר לשני צדדיו של אותו מטבע, תקיף הסקירה ותנתח לא רק אירועים והתפתחויות הנוגעים למשטר ולשתי הדמויות – האב ובנו – אלא גם לאלה הנוגעים למדינה הלובית ולחברתה. קד'אפי מנהיג את המדינה הלובית ביד רמה זה כשלושה וחצי עשורים – שיא של אריכות-חיים פוליטית של משטר לא מלוכני בזירה המזרח-תיכונית, ואין תמה אפוא כי דמות המדינה עוצבה, במידה רבה, בדמותו. סיף אל-אסלאם הוא דמות חדשה יחסית בפוליטיקה הלובית אך, עם זאת, כבר עתה, בראשית 2005, בולטת השפעתו על עיצוב זירות הפנים והחוץ של טריפולי ועל התנהלות אביו בהנהגת המדינה.

סיף אל-אסלאם נטוע באמירי הנוף הלובי. הוא בראשית שנות השלושים לחייו, ומזה כחמש שנים שהוא פעיל בתפקידים מרכזיים במערכות הממסד וממלא סדרה מרשימה של תפקידים, רשמיים ולא רשמיים. אגב, גיל עשרים ושבע – שבו החל, פחות או יותר, את פעילותו – הוא גם הגיל שבו הגיח אביו אל קדמת הזירה הפוליטית. ב-1 בספטמבר 1969, בהיותו סרן בצבא לוב, ביצע קד'אפי הפיכה צבאית בנוסח ההפיכה המצרית של "הקצינים החופשיים" של גמאל עבד אל-נאצר – המנהיג הערבי היחיד הנערץ עליו, הדיח את המלך אדריס אל-סנוסי, שהנהיג את לוב מאז עצמאותה ב-1951, ונטל את מוסרות השלטון. מובן שמכלול הנסיבות השונות כל כך בין לוב של שלהי שנות הששים לבין לוב של שלהי שנות התשעים-ראשית שנות האלפיים, מכתבות את אופי הפעילות הפוליטית השונה של האב ושל הבן בהיותם באותו הגיל. עם זאת, הדמיון בגיל, בקו הזינוק הפוליטי, מעניין.

בניגוד לאביו, סיף אל-אסלאם אינו שואב את יוקרתו מקריירה צבאית או ביטחונית ואף אינו מתהדר בקשרים עם מערכות הצבא. פניו ממוקדות אל הפוליטיקה, ובולטת עשייתו בחזית המדינית והדיפלומטית ובחזית "יחסי הציבור" של המדינה – זירות פעילות הנשלטות לחלוטין על-ידי מנגנוני המשטר ואשר מקיימות ביניהן קשרי גומלין הדוקים. סיף אל-אסלאם אוהב להתראיין בתקשורת הזרה – הערבית והמערבית – וזו אוהבת לראיינו, ואמנם הוא כוכב זוהר בשמיה. ניתן ללמוד מכך לא רק על היותו מרואיין ידידותי ורהוט המעורה היטב בענייני הפנים והחוץ של לוב, אלא גם על התייחסות התקשורת אליו כאל מי שנמצא כבר עתה בצומת הכרעות פוליטיות בלוב

ובמערכותיה האזוריות והבין-לאומיות וכמי שמועמד לרשת את אביו כראש המדינה. סיף אל-אסלאם ירש מאבא קד'אפי את כושרו המילולי, את החוש התיאטרלי, את הנוכחות הדרמטית ואת יכולת התכסוס הדיפלומטי - ומן הסתם גם את השאפתנות הפוליטית ואת דחף העשייה האנרגטי. הוא שולט ברזי השפה האנגלית, מכיר את תרבות המערב ואת דרך התנהלותו וחשוב ביותר - הוא פטור מן המשקעים הרגשיים והרעיוניים רוויי השנאה כלפי "האימפריאליזם המערבי", אשר נתפש על-ידי אבא קד'אפי ועל-ידי רבים מבני דורו כאחראי לתחלואי העולם הערבי. משקעים אלה העיבו לא פעם על שיקול הדעת של קד'אפי ותיצעלו את יחסי החוץ שלו אל ערוצים שליליים, שפגעו, בסופו של דבר, בטובת האינטרס הלוּבי.

בניגוד לקד'אפי האב, שבע המרורים והאכזבות, שפניו מביעות עייפות ונוקשות - הוא מתקרב לגיל ששים וחמש² ומחויק ברסן השלטון תקופה ממושכת ותובענית - הרי סיף אל-אסלאם מקריין רעננות ואופטימיות. פניו הקורנות בחיוך וקרחתו האופנתית המבהיקה, הפכו זה כבר לסמל המסחרי שלו. הוא מרבה לבקר בבירות אירופה ולהתרועע עם שועי עולם, מוזמן לכבד בנוכחותו אירועי תרבות נוצצים, בכללם פתיחת תערוכת ציורים משלו בפאריס.³ קסמו האישי, גינוני הנימוס והלבוש המערבי המסוגנן והצעיר (מעניין הכינוי "שינקינאי", שהדביק לו אחד מחברי הכנסת הישראלים שנפגש עמו⁴), וכן השכלתו האקדמית - תואר ראשון בארכיטקטורה ותכנון עירוני מאוניברסיטה לובית, תואר שני במינהל עסקים מאוניברסיטה אוסטרית ולימודי דוקטורט בלונדון - כל אלה מחזקים את דימויו כ"איש העולם הגדול".

עם זאת, הצגת סיף אל-אסלאם כ"איש החיים הטובים", המתרוצץ בין אירוע נוצץ אחד למשנהו, מחטיאה את האמת. סיף אל-אסלאם עסוק במילוי משימות בשירות המדינה הלוּבית וטביעות אצבעותיו בולטות בכל מערכותיה. תהליך המראתו הפוליטית היה הדרגתי ונבנה בהכוונתו ובפיקוחו הצמוד של האב. בנו של מנהיג לוב החל לבלוט במחצית השנייה של שנות התשעים. היה זה כאשר מצוקת המדינה והנהגתה הידרדרו לשפל כלכלי ופוליטי חסר תקדים בעטיו של השילוב ההרסני בין הצמצום הדרסטי הנמשך בהכנסות המדינה מן הנפט עקב תהפוכות כלכליות בשוק הנפט העולמי מאז שנות השמונים, מחד גיסא, לבין בידודה האזורי והבין-לאומי של לוב והפגיעה בכלכלתה בעטיין של סנקציות האו"ם החונקות בשנות התשעים, מאידך גיסא. הכנסותיה של לוב - שעמוד שדרתה הכלכלי הוא הנפט - מיצוא הנפט ומוצריו ב-1993 היו 7.4 מיליארד דולר, בהשוואה ל-11 מיליארד דולר שלוש שנים קודם לכן, ובהשוואה ל-20 מיליארד דולר בראשית שנות השמונים. נוסף על נזקים כלכליים חמורים אלה, תבעו הסנקציות⁵ שהוטלו על לוב ב-1992, כדי לאלצה להסגיר את שני אזרחיה שנחשדו בפיצוץ מטוס פאן-אם מעל לוקרבי שבסקוטלנד בשלהי 1988, כ-33 מיליארד דולר. סירוב קד'אפי להסגירם ובכך להפליל את עצמו ואת מדינתו, קיבע את הסנקציות למשך שבע שנים, שבמהלכן גאתה התסיסה הכלכלית והחברתית והזינה

את אי-השקט הפוליטי. מרידות צבאיות, ניסיונות התנקשות ומאבק אלים ומסוכן של ארגונים אסלאמיים קיצוניים נגד המשטר "הכופר",⁶ איימו או בחומרה על אחיותו בשלטון.

עם הסגרת שני האזרחים הלובים והשעיית סנקציות האו"ם בעקבות זאת ב-1999, נפתח עידן חדש בחיי לוב וסיף אל-אסלאם הפך לחלק בלתי נפרד ממנו. כדי לא לעורר אריות פוליטיים מרובים וגם כדי לסייע לבן הצעיר וחסר הניסיון לפתח כישורי תכסוס פוליטי ומיומנות ניהולית, הטילו אבא קד'אפי אל המים הציבוריים והדיפלומטיים הקרים. סיף אל-אסלאם נחל עד מהרה הצלחות מרשימות ובראשן שחרור התיירים המערביים, שנחטפו בדרום הפיליפינים בשנת 2000 על-ידי הארגון האסלאמי הקיצוני "אבו אל-סיאף" וזאת בתמורה לתשלום כופר כספי גדול.⁷ הכספים לעסקה זו נותבו מ"קרן קד'אפי העולמית לארגוני צדקה" (מואססת אל-קד'אפי אל-עאלמיה ללג'מע'יאאת אל-ח'יריה), שהקים מנהיג לוב ב-1997 ושבראשה העמיד את סיף אל-אסלאם. קרן זו, המנותקת לכאורה מן הממסד הפיננסי והמיועדת בעיקר למטרות צדקה וסיוע הומניטרי, מקנה לשלטונות לוב מרחב תמרון גדול, המאפשר, מצדו, נקיטת צעדים במדיניות החוץ שהמשטר אינו רוצה להיות מוזהה עמם. וכך, כאשר תקפה ארצות הברית את לוב כמי שמחזקת את הטרור באמצעות היענות לדרישות הכופר של החוטפים המוסלמים בפיליפינים, השיב אחד מבכירי משרד החוץ הלובי כי שלטונות לוב לא שלמו "אפילו דרהם (ההילך הכספי הלובי) אחד או דולר אחד בתמורה לשחרור בני הערובה", וכי יש להתייחס אל הכספים שהם העניקו למוסלמים בדרום הפיליפינים כאל "צעד הומני", שנועד לקדםם כלכלית.⁸ הפולמוס שהתנהל בתקשורת הבין-לאומית בנושא שחרור החטופים המערביים דווקא על-ידי סיף אל-אסלאם, מיקד לעברו את זרקורי ההתעניינות האזורית והעולמית ומינף את יוקרתו.

זמן קצר לאחר מכן, החל סיף אל-אסלאם לבלוט בפעילות בנושאי הפנים והחוץ של לוב. התהפוכות הדרמטיות, אשר הסתמנו במדינה זו בראשית המאה העשרים ואחת ואשר שינו את מעמדה מן הקצה אל הקצה, דהיינו ממדינה המבודדת מן העולם והנתונה תחת משטר סנקציות עוין ונוקשה, למדינה המחוזרת כלכלית ודיפלומטית על-ידי המערב, הן פרי ראייתו השונה מזו של אביו ופרי יכולתו להשפיע על אביו ועל החוגים המקורבים לו ולהניע את השינויים המאתגרים.

סיף אל-אסלאם מקפיד, עם זאת, לא להאפיל על אביו. הוא מקפיד גם לא להאפיל על שתי דמויות מפתח נוספות בצמרת הממסד הלובי, הלוא הן שר החוץ, עבד אל-רחמן שלקם, המנצח על ההיפתחות אל המערב, וראש הממשלה, שוכרי ע'אנם, המנצח על רפורמות הפנים, ובראשן הפרטת השוק הלובי לאחר שנים רבות של האטה כלכלית ושל שליטה הדוקה של המדינה בנוסח סוציאליסטי על כלל מערכותיה. שלוש הדמויות הללו, דהיינו שוכרי ע'אנם, עבד אל-רחמן שלקם וסיף אל-אסלאם, מהוות היום את ראש החץ הלובי הפועל להקנות ללוב פנים מודרניות וידידותיות.

נראה גם כי בכירי המסד הביטחוני, ובראשם ראש המודיעין הלובי, מוסא כוסא, מגבים לחלוטין את מדיניות קד'אפי - האב והבן. עם זאת, ייתכן כי חזות זו מטעה וכי מתחת לפני השטח רווחים מתחים ויריבויות, המרוסנים בשלב זה, אך עלולים להתפרץ ברגע שחישוקי המשטר ייחלשו. בכל מקרה, צמרת ההנהגה של המדינה בשנת 2005 - הנשענת על סיף אל-אסלאם כאחד מעמודי התווך שלה - מתהדרת ברשימת הישגים מפוארת בנושאי פנים וחוץ ובראשם מינוף הכלכלה והתשתיות הטכנולוגיות, עם מתן דגש למגזר הנפט, ופריצת הדרך ביחסים עם המערב ועם ארצות הברית בראשו. תהליך רחב היקף זה כולל תמורות ומגמות משנה, שאחת הבולטות ביניהן מגלמת את ההשלמה עם קיום מדינת ישראל, את ההכרה במחויבות העקרונית של לוב ליהודיה ואת ההכרה בשואת היהודים. אחד הביטויים הדרמטיים השינויים אלה הסתמן בראשית 2005, בעת שהעולם ציין את יום השנה השישים לשחרור מחנה ההשמדה אושוויץ. סיף אל-אסלאם, אשר השתלב באווירה הבין-לאומית המקדשת את זכר השואה, הכריז באופן יוצא דופן בכנס הכלכלי בדאבוס כי "אין זה נכון להכחיש את ההשמדה... משום שזו אכן התרחשה... ואם יש כמה ערבים שמכחישים זאת, אזי, לדעתי, אין זה נכון לעשות זאת..."⁹ הכרזה זו, שכמותה, או דומה לה, לא הכריז קד'אפי האב מעולם, השתלבה במכלול השינויים בעמדותיה המדיניות והרעיוניות של לוב באמצע העשור הראשון של המאה העשרים ואחת.

סיף אל-אסלאם - בניגוד לאביו - אינו נושא על גבו את גבנוני האיבה למערב. הוא היה כבן ארבע עשרה עת הפציצו מטוסי ארצות הברית את טריפולי ואת בנגאזי וגרמו למשפחתו טראומה נפשית קשה. חרף זאת, הוא לא התמכר לשנאת המערב, אלא הפנים דווקא את עוצמתו המרסקת, ובעקבות זאת את הרצון לחיות עמו בשלום. "אתה סולח, אך אינך שוכח", הוא תמצת את ראייתו הפרגמטית.¹⁰

ואמנם סיף אל-אסלאם הוא שהוביל את תהליכי הפיוס הדרמטיים בין לוב לבין המערב והוא שרשאי להתהדר בסיום סכסוך לוקרבי ובווייתור לוב על הנשק להשמדה המונית. אין זה מפליא אפוא שרבים בלוב ומחוץ לה רואים בו מנהיג מבטיח ויורש אביו כראש המדינה. עם זאת, סיף אל-סלאם עצמו אינו פועל לחיזוק רושם זה והוא גם אינו נושא תואר רשמי. אגב, גם קד'אפי האב מעולם לא הכתיר את עצמו בתואר רשמי והוא חוזר ומדגיש בכל הזדמנות, כי העם הוא ששולט על המדינה ולא הוא. לכן מעולם לא שמעתם את הצירוף "קד'אפי נשיא המדינה", אלא קד'אפי המנהיג, האה, הוגה הדעות והקולונל. יתר על כן, קד'אפי טוען שלפי שיטת "שלטון העם" (סלטת אל-שעב), הנהוגה בלוב מאז שנות השבעים, נמצא כל אורח לובי בשלטון. מסיבה זו, הוא חזר והדגיש באין ספור הזדמנויות, אין בלוב אופוזיציה, שכן אין היגיון בכך שהעם יתקומם נגד עצמו. לכן, הסביר, בלוב לא מתנהלים מאבקים על הנהגת המדינה. "היורש היחיד הוא העם אשר מנהיג את עצמו."¹¹ אולם, כפי שמעידה אחיזתו האינתנה בלוב וכפי שמתנהלת המערכת הפוליטית במדינה זו, אין כל קשר בין התארים וההכרזות

לבין התנהלותו בשלטון. מועמר אל-קדאפי שולט ללא מצרים וללא בחירות ועיניהם של מנגנוני הביטחון פקוחה תדיר. לכן אין רואים ברחובות טריפולי הפגנות ובהן שלטים שעליהם כתוב "לא לירושה, לא להארכה לתקופת כהונה נוספת", כפי שנראו בהפגנות ה"כפאיה" ברחובות קהיר, בשלהי 2004 ובראשית 2005, נגד כוונת הנשיא המצרי חוסני מבארכ להציג עצמו לכהונת נשיאות נוספת, או לחלופין, להורישה בבוא היום לבנו גמאל; גם אין רואים בטריפולי הפגנות "כפאיה" מסוג אחר, נגד ממשלת עמר כראמה הפרו-סורית, הפגנות שהתקיימו ברחובות ביירות בפברואר ובמרס 2005 בעקבות רצח ראש ממשלת לבנון, רפיק אל-חרירי.

מה כן רואים ברחובות טריפולי? רואים את תמונות הענק הצבעוניות והמפוארות של המנהיג האחד והיחיד, התלויות מעל בנינים מרכזיים ובמקומות רמים. עיניו של "האח הגדול" פקוחות ומשגיחות היטב על התנהלות שיטת "שלטון העם" – הדמוקרטיה האמיתית, על-פי טיעונו, השונה לחלוטין מן הדמוקרטיה המערבית המעוותת והפסולה בעיניו. סיף אל-אסלאם, הדבק בשיטת "שלטון העם" שכונן אביו בשנות השבעים, והידוע היטב כי כל הכרזה פומבית המטילה ספק בשיטת שלטון "דמוקרטית" זו עלולה לכרסם במעמד המשטר, השמיע, עם זאת, זמירות חדשות בגנות הרודנות הפוליטית בעולם הערבי ובוכות ערכי הדמוקרטיה. "הדמוקרטיה היא העתיד", הכריז בהזדמנויות שונות, וגם אם לא ציין זאת במפורש, הרי שבמשתמע ניתן להסיק כי התכוון גם לשיטה הדמוקרטית המערבית.¹² האם הצהרות אלה מבשרות על עידן פוליטי חדש בלוב? פעילותו הנחרצת של סיף אל-אסלאם לדיכוי "הוועדות המהפכניות" – מנגנוני כוח דורסניים שהקים אביו בשנות השבעים כדי שישמשו כלבי שמירה ביטחוניים, פוליטיים ורעיוניים למשטר, ואשר הפכו עם הזמן לגולם שקם על יוצרו, מעידה יותר מכל על נחישותו לשנות את פניה של לוב. ועדות אלה אוהזות בצוואר המשטר ומונעות ממנו את מרווח הפעילות הנדרש לו בעידן המודרניזציה וההיפתחות אל המערב. מאבקן רווי הסיכונים של סיף אל-אסלאם בוועדות המהפכניות, אותן תיאר כ"עץ בלתי פורה שיש לעקרו משורש"¹³, מעיד לא רק נועזותו ועל אחיזתו האיתנה בשלטון, אלא גם על סדר יומו, תפיסת עולמו ומיקומו בצומת קבלת ההחלטות וביצוען בלוב של ראשית המאה העשרים ואחת.

בעבר, כאשר נשאל שליט לוב האם הוא מכין לעצמו יורש, הוא הגיב בזעם ושלל כל דיון בנושא: "יורשו של קדאפי הוא העם וכל הדיבורים על הורשת כוח פוליטי בלוב דומים לדיבורים על גלישת סקי במדבר סהרה".¹⁴ אלא שהיום, בראשית 2005, נראה כי תגובות נזעמות אלה הן נחלת העבר, ולמרות שאבא קדאפי מקפיד שלא לחשוף בפומבי את כוונותיו באשר להמשך הקריירה הפוליטית שלו, או של בנו, ניתן להתרשם כי הוא מתייחס ברצינות להעברת שרביט הניהול לסיף אל-אסלאם ולצירופו אל "המועדון האקסקלוסיבי" של מנהיגי הדור השני בעולם הערבי ומחון לו. בשנים האחרונות חלו שינויים בהנהגותיהן של לא מעט מדינות בזירה הערבית,

ביניהן ירדן, מרוקו, סוריה ואחרות. בלא מעט מקרים נעשו חילופי המנהיגים בתהליך של הורשה משפחתית וכך הונצח הסטטוס הפוליטי. האם מועמר אל-קד'אפי ובנו סיף אל-אסלאם ישתלבו אף הם בתהליך זה? האם קד'אפי החליט כבר לפעול למינורי בנו ליורשו בשלטון? או אולי, די לו ביצירת רושם כזה, כדי ליצור תחושת רצף בהנהגת המדינה על מנת לגדוע שאיפות פוליטיות לא רצויות מבית ובה בעת לעודד גורמי חוץ המעוניינים להשקיע כלכלית בלוב אך חוששים לעשות כך שמא ייקטע רצף השלטון הנוכחי? והאם סיף אל-אסלאם מסוגל למלא את הציפיות הפוליטיות אשר תולים בו האב, גורמי-פנים לוביים וגורמי-חוץ מדיניים וכלכליים?

סיף אל-אסלאם הוא בכור בנו של קד'אפי מאשתו השנייה צאפיה, המצטנעת מעין הציבור. לסיף שלושה אחים בוגרים: מוחמד מנישואיו הראשונים של האב, וסעדי ועאישה מנישואיו לאמו של סיף אל-אסלאם. מוחמד, מנהל בכיר בשירות הציבורי ואיש עסקים, אינו מגלה, לפחות בשלב זה, שאפתנות פוליטית. סעדי, אוהב כדור רגל מושבע ושחקן-מקצוען, מפנה את עיקר מרצו והונו לכדורגל ולא לפוליטיקה. עאישה, בתו היפה של אבא קד'אפי, היא בוגרת הפקולטה למשפטים באוניברסיטת טריפולי והיא משקיעה את זמנה בטיפוח הקריירה המקצועית שלה וממילא סיכווייה להגיע לראש הפירמידה השלטונית קלושים עקב היותה אישה.

בני משפחה אחרים בולטים בתחומי הממשל והביטחון. לא ידוע על התנגדותם לסיף אל-אסלאם. עם זאת, לו היינו יודעים על התנגדותם - מן הסתם הם כבר לא היו מכהנים בעמדותיהם הבכירות. נראה אפוא, כי קדמת הזירה הפוליטית, כפי שהיא נראית מעל פני השטח בראשית 2005, פנויה מסיבוכים משפחתיים מאיימים. בכל מקרה, סיף אל-אסלאם ממשיך לפלס את דרכו אל הצמרת - כמשתמע משמו - באבחת חרב חדה ורבת עוצמה.

בינתיים, המודל הדו-ראשי, גם אם הוא לא פורמלי, של אב ובן בעמדת מנהיגות, מצטייר כמודל המניב תוצאות מבורכות. בין אם זה הדגם האופטימלי בעיני קד'אפי האב והבן, ובין אם הוא מיושם כבר חלקית בתהליך של "מהפכה לבנה" כצעד ביניים בדרך לשינוי הגדול, הישגיו מאירים את לוב באור נגוהות.

הערות

1. סמדר פרי, ידיעות אחרונות, 30 ינואר 1998.
2. אין מידע מדויק באשר לתאריך הולדתו. התאריך המקובל הוא 1942 אולם יש הטוענים כי נולד ב-1938 או ב-1935. גדעון גרא, דרך קד'אפי בלוב (הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו ירוק, 1983), עמ' 107.
3. התערוכה, שנחנכה בשלהי פברואר 2002 ושכללה ציור ענק שבפינתו הימנית התנוסס דיוקנו של

- אבא קדאפי, לצד אירועים וצעדים נוספים, סמנה את ריכוך היחסים בין לוב לבין צרפת לאחר כעשור של קיפאון תחת משטר הסנקציות.
4. אילן שלגי ממפלגת שינוי מצוטט על-ידי גיא רונן וחנן גרינברג, ידיעות אחרונות-וואינט, 7 ינואר 2004. לוב הכחישה קיום פגישות עם נציגי מדינת ישראל.
5. Yehudit Ronen, "The Lockerbie Endgame: Qadhafi Slips the Noose", *Middle East Quarterly*, Winter 2002, Vol. IX, No. 1, pp. 53–56.
6. Yehudit Ronen, "Qadhafi and Militant Islamism: Unprecedented Conflict", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4, October 2002, pp. 1–16.
7. קשריה של לוב עם המוסלמים בדרום הפיליפינים משתרגים אל שנות השבעים, עת קדאפי – כמי שנשא את דגל התמיכה ב"תנועות שחרור" ובמיוחד באלה המוסלמיות – תמך, על-פי דיווחים שונים, כספית וצבאית במורדים המוסלמים באזור.
8. Yehudit Ronen, "Libya", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.) *Middle East Contemporary Survey*, Vol. XXIV (2000), (The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, 2002), pp. 404–05.
9. אל-קדס אל-ערבי (יומן, לונדון), 28 ינואר 2005.
10. Craig S. Smith, *The New York Times*, 13 December 2004.
11. M. al-Qadhafi, "The Solution of the Problem of Democracy, the Authority of the People", *The Green Book*, Pt. 1 (London: Martin Brian & O'Keeffe, 1976).
12. ראו, לדוגמה, הצהרותיו לאל-ריאץ', 24 מרץ 2004 ו-13 December 2004 *New York Times*.
13. אל-אהראם אל-ערבי, 24 ינואר 2004.
14. יהודית רונן בריאיון לידיעות אחרונות, סמדר פרי, 22 דצמבר 2000.

בכור התמורה המהפכנית

בין מהפכה לבין מדינה – הפלסטינים לאחר עידן ערפאת

אפרים לביא

הקדמה

בעטיו של המאבק הלאומי הממושך נעה החברה הפלסטינית בהנהגת אש"ף בין שני יעדים: האחד, שחרור והגדרה עצמית באמצעות "מהפכה" וצורות מאבק שונות כמו "מאבק מזוין", "התקוממות עממית" ו"התנגדות"; השני, מיסוד מדינתי באמצעות הקמת גופים ומוסדות לאומיים וקידום תהליכים של בניית אומה ומדינה.

החברה הפלסטינית פסעה כברת דרך ארוכה לעבר הגשמת יעדים אלה, גם אם טרם השלימה את מסעה. דרך זו לוותה בתמורות חברתיות ופוליטיות ובמאבקי כוח פנימיים: ערוצי המוביליות החברתית השתנו וכללו השתלבות בפלגים פוליטיים, בארגונים לאומיים ובגופים צבאיים; קבוצות כוח חדשות התגבשו והתחזקו ואחרות נחלשו; התחלפו דורות הנהגה בזרם הלאומי-חילוני ובזרם הדתי-אסלאמי. בין גורמי הכוח שהובילו את המאבק הלאומי לשחרור התנהלו מאבקים בנושאים שעניינם ייצוג העם הפלסטיני והגדרת יעדיו הלאומיים, כמו גם קביעת דרכי המאבק הרצויות. מאבקים אלה היו לעתים חריפים ונכרכו בעימותים בין פלגים וזרמים אידאולוגיים שונים, במשברים הנעוצים בתהליכי מיסוד של ארגוני המהפכה, ולעתים במאבק בין-דורי בין הנהגות ותיקות וצעירות, בעיקר בתוך שתי האליטות העיקריות: הלאומית-חילונית בהנהגת אל-פתח, והדתית-אסלאמית בהנהגת חמאס.

המאבקים הפנימיים במערכת הפלסטינית התקיימו תוך מודעות גבוהה של הפלגים וההנהגות ללקחים ההיסטוריים של עברם:

- "האחדות הלאומית" (אל-וחדה אל-וטניה). התפוררות החברה הפלסטינית והנהגתה בתקופת המרד הערבי בשנים 1936-1939 והשלכותיה הקשות של התפוררות זו על העניין הלאומי (הנכבה של 1948), נותרו חקוקות בויכרון הלאומי של הפלסטינים ותורגמו להכרה עמוקה שיש להימנע בכל מחיר ממלחמת אחים, ויש הכרח לשמור על אחדות לאומית! ועל ישות פלסטינית פוליטית נפרדת המלוכדת סביב הנהגה לאומית מוכרת.

- "בלעדיות הייצוג" (וחדאנית אל-תמת'יל). בוועידת הפסגה הערבית באוקטובר 1974 ברבאט, זכה אש"ף בהכרה כנציג החוקי היחיד של העם הפלסטיני. בלעדיות ייצוג זו הוכרה בעולם הערבי, בקהילה הבין-לאומית ובקרב אוכלוסיית השטחים. אש"ף מימש הכרה זו וסיכל תוכניות מדיניות (כמו האופציה הירדנית ורעיונות לאוטונומיה מוגבלת) שנרקמו בלעדיו. אש"ף גבר על הזרם הפרו-ירדני ובהמשך גם על הזרם האסלאמי (שהציב מצע מדיני ופוליטי משלו בשלהי שנות השמונים), ומנע כל ניסיון לכונן הנהגה חלופית לו בגדה וברצועה.
- "עצמאות ההחלטה" (אסתקלאלית אל-קראר). אש"ף הוציא את העניין הפלסטיני מה"אפורוסות" של מדינות ערב, ביסס את עצמאות ההחלטה הפלסטינית והגן עליה. בשנת 1988, בכינוס התשעה עשר של המועצה הלאומית הפלסטינית, הוא מימש את עצמאות ההחלטה הפלסטינית כאשר הכריע לבדו, בעקבות האינתיפאדה שפרצה בשלהי 1987, בעד קבלת תוכנית החלוקה של האו"ם משנת 1947, וחתם עם ישראל על הסכם אוסלו ב-1993 ללא קשר לשאר רכיבי הסכסוך הישראלי-ערבי.

במאמר זה ינותחו המתחים בין מהפכנות לבין מיסוד, כפי שהתפתחו בשני הארגונים העיקריים במערכת הפלסטינית בשלהי עידן ערפאת ולאחריו. תיבחן התמודדות אל-פתח, הארגון המהפכני העיקרי של תנועת השחרור הפלסטינית המזוהה כמפלגת השלטון של הרשות, עם המתח שבמעבר מאידאולוגיה דוגמטית ודבקות ביעדים מקסימליסטים ברוח האמנה הלאומית, למדיניות פרגמטית; ומפעילות צבאית מחתרתית לפעולה בדפוסים מדיניים ופוליטיים גלויים. כמו כן תיבחן התמודדות החמאס, הארגון העיקרי של הזרם האסלאמי, עם שאלת הזיקה לממשל הפלסטיני והצורך לפעול על פי כללי משחק של סדר מדינתי לעומת הרצון לקיים פעילות צבאית עצמאית בדמות ג'יהאד. ההתפתחויות בסוגיות אלו ייבחנו לאור עשור השנים של תהליך אוסלו ואינתיפאדת אל-אקצא (1994-2004), כבסיס להבנת המגמות המסתמנות בחברה הפלסטינית במסעה ממהפכנות לעבר מדינה בעידן שלאחר ערפאת ובהקשר של המאבקים הבין-דוריים.

מפגש האליטות והתחזקות הנטייה למיסוד במסגרת השלטון העצמי (1994-2000)

האינתיפאדה הראשונה (1987-1992) הקנתה לפעילי ההנהגה הלאומית הצעירה, שצמחה בשטחים, לגיטימציה להיות שותפים להכרעות בסוגיות הלאומיות, אך לא הביאה לחילופי דורות בהנהגה.² פעילים אלה הצליחו להשפיע על המנהיגות הוותיקה של

"החוק" לאמץ מדיניות פרגמטית וסדר יום לאומי המעדיף שחרור מהכיבוש ועצמאות לאומית בגבולות 1967, תחת הרעיונות המקסימליסטים של מהפכה באמצעות מאבק מזוין. למעשה, הם הכשירו את הקרקע להחלטות המועצה הלאומית הפלסטינית של 1988, שעניינן קבלת החלטה 242 ופתרון בעיית הפליטים על בסיס החלטה 194, כפי שהכשירו את הקרקע לצעדים שהובילו לכניסת אש"ף לתהליך אוסלו.

גם אם לא היה ברור אם הסדר של שתי מדינות הוא הפתרון הנצחי אותו מבקשת הנהגת אש"ף, או שהיא רואה בו רק שלב ראשוני עד לשחרור כל פלסטין, הרי ההתפתחויות המתוארות לעיל שיקפו הכרעה ברורה של הנהגת המחנה הלאומי הפרגמטי. דהיינו, מתן עדיפות להגשמת מאוייו של הציבור הפלסטיני בגדה וברצועת עזה לשחרור מהכיבוש. זאת באמצעות משא ומתן מדיני ובמסגרת מדינה עצמאית לצדה של ישראל. המשמעות המעשית של הכרעה זו, היא מעבר ממהפכנות למיסוד מדינתי. בכך נדחתה עמדתם של גורמי האופוזיציה החילוניים, בעיקר של החזית הדמוקרטית והחזית העממית, שביקשו לשמר את האופציה של מאבק מזוין.

כינון הרשות הפלסטינית ב-1994, בעקבות הסכמי אוסלו, הפגיש את ההנהגה הלאומית הוותיקה שהגיעה מה"חוק" עם ההנהגות הצעירות של המחנה הלאומי ושל הזרם האסלאמי אשר ב"פנים"³. הנהגת "החוק" השתלטה על מוקדי השלטון האזרחיים והביטחוניים בגדה המערבית וברצועת עזה, ודחקה את בני דור הביניים שנתפסו בעיניה כאתגר לשלטון. דור הביניים, שנדחק מעמדות כוח והשפעה ומתהליכי קבלת ההחלטות ברמה הלאומית, כלל את רוב פעילי אל-פתח שהנהיגו את האינתיפאדה הראשונה (כמו אחד ע'נים, קדורה פארס, מוחמד חוראני), את פעילי החברה האזרחית (כמו מצטפא אל-ברע'ותי), שהשתתפו במאבק הלאומי ובמאמץ להקמת מוסדות המדינה שברדך. בכך ביקש ערפאת להבטיח את בכירות מעמדה של המנהיגות הוותיקה של אש"ף כמייצגת את כל העם הפלסטיני. ואולם, תוצאות הבחירות הכלליות הראשונות למועצה המחוקקת הפלסטינית, שנערכו בינואר 1996, העלו את דור הביניים באל-פתח לעמדת זינוק לקראת תחילתו של תהליך דחיקת ההנהגה הוותיקה והשתלטות על הזירה הפלסטינית.

שנות אוסלו שיקפו נטייה ברורה במערכת הפלסטינית למעבר מהיגיון מהפכני להיגיון מדינתי. מבנה השלטון העצמי שכוון ערפאת ב-1994 בעקבות הסכמי אוסלו, אפשר לפלסטינים להתקדם לעבר מיסוד מדינתי: הממשל העצמי שהוקם היה בנוי משלוש רשויות נפרדות (ממשלה, פרלמנט נבחר וגופי שיפוט ואכיפת חוק וסדר) כחלק מהנחת היסודות להקמת המדינה (אם בהסכם עם ישראל או בהכרזה חד-צדדית), והיווה כתובת שלטונית לתושבי הגדה והרצועה. ההנהגה הלאומית התמקדה בנושאים מדיניים, בניהול השלטון העצמי בתחומים כלכליים-חברתיים ובאכיפת חוק וסדר באמצעות מנגנוני ביטחון ממסדיים נעדרי זהות פוליטית מוגדרת (אף כי פעילי אל-פתח רבים מילאו את שורות מנגנוני הביטחון). במקביל התמוג אש"ף ברובו במוסדות הרשות

ואיבד מאופיו המהפכני, אך שמר על מעמדו כמייצג כל חלקי העם הפלסטיני וכסמכות היחידה לניהול המשא והמתן על הסדרי הביניים והקבע עם ישראל.⁵ במערכת הפוליטית ניכר מעבר של רוב הפלגים הלאומיים, שהעתיקו את מרכז פעילותם לשטחים, מפעילות בעלת מאפיינים צבאיים חשאיים לפעילות ציבורית פוליטית ממוסדת אשר כללה הקמת גופים פוליטיים חדשים, פתיחת סניפי ארגונים במחוזות, קיום עצרות פוליטיות ופרסום מצעים מדיניים וחברתיים. זאת לאחר שלראשונה מאז הכיבוש הישראלי התאפשרה פעילות פוליטית חופשית בגדה המערבית וברצועת עזה. פעילות זו לוותה בהתלבטויות ובמחלוקות בתוך הארגונים, שהתחדדו ערב הבחירות הכלליות הראשונות בינואר 1996, לאור ההכרה כי הישארות מחוץ למסגרת הפוליטית המתהווה תיפגע בכוחם הציבורי וביכולתם להשפיע על ההתפתחויות המדיניות. באל-פתח התפתחה מחלוקת חריפה במיוחד בשאלה האם למסד את פעילות הארגון במסגרת מפלגתית. מחלוקת זו סימנה את ראשיתו של משבר לגבי דרכו המדינית: הארגון שהוביל את המהפכה הפלסטינית מאז ראשית שנות השישים, נקרע בין יסודותיו המהפכניים לבין המציאות המשתנה שחייבה מעבר לדפוסי פעולה פוליטיים ומדינתיים ממוסדים. משבר זה התעצם לאורך שנות תהליך אוסלו, בעקבות הקשיים שהתגלעו בתהליך המדיני והגיעו לשיאם כאשר נפסק התהליך המדיני ופרץ העימות האלים.

בארגוני האופוזיציה החילוניים (חזיתות השמאל) והדתיים (חמאס והג'יהאד האסלאמי), ששללו את תהליך אוסלו והחרימו את הבחירות הכלליות, נטו עם הזמן לקיים פעילות פוליטית ציבורית גלויה ובמקביל לשמור על המסגרות הארגוניות החשאיות. הם אפשרו לפעיליהם להשתלב במוסדות הרשות בתחום האזרחי ולתרום בדרך זו לחברה במסגרת השלטון העצמי. פורשי שמאל ועצמאים, שלא השתייכו לזרם הלאומי ולזרם האסלאמי, ניסו לגבש "זרם שלישי" במערכת הפוליטית הפלסטינית, אך לא הצליחו להציג חלופה פוליטית ממשית ולצבור כוח בציבור.⁶ בהנהגת החמאס, בה התעוררה מתיחות בשאלת הויקה לרשות הפלסטינית ובסוגיית הצורך לקדם מיסוד ארגוני נוכח הנסיבות החדשות, הוחלט להקים את מפלגת ההצלה הלאומית האסלאמית, שהייתה אמורה לייצג את התנועה בזירה הפוליטית. ואולם, עמדתה הבסיסית של הנהגת החמאס הייתה כי הקמת הרשות וההכרה בישראל מהוות אסון עבור העם הפלסטיני, ומכאן שעל התנועה לא להכיר ברשות הפלסטינית אלא להציב חלופה לדרכה באמצעות המשך המאבק הצבאי.⁷ מנהיגים שסטו מעמדה רשמית זו של החמאס הורחקו משורותיה;⁸ אחרים, שלא הסכימו עם מדיניות החמאס כלפי הרשות, פרשו והשתלבו במוסדות השלטון העצמי.⁹

מאבקים אידאולוגיים ובין-זוריים באינתיפאדת אל-אקצא (2000-2004)

המעבר ממערכת ממוסדת למערכת מהפכנית בעלת מאפיינים אנרכיים

המאבק בכיבוש הישראלי, שפרץ מלמטה בספטמבר 2000 והשתלב במחאה מופגנת כלפי הרשות על אזלת ידה בתחומי החברה, הכלכלה ובתהליך המדיני, הפך כעבור מספר שבועות לעימות מזוין בין צעירים נושאי נשק לבין כוחות צה"ל. הגורמים החמושים של התנזים (הכוח הצבאי למחצה של אל-פתח) בהנהגת בני דור הביניים (כמו מראן אל-ברע'ותי, קדורה פארס ורשיד אבו שבאכ), שחלקם מילאו תפקיד גם במנגנוני הביטחון, נטלו לידיהם את נס המאבק כדי לשמור על תנופת המחאה. ערפאת, שראה באלימות מבוקרת כלי לגיטימי לקידום יעדיו המדיניים בעת מבוי סתום, נתן את ברכתו לפעילי דור הביניים. הוא קיווה לשלוט באמצעותם בעימות ולהפיק ממנו תועלת מדינית, וקיווה שיעלה בידו לנהל עימות מוגבל ומבוקר, כשהוא שולט באמצעות כוחות הביטחון (שמירה על "גובה הלהבות")¹⁰, ובמקביל להמשיך בניהול המשא והמתן על הסדר קבע.

ואולם יכולתו של ערפאת לשלוט ב"גובה הלהבות" התבררה כנמוכה ככל שעוצמת התסיסה ברחוב הפלסטיני התגברה בעטיים של הקורבנות הרבים בימים הראשונים של ההתקוממות, וככל שפיגועי הטרור התרבו והלכו. מנגנון הביטחון הלאומי, שהיה אחראי על אכיפת החוק והסדר, נכשל במשימתו לחצוץ בין הציבור המתקומם לבין כוחות צה"ל, וההסלמה גררה גורמים שונים במנגנוני הביטחון להיות מעורבים בירי לעבר כוחות צה"ל במהלך העימותים ובעידוד לבצע פיגועי נקם נגד ישראל. באביב 2001, כאשר המשא ומתן לא התחדש ונוצר חלל מדיני, ביקש ערפאת לנצל את העימות כדי לדרוש ממדינות העולם והאו"ם לשגר כוחות בין-לאומיים כדי ל"הגן על העם הפלסטיני ולהסיר מעליו את המצור", וכדי לאכוף על ישראל לממש את החלטות האו"ם 242, 338 וגם את 194 בעניין הפליטים. אולם, כאמור, יכולתו של ערפאת לנהל עימות מוגבל ומבוקר השתבשה לאחר איבוד השליטה על גורמי השטח, והוא זכה לביקורת חריפה מבית ומחוץ על כך שהיסס להטיל את מלוא כובד משקלו להקטנת ממדי העימות. הנחת העבודה של ערפאת, שעומת עשוי לקדם התערבות בין-לאומית ושיגור כוחות הגנה מחשש לערעור היציבות האזורית והעולמית – לא התממשה. גם העולם הערבי לא נחלץ לגייס תמיכה בין-לאומית נגד ישראל והסתפק בצעדי הזדהות מוגבלים ובסיוע כספי מצומצם.

התמשכות העימות האלים והפסקת התהליך המדיני סיכנו את דרכו של המחנה הלאומי למיסוד מדינתו והעלו את ערכם של תומכי הקו המהפכני. עם המעבר

מ"התקוממות עממית" ל"התנגדות עממית מזוינת" (מקאומה שעביה מסלחה), נוצרה קואליציה מיליטנטית-מהפכנית של כל הארגונים הפלסטיניים. פעילותה של קואליציה זו אופיינה בהתקוממות עממית ובירי, שהוגדר על ידה כ"הגנה עצמית" נגד הירי של צה"ל. הקואליציה של הארגונים קיימה אמנם שיתוף פעולה מבצעי בין מרכיביה, אך לא נכרתה ברית אידאולוגית ביניהם במשך העימות. כל אחד מהארגונים חתר, למעשה, להשיג מטרת שונות מבלי שיוסכם על מטרה לאומית משותפת לעימות: פעילי דור הביניים של אל-פתח ביקשו לבדל עצמם ולשוב ולתפוס את מקומם כנושא נס המאבק המזוין באמצעות גדודי חללי אל-אקצא, למורת רוחה של ההנהגה הוותיקה של אל-פתח; גורמי האופוזיציה במחנה הלאומי (חזיתות השמאל), שהתנגדו לתהליך אוסלו מראשיתו, ואשר בשנים אלו דעך מעמדם, ביקשו לשקם את כוחם בציבור ולהופיע כמגניו מפני עוצמתו של צה"ל באמצעות קבוצות של צעירים נושאי נשק; הזרם האסלאמי בהנהגת החמאס, ששלל כל הידברות עם ישראל ודרש את סילוק הכובש הישראלי באמצעות ג'יהאד בלבד, ראה בעימות הזדמנות ליצור קואליציה עם הפלגים הלאומיים ולהתמיד בדרך המאבק הצבאי. מטרתו הייתה לטרפד כוונות אפשריות של הרשות לחזור למשא ומתן ולאמצה להתנער מהתהליך המדיני, ובכך לבטל את סיבת קיומה.

המעבר לעימות שהסלים והתפשט, סימן את המעבר ממערכת ממוסדת למערכת מהפכנית שהייתה בעלת מאפיינים אנרכיים מובהקים. נושאי הנשק מכל הארגונים היו לגורם הדומיננטי בקביעת סדר היום ובניהול העניינים בחברה, בעוד מוסדות הרשות ומנגנוני הביטחון שלה, אשר סימלו את הסכם אוסלו, נדחקו לשוליים. הם היוו מטרה לפגיעה ולהענשה בידי ישראל, שראתה ברשות אחראית יחידה לאירועים, ואיבדו בהדרגה את יכולת התפקוד שלהם, למעט בתחומי חינוך ובריאות.

ההסלמה הצבאית שחלה בעימות לאחר שיצא משליטתו של ערפאת, הייתה בעיקר פועל יוצא של האנרכיה (פוצ'א) שהשתררה בשטח. בין הארגונים נתקיימה תחרות על ביצוע "פיגועי איכות" קשים יותר, או לחלופין, שיתוף פעולה ביניהם כדי לעמוד מול עוצמתו של צה"ל. כל עוד נמשך הואקום המדיני והעימות האלים היה הדבר העיקרי שהתקיים בין ישראל לבין הפלסטינים, איחדו גורמי הכוח את שורותיהם למאבק משותף נגד ישראל, והניחו בצד, באופן זמני, את סדרי היום השונים שלהם. במיוחד אמור הדבר לגבי הרבדים הנמוכים של דרגי השטח, שבקרבם היטשטשו ההבדלים הארגוניים. כאשר גורמים חילוניים באל-פתח ובשמאל אמצו את דפוסי המאבק של החמאס ושל הג'יהאד האסלאמי, הם בצעו פעולות טרור משותפות וגייסו מתנדבים לפעולות התאבדות. הרשות הפלסטינית, שנתפסה בעיני ישראל כאחראית ישירה לאירועים האלימים, הפכה בהדרגה לכלי שלטוני ריק בעקבות הפגיעה המכוונת בה ובמנגנוני הביטחון שלה, במיוחד לאחר "חומת מגן" (המבצע הצבאי הישראלי באביב 2002). את מקום הרשות תפסה מערכת מהפכנית, שאמנם היו לה זיקות לפלגים של אש"ף ואף מסגרת

בין-ארגונית רופפת (הכוחות הלאומיים והאסלאמיים)¹¹, אבל המרכיבים שלה פעלו בצורה עצמאית, ללא שליטה ריכוזית ובאופן בלתי תלוי בהנהגת אש"ף או ברשות. המשטרה, מנגנוני הביטחון ומערכת המשפט שותקו לחלוטין לאחר המבצע הצבאי "חומת מגן", והשליטה על החברה עברה מהם לידי פעילי השטח ונושאי הנשק.¹² העימות האלים שהתפתח לא היה אם כן מאבק מזוין במשמעות שהייתה לו לאחר 1967, דהיינו אמצעי אסטרטגי יחיד להביא לשחרור כל פלסטין בכוה, וגם לא אמצעי טקטי לצד המאבק המדיני, כפי שהיה לאחר 1974 כאשר אש"ף אימץ את "תורת השלבים" ורצה להבהיר לישראל ולעולם שלא ייתכן תהליך מדיני בלעדיו. העימות הנוכחי החל כמחאה עממית והתגלגל ככדור שלג. הוא החל כעימות הנשלט על-ידי ערפאת, שבתחילה ליווה את המשא והמתן המדיני (במשך כארבעה חודשים, עד טאבה); נמשך לאחר שהמשא ומתן נפסק ונוצר ואקום מדיני; וסופו בהסלמה הדרגתית בעימות, שהפך לעימות מזוין בין נושאי נשק מארגונים שונים (אליהם הצטרפו נושאי נשק ממנגנוני הביטחון) לבין צה"ל.

הציבור הרחב המשיך אמנם לראות ברשות הפלסטינית כתובת שלטונית שנושאת באחריות למצבו, אף שלא היא קבעה את סדר היום של החברה הפלסטינית אלא המערכת המהפכנית שהשתלטה עליה וצה"ל. המבנה השלטוני הריכוזי והמורכב של אש"ף והרשות התרופף ונותר כסמל. את החלל שנוצר בתחומים אזרחיים רבים מילאו גורמים חוץ-ממסדיים חילוניים ובעיקר דתיים. כך, חמאס, שאגודות הצדקה שלה וגופים אזרחיים שונים מטעמה הגישו לאוכלוסייה שירותי רווחה, חינוך, רפואה וסיוע כלכלי, הצליחה למשוך את השטיח מתחת רגלי הרשות הפלסטינית ולהציגה בציבור ככלי ריק.

המשבר של אל-פתח באינתיפאדה: בין מהפכנות לבין מיסוד על רקע מאבק בין-דורי

פעילי דור-הביניים של אל-פתח שהשתתפו באינתיפאדה הראשונה ובילו שנים ארוכות בכלא הישראלי, רכבו על גל המחאה של הציבור הפלסטיני באינתיפאדת אל-אקצא והיו ממובילי העימות האלים. ראשי הוועדות העליונות של אל-פתח בגדה המערבית וברצועת עזה, וראשי התנוים (מראן אל-ברע'ותי, אחמד חילס) ביקשו לשקם את מעמדם הציבורי שירד לשפל ואת זהותה של אל-פתח כתנועה לאומית מובילה. זאת לאחר שבשנות אוסלו הם נותרו מחוץ למעגלי ההשפעה וקבלת ההחלטות ברשות הפלסטינית, ולמרות זאת זוהו בעיני הציבור עם דרכה המדינית והשלטונית הכושלת של ההנהגה ועם דימויה המוסרי הנמוך. תחושות התסכול והמבוכה גברו כאשר התברר עד כמה קצרה ידה של ההנהגה להביא לקץ הכיבוש, ודעת הקהל ביטאה חוסר אמון לגבי הדרך המדינית של אל-פתח. פעילי דור-הביניים היו נחושים לפרוק מעליהם את

תחושות התסכול והמבוכה, לשקם את מעמדם הציבורי ולהוכיח לציבור כי לאל-פתח ישנה זהות עצמית הנבדלת מזו של הרשות הפלסטינית. הם ביקשו להציג עצמם כמנהיגות מוסרית בעלת אחריות לאומית – נאמנה להבטחת לגבי שחרור מהכיבוש, דבקה בעקרונות הלאומיים (אל-ת'ואבת אל-פלסטיניה), בעלת תעצומות נפש וחיוניות לנהל בעיקשות מאבק לאומי נגד הכיבוש הישראלי עד לסילוקו. שאיפתם הייתה להגדיל את כוחם הפוליטי, להפקיע מידי ההנהגה הוותיקה את הבלעדיות על ניהול המאבק הלאומי ולהיות שותפים בקביעת כיווני התפתחותו¹³.

ההסלמה המהירה שחלה באינתיפאדה, אשר התפרשה בעיני הציבור הפלסטיני ובעיני ההנהגה הפלסטינית ככוונה ישראלית לאלצם לקבל הסדר כניעה, מצד אחד, ו"ברכת-הדרך" של ערפאת להמשך העימות ולעתים אף להסלמתו, מצד שני, הביאו את מנהיגי אל-פתח מקרב דור-הביניים ליטול את הרסן לידיהם. הם החליטו, לאחר התייעצויות והתלבטויות פנימיות, להקים קבוצות חמושות מקרב פעילים צעירים של הארגון¹⁴. קבוצות אלו התפתחו במהלך העימות, אימצו מחדש את המצע המהפכני של אל-פתח על סמאותיו מהעבר ("שחרור כל פלסטין", "המאבק המזוין אינו טקטיקה אלא אסטרטגיה" וכו') והפכו לגדודי חללי אל-אקצא הממשיכים את מורשת המאבק של אל-פתח.¹⁵ באופן זה החזיר דור הביניים את התנועה לימיה הקודמים כמי שהובילה את המאבק הפלסטיני המזוין, ושם קץ, גם אם באופן זמני, לחילוקי הדעות החריפים בנוגע לדרכה המדינית. הפופולריות של פעילי אל-פתח נסקה והם רכבו, בברכת ערפאת, על גב המחאה הציבורית, והשמיעו התבטאויות והצהרות שהקצינו והלכנו. בכירי התנוצים בגדה המערבית וברצועת עזה, ובראשם מראן אל-ברעז'תי, היוו כלי במימוש המשחק הכפול של ערפאת ובהכוונת הפעילות של גורמי השטח ב"רוח המפקד", ובתוך כך צברו עוצמה פוליטית. יחד עם זאת, הקמת גדודי חללי אל-אקצא עוררה כעס רב בקרב ההנהגה הוותיקה של אל-פתח. הקמתם הייתה ביטוי מוחשי של קריאת תיגר של דור הביניים כלפי ההנהגה הוותיקה, וזאת מתוך רצון ברור לנקות את האורות ולהפקיע מידי ההנהגה הוותיקה את בלעדיות השליטה. כך כתב נאצר עויץ, ממייסדי הגדודים:

בעוד שגדודי חללי אל-אקצא היו פרי חשיבה עמוקה כדי למצוא פתרונות לבעיות השעה ולאתגרים ברמה הלאומית וברמת התנועה [אל-פתח] שהיא החלוץ של בני עמנו, הרי הקמתם עוררה רוגז רב בקרב המסגרת הרשמית [ההנהגה הוותיקה] של התנועה. מסגרת זו הפכה לנטל על התנועה: זו אינה הנהגה, היא אינה מועילה, היא נגררת בסוף השורה במקום לעמוד בראש, היא רודפת כבוד, מרוחקת מבסיסי הכוח שלה ומהפעילים, היא כנועה ורואה במצב גורל שאין מנוס ממנו. כמסגרת רשמית היא מנעה את התחדשות התנועה ואף תרמה לירידה בפופולריות שלה. היא אינה מסוגלת יותר לקרוא את המצב שבו

שרויים העם והתנועה ונותרה שבוייה בסמאות וקלישאות שבני התנועה יגעו מלשמוע אותן שוב ושוב [...] הגדודים הופיעו מתוך כעס כלפי הרשות והשחיתות שדבקה בה [...] הרשות הזו אשר ניסתה להנהיג את אש"ף, את אל-פתח ואת כל הפלגים ... עם שלטון מושחת וכושל ביותר, ללא מוסדות, עם מינויים בלתי ראויים באופן שפגע באזרח הפלסטיני, בביטחונו ובחיייו. אנו בגדודים יכולנו לפגוע בכל המושחתים, אך החשש מעימות פנימי ומאנרכיה הביא אותנו בכל פעם לחשוב מחדש על העניין [ולהימנע מכך]. גדודי אל-אקצא אינם תופעה חולפת אלא קבועה, אשר באה כמענה להתקפה הישראלית נגד בני עמנו ומהווים מסר ברור לכיבוש לפיו בני תנועת אל-פתח נכונים לשוב לקרב, שכן אין זה הגיוני שנשב בחיבוק ידיים כשבני עמנו נטבחים יום-יום על-ידי כוחות הכיבוש. הגדודים, אף שהם מצדדים בשלום, הופיעו כמתריסים נגד הגיון-הכניעה, ובמערכה הזו הם הקריבו ללא היסוס את מיטב בניהם כחללים בדרך לחירות, לשיבה ולעצמאות.¹⁶

קריאת התיגר על הנהגה הוותיקה והקמת גדודי חללי אל-אקצא לא נועדו מבחינה אידאולוגית להעניק מובן של שיבה, למשל, למאבק המזוין במסגרת "תורת השלבים", אלא היו מענה פרגמטי למציאות חדשה. דור הביניים ראה אמנם באינתיפאדה הצבאית שלב חדש במאבק בישראל, אך לא כאמצעי בלעדי להשגת מטרות בנוסח החמאס והג'יהאד האסלאמי, אלא ככלי לקידום המשא ומתן אשר השימוש בו עתיד להיפסק רק עם ההגעה להסדר שיתבסס על החלטות האו"ם.¹⁷

התמשכות העימות והחשש מאנרכיה בשל תחושת איבוד השליטה על גדודי חללי אל-אקצא ועל קבוצות נושאות נשק אחרות, כמו גם הפגיעה בלגיטימיות של המאבק הלאומי בדעת הקהל העולמית, כל אלה העמיקו את המשבר באל-פתח והביאו בכירים מהנהגה הוותיקה ומדור הביניים של ארגון זה לשקול מחדש את המשמעויות הכרוכות במאבק צבאי.¹⁸

ארגון אל-פתח, על הנהגותיו ופעיליו, נקלע למשבר באשר לאופיו ולדרכו משום כישלון דרכו המדינית: האם יפנה עורף לתהליך כינון המדינה ויחזור אל "המהפכה", ובכך יהיה דומה לחמאס ולג'יהאד האסלאמי, או אולי ינקוט פתרון כלאיים, אשר אפיין אותו בעימות. פתרון כלאיים פירושו חתירה למדינה במקביל לחזרה לדרך "המהפכה", אף כי ברור שהמשבר נבע דווקא מפתרון זה שלא הביא לדבר אלא הותיר עמימות לגבי דרכו של הארגון, לא רק בעיני ישראל והקהילה הבין-לאומית, אלא גם בעיני הציבור הרחב ובעיני חברי אל-פתח עצמם. בגלל משבר זה שבו פעילי דור הביניים, בשנתיים האחרונות, ודרשו מערפאת לאמץ תוכנית פעולה שתכלול רפורמות חברתיות שיחזקו את החברה ויאפשרו לה לקיים מאבק עממי אורחי ובלתי אליים. מאבק כזה נדרש כאמצעי מלווה לניהול המאבק המדיני. הם קראו לשינוי ממשי בהתנהגות השלטון,

שיאפשר כינון "מדינת מוסדות" (דולת מואססאט) דמוקרטית. כמו כן תבעו שיקום תנועת אל-פתח הנמצאת בסכנת התפוררות¹⁹ והשבת מעמדה כתנועה לאומית מובילה ובעלת תוכנית מדינית רלוונטית.

משלא נענו דרישות אלו, קראו פעילי דור הביניים תיגר על ערפאת ועל ההנהגה הוותיקה וביקשו להאיץ את תהליך העברת השליטה לידיהם. זאת מתוך תחושה שהזמן דוחק וקיים חשש שיקיץ הקיץ על דרכה המדינית של התנועה הלאומית בהנהגת אל-פתח, בשעה שמתחזק הקו המיליטנטי של החמאס ושל הג'יהאד האסלאמי. לכן ניסו פעילי דור הביניים ליוזם הפסקת אש ולחדש את התהליך המדיני, לעתים יחד עם גורמים אירופיים וישראליים, ולעתים יחד עם אישים בהנהגה הוותיקה²⁰. גורמים נוספים בחברה, שבעבר מילאו תפקיד חשוב במאבק הלאומי ובתהליכי בניית האומה ומוסדות המדינה שבדרך, כמו פעילי החברה האזרחית ואחרים המזוהים עם האליטה האינטלקטואלית והכלכלית בגדה וברצועה, נקטו קו דומה לזה של פעילי דור הביניים. הם היו מעורבים בחשבון הנפש שהתנהל בשיח הציבורי, דרשו להשיב לעימות את מאפייניו העממיים, לקדם רפורמות מנהליות בשלטון ולאמץ סדר יום שיכלול גם טיפול בבעיות החברתיות²¹.

הביקורת הציבורית הגוברת על תפקוד הרשות, במיוחד בשל אוזלת ידה להתמודד עם מעשי ישראל (מבצעי צה"ל ברצועה בעקבות ירי טילי הקסאם, גדר ההפרדה ותוכנית ההתנתקות) ולהשליט חוק וסדר, וכן הירידה בתמיכה הציבורית באל-פתח²², שנתפס כארגון מתפורר העסוק ביריבויות פנימיות בעוד גדודי חללי אל-אקצא מכתיבים את סדר היום החברתי והלאומי²³ – כל אלה גרמו למשבר חריף באל-פתח במחצית 2004. האפשרות שישראל תיסוג מרצועת עזה באופן חד-צדדי העמיקה את החשש שמא הפלסטינים יתגלו במלוא חולשתם כמי שמתקשים לשלוט על עצמם, ובכך יחמיצו הזדמנות לממש את העצמאות הפלסטינית בחלק מפלסטין. התביעה מערפאת של בני דור הביניים באל-פתח (ובהם מוחמד דחלאן, שראה בתוכנית ההתנתקות הזדמנות להפוך לאיש החזק של הרצועה), ושל אנשי ציבור שונים לבצע רפורמה מקיפה ברשות, שבה ועלתה ומצאה תהודה רבה בשיח הציבורי (בעיתונות ובכלי התקשורת). בניגוד לעבר, לא הוטלה הפעם האחריות למשבר הפנימי על הכובש הישראלי, אלא הופנתה לעבר ערפאת והרשות. הביקורת התמקדה בדפוס מנהיגותו הבלעדית והפטרונית של ערפאת וברעות החולות הטבועות ברשות ואל-פתח כמפלגת שלטון. שורש המשבר לא היה נעוץ, כך נראה, ביחסי פנים-חוץ או במאבק הבין דורי, אלא בפער בין ציפיות האוכלוסייה לשחרור מהכיבוש, לעצמאות מדינית ולרווחה כלכלית, לבין התוצאות בפועל, שהיו עגומות ומתסכלות. פער זה גדל והלך עד כדי ייאוש מן האפשרות שניתן יהיה להקטין את נזקו, וכל זאת ערב הנסיגה הישראלית מרצועת עזה. חרף ההכרה הציבורית הרחבה בצורך בשינוי ובהערכה מחודשת של יעדי המאבק המזוין, לא הצליחו אנשי דור-הביניים להביא לצמצום כוחה של ההנהגה הוותיקה

ולהאיץ את תהליך העברת השליטה לידיהם. הם אמנם שאבו את כוחם מהציבור, אך חסרו מנהיג מוביל, ואילו ערפאת מצדו נהג בהם בשיטת "הפרד ומשול" ועודד את המחנאות בקרבם. בגדה נטרלו זה את זה המחנות של מרואן אל-ברעזי והמחנה של חוסין אל-שיח', וברצועה נטרל המחנה של מוחמד דחלאן את המחנה של מוחמד חילס. מאבקי כוח התנהלו גם בין דור הביניים לבין אנשי השורה השנייה בהנהגה הוותיקה, כמו האני אל-חסן, עבאס זכי וצח'ר חבש, שחשו מאוימים בגלל הכוח שצבר דור הביניים, ובגלל חוסר היכולת של בני-דורם להטיל מרות על הדור הצעיר, חברי גדודי חללי אל-אקצא. כל אלה מנעו מפעילי דור הביניים להוות קבוצת כוח מגובשת ולחולל שינוי תחת שלטון ערפאת,²⁴ מה גם שבאותה עת לא הייתה בידם תוכנית מדינית ריאלי ורלוונטית המבדילה אותם מהחמאס.

החמאס באינתיפאדה: פעילות אזרחית, אל-דעוה וג'יהאד בכפיפה אחת

תנועת החמאס, שחיוקה את כוחה והפכה בשלהי עידן ערפאת לאופוזיציה העיקרית בעלת תמיכה ציבורית ולגיטימציה פוליטית, הציבה אתגר בפני פעילי דור הביניים של אל-פתח ובפני הגורמים המתונים בחברה. החמאס טענה נגדם כי דרכם המדינית, שהתיימרה להגיע להסכם שבו יבוא לידי ביטוי מרב הוויתורים שישראל מוכנה לעשות והעקרונות של הפלסטינים, דרך זו נכשלה. להבדיל מההנהגה הלאומית ומאל-פתח, שנתפסו בעיני רוב הציבור כמי שסרחו ופעלו ללא מטרות מדיניות ברורות, המשיכה החמאס להציג תדמית נקייה משחיתות, מצע מדיני ברור ומגובש, וגם לדאוג לחברה ולפרט בתחומי רווחה, חינוך ורפואה. הנהגתה ניצלה את העימות כדי להרחיב את התשתית האזרחית (ארגונים חברתיים) והדתית (הטפה לאסלאם, אל-דעוה) של התנועה ולחזק את כוחה הצבאי. ההנהגה חתרה להתמיד במאבק הצבאי כדי למנוע מהרשות הפלסטינית אפשרות לשוב לתהליך המדיני, ובכך לבטל את סיבת הקיום שלה. ההנהגה גם ביקשה לבסס את מעמדה כגורם כוח פוליטי לגיטימי לקראת היום שאחרי ערפאת, כדי שכל שלטון בעתיד יודקק לתמיכתה. מנהיגי החמאס הציבו סימני שאלה ביחס ליושרם של אנשי אל-פתח שנשאו את דגל הרפורמה. הם ידעו שהרשות הפלסטינית, כגוף, נגועה בשחיתות, אך האשימו אישים כדחלאן באחריות אישית לשחיתות, וראו בתביעתם של אישים אלה לרפורמה, באותה עת, כנובעת מכוונתם לקבל לידיהם את השלטון ברצועה לאחר נסיגת ישראל, ובכך לשרת את תוכניותיה של ישראל. מנהיגי החמאס תבעו לשוב ולמקד את המאמצים בסוגיית הכיבוש ולכוון הנהגה לאומית מאוחדת, שבה יתאגדו כל הכוחות והזרמים, ואשר תשים קץ לבלעדיות של הרשות הפלסטינית ושל אל-פתח ותהווה את מקור הסמכות להחלטה הלאומית הפלסטינית. על הנהגה מאוחדת זו, כך דרשו, יהיה להכשיר את הקרקע לבחירת כלליות ולאמץ

תוכנית רפורמה כוללת בסכסוך עם ישראל, כמו גם במדיניות הפנים באופן שהרפורמה הפנימית תייעל את דרכי ההתמודדות עם ישראל.

קריאה זו להקמת הנהגה לאומית מאוחדת שבה ועלתה על ידי כל גורמי האופוזיציה, כולל חזיתות השמאל, לאחר מותו של ערפאת. ההנהגה הוותיקה של אש"ף הואשמה בהקפאה מכוונת של פעילות מוסדות הארגון לטובת חיזוק הרשות הפלסטינית, ונקראה להפריד בין אש"ף לבין הרשות ולכונן הנהגה לאומית קולקטיבית שתהיה מסגרת זמנית מייצגת לכל חלקי העם הפלסטיני ותכלול את הפלגים הלאומיים והאסלאמיים. הנהגת אל-פתח, על ותיקיה וצעיריה, הייתה מאוחדת בדחיית הרעיון לכינון הנהגה מאוחדת, כיוון שלדעתה מקור הסמכות של העם הפלסטיני הוא אש"ף ואין בלתו. היא הסבירה כי היא מעוניינת בהצטרפות כל הפלגים לאש"ף, הן כדי שהארגון יישאר הנציג החוקי היחיד של העם הפלסטיני, והן כדי שהפלגים, אשר נטלו חלק פעיל במאבק, יוכלו ליטול חלק גם בתהליך קבלת ההחלטות בסוגיות הלאומיות.

למרות העלייה בכוחה של החמאס בציבור בשנות העימות, הרי שבסוף עידן ערפאת היא סבלה מחולשת מנהיגות. בעקבות הפגיעה של ישראל בראשי התנועה בגדה המערבית וברצועת עזה, במייסדיה ובפעיליה הבכירים, קודמו צעירים לעמדות הנהגה.²⁵ צעירים אלה היו חסרי ניסיון בתחום עיצוב מדיניות וקבלת החלטות. הם מייצגים כיום את התנועה במגעיה עם הרשות ועוסקים בעיקר בהסברה. כמו-כן חלה ירידה בהיקף הסיוע שהיה בידי החמאס להושיט לאוכלוסייה. זאת משום שישראל וגורמים בין-לאומיים מנעו העברת כספי טרור, ומשום הקפאת כספי אגודות הצדקה האסלאמיות על-ידי הרשות הפלסטינית. החמאס, כתנועה חברתית-פוליטית, נאלצה לבחון את מדיניותה נוכח המציאות החדשה שנוצרה עם מות ערפאת, ועם בחירתו, ברוב גדול, של אבו מאזן לנשיאות על מצעו הפרגמטי בסוגיות הלאומיות. הנהגת התנועה הייתה ערה להלכי הרוח בציבור שנטו להפסקת העימות הצבאי, ונאלצה לגלות נכונות להגיע לפשרה אשר תבטיח את שימור הישגיה ואת מעמדה הציבורי כמו גם את תרגומם של אלה לכוח פוליטי.

לאחר עידן ערפאת: מאנרכיה למיסוד מדינתי

קוצר ידה של ההנהגה הוותיקה בראשות ערפאת הן באשר למדיניותה כלפי ישראל והן באשר ליכולתה להניח את המסד לשלטון פלסטיני אפקטיבי, המחיש את כישלונה ההיסטורי להגשים את מאוויי החברה הפלסטינית לשחרור ולעצמאות מדינית, בייחוד נוכח האפשרות לנסיגת הכובש הישראלי מרצועת עזה. בשיח הציבורי התגברה הקריאה לחשבון נפש ולנטישת המאבק הצבאי בשל נזקיו בתחום החברתי והפגיעה שהוא מסב ללגיטימיות של המאבק הפלסטיני.²⁶

עם מות ערפאת, לאחר כארבעים שנה בהן עמד בראש המאבק הלאומי הפלסטיני, וכעבור למעלה מארבע שנות התקוממות עממית מזוינת, שוב ניצבים הפלסטינים בצומת דרכים בנושא יעדיהם הלאומיים. הם עומדים בפני הכרעה אידאולוגית בין מהפכנות לבין מיסוד מדינתי, כפי שהם עסוקים בסוגיית חילופי הדורות בהנהגה. כל זאת על רקע מחלוקת מעמיקה בין המחנה הלאומי בהנהגת אל-פתח לבין גורמי אופוזיציה בראשות החמאס בשאלות עתיד המאבק הפלסטיני, הגדרת סדר העדיפויות הלאומי, בניית המדינה ואפיון של השלטון המרכזי. החשש שגילו שני המחנות מפני מלחמת אחים, ושוויון הכוחות שנוצר בין אל-פתח לבין החמאס, מנעו הכרעה בסוגיות אלו ושמרו על מידה של לכידות בעם כל עוד המאבק נמשך. אולם התמשכות המאבק הובילה להחלשת המחנות עצמם, לאי יציבות פנימית בחברה ולהתפוררות השלטון. התמשכות המאבק אף יצרה תחושה של דחיפות בציבור לגבי הצורך להכריע בעניין עתיד המאבק הלאומי, הרפורמות המנהליות וחילופי הדורות בהנהגה.

מות ערפאת ובחירת אבו מאזן כיושב ראש אש"ף וכנשיא הרשות הפלסטינית, הציבו את החברה הפלסטינית בפני פרשת דרכים בכל הנוגע לעתיד המאבק הלאומי. אבו מאזן יודע שבמבחן המעבר מארגון שחרור לאומי – היושב מחוץ לאזור ומטיף למימוש מטרות לאומיות (מהפכה, שחרור, עצמאות) – לשלטון עצמי הנדרש להתמודד עם יעדים קונקרטיים של בניית מוסדות למדינה שבדרך – נכשל אש"ף והלגיטימציה שלו בדעת הקהל, בעולם ובישראל, נפגעה כתוצאה מהעימות המתמשך. לכן מבקש אבו מאזן לגייס תמיכה פוליטית וציבורית כדי להכריע בוויכוח המתקיים בציבור הפלסטיני בסוגיית אפיון של המאבק. הוא זקוק לתמיכה זו כדי לכונן סדר שלטוני חדש נקי מהחולאים של "רפובליקת אל-פכהאני" (הרובע בבירות שבו שכן מטה אש"ף), שהועתקו מן הגולה, ולהציג תוכנית מעשית עם יעדים לאומיים ריאליים לסיום הכיבוש ולהקמת מדינה בת-קיימא.²⁷

מייד עם מות ערפאת, סימן אבו מאזן את הכיוון של מדיניותו: השבת המערכת הפלסטינית לדפוס פעולה בהתאם לכללי החוק ושמירה על עקרונות הדמוקרטיה והפרדת הרשויות. כך, העברת סמכויות השלטון ברשות בוצעה בהתאם לחוקת הרשות, יושב ראש המועצה המחוקקת מונה לתפקיד ממלא מקום הנשיא המת ובחירות לנשיאות התקיימו תוך שישים יום. גם בחירתו של אבו מאזן כיושב ראש אש"ף בוצעה בהתאם לתקנון הארגון על-ידי חברי הוועד הפועל. אבו מאזן ניהל מסע בחירות עם מצע מדיני ברור, הקובע הפסקת האינתיפאדה המזוינת ופירוק הקואליציה של הכוחות המיליטנטיים שנוצרה בשנות העימות. אבו מאזן הבהיר שהעימות האלים פגע בעניין הלאומי הפלסטיני, והצביע על כוונותיו להביא לרגיעה מתמשכת, לשקם את מנגנוני הביטחון ואת מערכות הממשל של הרשות הפלסטינית, לשקם את הכלכלה ולחזור ולהידבר עם ישראל בנושאי מדיניות וביטחון. זאת כדי להגיע להסכם קבע ולפתרון מלא של הסכסוך על בסיס התפיסה של "שתי מדינות לשני העמים."²⁸ בחירתו על בסיס

מצע זה הקנתה לאבו מאזן לגיטימציה לממש את מדיניותו, שהיא בבחינת הכרעה לאומית לגבי עתיד המאבק: שימור הזכות למאבק עממי בלתי אלים לצד המאבק המדיני. תמיכת הציבור הרחב בהכרעה זו וציפייתו להשלטת חוק וסדר, נחשפה באורח ברור גם בסקרי דעת קהל ומצאה ביטוי פובליציסטי בעיתונות הפלסטינית.²⁹ גורמי הכוח השונים, הן המתונים והן הקיצונים, לא היו מנותקים מהלכי הרוח הנושבים בחברה ועמדותיהם הושפעו מהלכי רוח אלה.

התפתחויות אלו יצרו הזדמנות לשיקום אל-פתח ולהפיכתו למשענת פוליטית יציבה לשלטון החדש. אנשי דור הביניים ראו במות ערפאת ובגישתו המדינית הפרגמטית של אבו מאזן הזדמנות ממשית להביא לשינוי מהיר במעמדם והזדמנות להתקרב לשלטון. הם התלכדו סביב אבו מאזן כדי להבטיח מעבר תקין וחוקי של התפקידים בשלטון, אך ביקשו להבטיח כי הדבר לא ינוצל על-ידי ההנהגה הוותיקה כדי לבנות מערך כוחות ששוב יביא לדחיקת דור הביניים ממוקדי הכוח. במהלך מסע הבחירות שלו ליכד אבו מאזן מחדש את חלקי הארגון, כולל גדודי חללי אל-אקצא,³⁰ והבטיח לקיים את הוועידה השישית של אל-פתח תוך מספר חודשים. בכך הניח את היסודות להשבת אל-פתח למעמדו כארגון המוביל את התנועה הלאומית הפלסטינית, ארגון שדרכו המדינית זוכה לתמיכת רוב העם ונבדלת מדרכה המיליטנטית של החמאס. אנשי דור הביניים של אל-פתח רואים באבו מאזן מנהיג שיביא לחילופי משמרות בהנהגה, ומבחינתם 2005 היא שנת העברת שרביט ההנהגה לידיהם. הם מעודדים מהתמיכה שהעניק להם אבו מאזן כאשר כפו על אבו עלאא' להרכיב ממשלה, בפברואר 2005, ובה אישים מה"פנים" המזוהים עם דור הביניים. הם ראו בכך צעד ראשון בתהליך דחיקתה של ההנהגה הוותיקה ושינוי דפוסי השלטון.³¹ הם אף קיוו כי יעלה בידם "להציג קבלות" של הצלחה תוך זמן קצר, ובכך להשיב אליהם את אמון העם לקראת הבחירות המשלימות לרשויות המקומיות³² (אפריל 2005), לקראת הבחירות הכלליות למועצה המחוקקת ולקראת הבחירות למוסדות אל-פתח בוועידה השישית. שאיפתם היא להרכיב את הממשלה הבאה לאחר הבחירות למועצה המחוקקת ולהביא למהפך במעמדם, דבר שנמנע מהם בעידן ערפאת.

ברם הקמת ממשלה של מומחים צעירים ערערה את הסדר השלטוני הישן שהקים ערפאת. השרים "הקבועים", אשר מונו לתפקידם על ידי ערפאת מתוקף היותם חברי הוועד הפועל של אש"ף, ראו עצמם כפופים למועצה הלאומית הפלסטינית ולא למועצה המחוקקת הנבחרת, ולמעשה נטרלו את מעמדה כגורם מפקח על הרשות המבצעת. לדעתם, ההצדקה לכך קיימת מתוקף הייצוג שהם – כאנשי אש"ף – מייצגים את הפזורה הפלסטינית ומשמשים, ביחד עם אישים מה"פנים", כממשלה הזמנית של העם הפלסטיני כולו. חשיבות הדבר נבעה מהצורך להמשיך ולהפקיד בידי אש"ף את גורל "הבעיה הפלסטינית" על מרכיביה השונים, לרבות גורל הפליטים וניהול המשא והמתן עם ישראל. אנשי אש"ף ותיקים ופובליציסטים פלסטינים תקפו את ההרכב החדש של

הממשלה. הם טענו שאש"ף לבדו הוא מקור הסמכות (מרג'עיה) של כל ממשלה שתקום, ובידיה יוותרו סמכויות ניהול ענייני העם הפלסטיני והחתימה על הסכמים מדיניים, עד אשר ייכון הסדר הקבע ותוקם מדינת פלסטין שבירתה ירושלים.³³ אישים פלסטינים אחרים הציעו לאנשי דור הביניים לשקול תהליך הדרגתי של חילופי דורות, ולזכור את חובתם לכבד את האבות המייסדים של התנועה הלאומית ולהכיר בחשיבות פועלם, כמי שסללו את הדרך משלב המהפכה האלימה אל שלב המדינה.³⁴

סיכום

שנות אוסלו (1994-2000), שהיו שיאו של המעבר מהיגיון מהפכני להיגיון מדינתי, ושנות העימות האלים (2000-2004), ששיקפו נסיגה ממיסוד לעבר אנרכיה אלימה וסיכנו את העיקרון המקודש של "האחדות הלאומית" (אל-וחדה אל-וטניה), הביאו את החברה, את גורמי הכוח בתוכה ואת הנהגתה לחשבון נפש לאומי נוקב לגבי עתידו וצביונו של המאבק לשחרור ולעצמאות. התפתחויות אלו מלוות במאבק בין-דורי על ההנהגה ומציבות את החברה הפלסטינית, עם תום עידן ערפאת, בצומת הכרעה היסטורית: בין חזרה לדרך המהפכה לשחרור לאומי בהנהגת המחנה האסלאמי, לבין חידוש תהליכי בניין אומה ומיסוד מדינתי בהנהגת המחנה הלאומי.

על רקע מציאות זו, בחירתו של אבו מאזן למנהיג לאחר ערפאת, שיקפה ציפייה גבוהה של החברה הפלסטינית להביא לשידוד מערכות כללי ולשינוי יסודי במצבה הביטחוני, הכלכלי והמדיני. גישתו המדינית הפרגמטית של אבו מאזן, נכונותו לזנוח את דרך האלימות והאשראי הניתן לו בקהילה הבין-לאומית, חוברים לשלושה תהליכים המתפתחים במערכת הפלסטינית בעידן שלאחר ערפאת. תהליכים אלה עשויים לסמן את הדרך לשינוי בתנאים של רגיעה מתמשכת וחזרה לתהליך המדיני, ואלה הם:

- חידוש תהליכי בניית המדינה והחברה לקראת הקמת מדינה ריבונית בהסכם מדיני. זאת תוך השתחררות מדפוס ההנהגה הריכוזי של ערפאת, נטישת המערכת המהפכנית וחזרה להיגיון של מערכת שלטונית הכוללת שיקום מוסדות השלטון והחברה האזרחית. מוסדות אלה יפעלו על-פי החוק, עקרונות הדמוקרטיה והפרדת הרשויות.
- תהליך שיקום ארגוני ואידאולוגי של אל-פתח כתנועה לאומית מובילה המשנה את הרכב מנהיגותה ומקדמת את דור הביניים לעמדות הנהגה. תהליך זה החל כאשר הארגון ניהל מסע בחירות מוצלח שבסופו נבחר מועמד הארגון לנשיאות הרשות, נמשך בכינון ממשלת מומחים המזוהים עם דור הביניים, וצפוי להימשך עם כינוס הוועידה השישית של אל-פתח, במהלכה ייבחרו מחדש חברי הוועד המרכזי של הארגון ויגבשו מצע מדיני חדש.

- תהליך השתלבות החמאס במערכת הממסדית של הרשות.³⁵ הנהגת התנועה הכריעה בעד השתתפות בבחירות לרשויות המוניציפליות ולמועצה המחוקקת במטרה לתרגם את כוחה הציבורי לביטוי פוליטי במישור הלאומי והמקומי.

הערות

1. אף כי היו מקרים כמו ב-1983 וב-1993, בהם מאבקים פנימיים הביאו למשברים חריפים באל-פתח ובאש"ף. כך, למשל, ב-1983 מרדו בערפאת פעילים בכירים בהנהגת אל-פתח, בראשות סעיד מוסא אל-מראע'ה (אבו מוסא), ודרשו ממנו לדחות הצעות להסדר מדיני שהעלתה ארצות הברית ולדבוק ב"מאבק המזוין". כמו כן תבעו לפעול לשינוי אופי שלטונו הריכוזי באש"ף ובאל-פתח. ראו: אשר סטר, אש"ף אחרי המלחמה בלבנון – המאבק להישרדות בצל סכנת הפילוג (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1985), עמ' 80-81; מיכאל מילשטיין, בין ארגון מהפכני למפלגת שלטון – תנועת אל-פתח נוכח אתגר בניין המדינה, חיבור לשם קבלת תואר M.A. (אוניברסיטת תל-אביב: 2002), עמ' 18-19. ב-1993 התרחש משבר עמוק באל-פתח ובאש"ף שסיבותיו היו קריסה כלכלית באש"ף, דרישות לרפורמה ארגונית ולשיפור דרכי קבלת ההחלטות, התפטרותם של חברי הוועד הפועל של אש"ף, מחמוד דרויש ושפיך אל-ח'ת, והתיכוכים בין מנהיגות ה"פנים" לבין הנהגת ה"חוץ" בעטיו של התהליך המדיני. על שורשי המשבר הפנימי באש"ף באותה עת, ראו: מג'ל'ת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, מס' 15, 1993, עמ' 17-37. פרט לכך, ארגוני האופוזיציה, חזיתות השמאל והחמאס, ראו בהסכם אוסלו "בגידה" של אש"ף בעקרונות הלאומיים ושקלו להקים מסגרת חלופית לאש"ף.
2. אף כי האינתיפאדה לא הביאה לחילופי דורות מלאים, היא דחקה בעוצמה את דור אל-אעיאן, כלומר את בני המשפחות הנכבדות, אשר איבדו והלכו מכוחם מכאן ואילך, ובהתמדה. לעומת זאת, בורם האסלאמי האיצה האינתיפאדה את תהליכי חילופי הדורות בהנהגה, והביאה להקמת תנועה אסלאמית-לאומית מיליטנטית, חמאס, הדוגלת בג'יהאד לשחרור כל פלסטין ולהקמת מדינת הלכה מהים ועד נהר הירדן.
3. שלוש הנהגות אלו, שבהפרשי זמן שונים דחקו את האליטות המסורתיות שקדמו להן, נשענו על בני מעמד בינוני חדש – יוצאי כפרים ומחנות פליטים בעלי השכלה מודרנית ומקצועות חופשיים. מעמד חדש זה שיקף את התמורה החברתית שחלה בזירה הפלסטינית.
4. על תוצאות הבחירות הראשונות למועצה המחוקקת ומשמעותן, ראו: אסעד ע'אנם, הבחירות הפלסטיניות הכלליות הראשונות ינואר 1996 – מבחן הדמוקרטיה (המכון לחקר השלום, גבעת תביבה: יוני 1996).
5. על השיח הביקורתי הפנימי אודות דעיכת אש"ף, ראו: לביא אפרים, "זיקות גומלין מוסדיות בין אש"ף לבין הרשות – המשמעויות המדיניות", נתונים וניתוח – הפלסטינים לאחר עידן ערפאת (אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דיין: 2005), עמ' 17-28.
6. ביניהם היו תנועת הבנייה הדמוקרטית בראשות ד"ר חידר עבד אל-שאפי; מפלגת הבעת' הסוציאליסטית הערבית הפלסטינית בראשות ג'מאל אל-בסטאמי; המערך הלאומי הפלסטיני – אל-זיתון בראשות אחמד טוקאן משכם. אף שפעילות פוליטית-ציבורית זו הייתה בראשיתה ולא האפילה על הריכוזיות השלטונית של הרשות, חתר ערפאת להכפיפה למרותו ועשה זאת באמצעות

- מערכת חוקים חדשים שהיו לכלי אכיפה, כמו: חוק הפרסומים שנכנס לתוקפו במחצית 1995; חוק המפלגות; והחוק המסדיר את פעילות הארגונים הבלתי ממשלתיים.
7. מעת לעת שקלו מנהיגי החמאס בגדה המערבית וברצועת עזה, בעיקר לאור אילוצים גוברים על תנועתם, לאמץ דפוסי פעולה פרגמטיים, כמו הגבלת הפעילות המבצעית וקיום דיאלוג שוטף עם הרשות. בדרך כלל הייתה זו הנהגת ה"חוי" של התנועה שהכתיבה להנהגת ה"פנים" קן בלתי מתפשר בסוגיות אלו.
8. כך, למשל, הורחק ג'מיל חמאמי ממזרח ירושלים. חמאמי דרש, מאז אמצע שנות התשעים, שינוי בדרכה של החמאס. הוא דרש במיוחד להגביל את פעילותה המבצעית ולמסד את מסגרותיה. חמאמי נחשב למייסד החמאס בגדה המערבית לאחר שמונה על-ידי השיח' יאסין, בסוף שנות השמונים, למלא משימה זו.
9. למשל, טלאל סדר מחברון הצטרף לרשות ומונה לשר הנוער והספורט; עמאד פאלוג'י שימש כשר התקשורת; וג'יה יאע'י מעוה נבחר למועצה המחוקקת.
10. דפוס פעולה זה היה מוכר אצל ערפאת וכונה בישראל כ"משחק הכפול" של ערפאת: מתן הנחיות לתנזים להנהיג את המאבק בשטח נגד ישראל, ובמקביל מתן הוראות עמומות למנגנוני הביטחון לשלוט בשטח ולמנוע הסלמה. גם כשהתחייב, בוועידת פריז ובפסגת שרם אל-שיח' באוקטובר 2000, להביא לרגיעה בשטח, הוא אמנם נתן הנחיות מתאימות למנגנוני הביטחון, אך לא פנה ישירות לתנזים בעניין זה.
11. בדומה להנהגה הלאומית המאוחדת, שפעלה בזמן האינתיפאדה הראשונה ותאמה את פעולת המחאה העממית בשטח, כך מילאו, עם פרוץ אינתיפאדת אל-אקצא, הכוחות הלאומיים והאסלאמיים את תפקידם כמסגרת בין-ארגונית חוץ-ממסדית. בגוף זה יוצגו באופן שווה הארגונים הנוטלים חלק במאבק עם ישראל, אך תפקידו הצטמצם להצגה סמלית של "אחדות השורה" נגד ישראל וניהול הפעילות העממית בזמן האינתיפאדה באמצעות כרוזים וכינוסים ציבוריים.
12. בג'נין, למשל, פעילי גדודי חללי אל-אקצא, זכריה וביידי וחבריו, הכריזו בפומבי שהם נוטלים לידיהם את רסן השלטון כדי לדאוג לביטחון הפיזי של התושבים ולשמש לחליף למשטרה ולמערכת המשפט. עם זאת, הם הביעו את דבקותם בסמל השלטוני, ערפאת.
13. לדעת ח'ליל אל-שאקאקי, בעטיו של המאבק הלאומי נגד ישראל מתחולל מאבק בין-דורי, שבו המשמרת הוותיקה שוקעת בהדרגה ואילו זו הצעירה, אשר נוטלת חלק בעימות עם ישראל, צוברת לגיטימציה לאומית. ראו: Khalil al-Shikaki, "Palestinians Divided", *Foreign Affairs*, New York, Vol. 81, Issue: 1, January–February 2002, pp. 89–105. תרגום של המאמר לעברית, ראו: תמר יגנס (עורכת), מאינתיפאדה למלחמה, סקירות מרכז דיין 131 (אוניברסיטת תל-אביב: 2003), עמ' 93-106.
14. על כך מעיד נאצר עויץ מבכירי גדודי חללי אל-אקצא הכלוא בישראל. ראו: אל-קדס, 1 פברואר 2005. עויץ מצטט את חברו יאסר אל-בדוי ממחנה הפליטים בלאטה, שהיה ממייסדי הגדודים ונהרג בסיכול ממוקד, כמי שנהג לומר: "נהפוך את הגדודים לחרב של אל-פתח... וללב של האנשים העניים ולמצפונם."
15. מצע גדודי חללי אל-אקצא, ראו אתר הארגון: <http://www.kataebaqa1.com/arabic>
16. אל-קדס, 1 פברואר 2005.
17. במהלך העימות ועל רקע האלימות הגואה, נשמעו אמנם התבטאויות מצד בכירים באל-פתח, ביניהם צ'חר חבש ועת'מאן אבו ע'רביה, בעניין "תורת השלבים" כיעד הלאומי של הארגון. הם הציגו את השאיפה הנוכחית להסדר על בסיס החלטות האו"ם רק כשלב מכין לקראת הקמת המדינה

- הפלטטינית בכל שטחי פלסטין. ואולם בכירים אלה הם מנושאי הליפיד האידאולוגי של הארגון מזה שנים ארוכות ודבריהם, המהווים מרכיב מרכזי בשיח הפלטטיני, משקפים ראיית עולם קבועה לגבי הסכסוך, ומכאן חשיבותם אף אם אין לכך השפעה בטווח המיידי. ראו ספרו של עת'מאן אבו ע'רביה, שהוא ראש מנגנון ההכוונה הפוליטית, האחראי על האינדוקטרינציה במערך הביטחון: מפאחים ואליאת פי אל-עמל אל-תנטימי (רמאללה: הוצאת דאר ח'ליל אל-ווי, 1999).
18. בקרב ההנהגה הוותיקה (כמו אבו מאזן ונאצר יוסף) וגם בקרב דור הביניים (כמו דחלאן ורג'וב), היו שחזו את נוקי האינתיפאדה המזוינת ואת השלכותיה המסוכנות על החברה ועל עתיד המאבק הלאומי, וכבר בחודשים הראשונים של העימות הם דרשו מערפאת להטיל את כובד משקלו כדי לעצור את ההסלמה ולקצור פירות מדיניים מהאינתיפאדה העממית. הם סברו כי האפשרות לעצמאות לאומית הייתה בהישג יד, אך הוחמצה בשל ניהול כושל של המאבק המדיני ושל העימות האלים בידי ההנהגה בראשות ערפאת.
19. בני דור הביניים חששו מהתפוררות תנועת אל-פתח ומהפיכתה מתנועה לאומית מובילה לאוסף של גופים (הוועד הפועל, הוועדה המרכזית ומסגרות התנועה ברמת המחוזות) חסרי ההנהגה מרכזית, ללא תוכנית מדינית רלוונטית וללא סמכות שתאכוף משמעת תנועתית.
20. כך, למשל, מוחמד דחלאן היה במחצית 2002 דמות מרכזית ביוזמת ההרגעה של אליסטר קרוק, איש השירות החשאי הבריטי, בעבר, ויועצו הביטחוני של מיגל מורטינוס, שליח האיחוד האירופי למזרח התיכון. כשנה לאחר מכן הוא חבר לממשלתו קצרת הימים של אבו מאזן, ולקראת סוף 2003 היה מעורב ביוזמה בריטית-פלסטטינית להפסקת אש ולחידוש שיתוף-הפעולה הביטחוני בין ישראל לפלטטינים. את המהלכים להשגת ההודנה הראשונה (בימי ממשלת אבו מאזן) ניהל מרואן אל-ברע'ותי מהכלא באמצעות קדורה פארס ואחמד ע'נים, שדנו על כך עם מנהיגי החמאס. קדורה פארס, ג'מאל אל-שוכבי, מוחמד חוראני ואחרים חברו ליאסר עבד רבו בגיבוש הכנות ו'נבה. גם את יוזמתם של סרי נוסייבה ועמי איילון, שדוגלת בהעדפת מימוש זכות ההגדרה העצמית של הפלטטינים בגדה המערבית וברצועת עזה על פני מימוש זכות השיבה לישראל – יש לראות בהקשר של מאבק בין-דורי.
21. רבים מהם הביטו בדאגה על ריבוי אגודות הצדקה של החמאס בתקופת העימות ועל הצלחותיה בבחירות לגופים אורחיים שונים, וחששו מהשתלטותה על החברה האזרחית.
22. שיעור התמיכה באל-פתח ביוני 2004 עמד על 26.4% לעומת 29% באוקטובר 2003. זאת בניגוד ליציבות שהסתמנה בתמיכה הציבורית בחמאס למרות הפגיעה במנהיגיה ובמקורותיה הכספיים על-ידי ישראל. שיעור התמיכה בחמאס ביוני 2004 היה 21.7% לעומת 22% באוקטובר 2003.
23. למעשה, נוצרה סתירה פנימית ברפוס פעולתם של גדודי חללי אל-אקצא. בעודם קוראים תיגר על השחיתות והאנרכיה (פסאד ופוצ'א) בשם החוק והסדר, הם עצמם חטפו צרפתים והציטו תחנת משטרה בג'נין. בכך חתרפו את האנרכיה. בגלל התנהגותם זו הם לא נראו בעיני רבים בחברה כמייצגים את טובת הציבור.
24. התקוות שהיו בישראל ובעולם בשלהי עידן ערפאת, שמקרב האליטות הפוליטית, החברתית והכלכלית, יקומו פעילים מתונים בעלי גישה פרגמטית שיונהגו על-ידי אישים מהמשמרת הוותיקה, כמו אבו מאזן ואבו עלא'א, וביחד יחוללו רפורמות ויחליפו את ההנהגה הישנה – תקוות אלו התבדו.
25. למשל, אסמאעיל הניה, סעידי ציאם, משיר אל-מצרי וסאמי אבו זהרי.
26. ד"ר אחמד מג'דלאני, יועץ בכיר של ראש הממשלה אבו עלא'א, כתב: "יש לשמור על האופי העממי של האינתיפאדה, להתרחק ממילטריזציה של האינתיפאדה...יש להפסיק לאלתר את פעולות ההקרבה נגד אזרחים בתוך ישראל...יש להפיק לקחים מהניסיון המר של שנות האינתיפאדה,

- מהסבל ומהקורבנות, כדי להעמיק את הדיאלוג לשם גיבוש תוכנית פוליטית לאינתיפאדה עם יעדים פוליטיים מוחשיים.... אל-איאם, 6 אוקטובר 2004.
27. ניתן להניח שאבו מאזן רואה את עצמו, בהיותו אחרון לדור האבות המייסדים של אל-פתח ואש"ף וממחוללי אוסלו, כמי שההיסטוריה בחרה בו להשלים את המלאכה ולהציע את עמו לשחרור ולעצמאות במסגרת מדינה לצדה של ישראל.
28. גישתו הפרגמטית של אבו מאזן התבטאה במדיניות שביקש להנהיג בממשלתו קצרת הימים בקיץ 2003, והוא שב והסביר אותה מאז בכלי התקשורת בהודמנויות שונות עוד לפני מות ערפאת. ראו, למשל, ריאיון עם אבו מאזן בעיתון הירדני אל-ראי, מיום 27 ספטמבר 2004.
29. ראו, למשל, אל-חיאאת אל-ג'דידה, 15, 25 ינואר 2005; אל-איאם, 24 ינואר 2005.
30. בכירי גדודי חללי אל-אקצא הבטיחו לאבו מאזן את תמיכתם במדיניות החוץ והפנים שלו. נאצר עויץ הסביר שהגדודים אינה מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי שנועד לפרוץ את המבוי הסתום במשא ומתן עם ישראל ולהביא לסיום הכיבוש ולתיקון "הבית הפלסטיני". על-כן, כך כתב, הגדודים מוכנים לתת הזדמנות מהלכים המדיניים ולצעדים שנועדו לביעור השחיתות והאנרכיה, והם ישובו לפעול אם התוכניות יכשלו. אל-קדס, 1 פברואר 2005. נראה כי פעילים כמו זכריה זביידי מג'נין מעוניינים להתקבל לשורות אל-פתח כפעילים פוליטיים או למלא תפקידים במערך הביטחון של הרשות הפלסטינית.
31. חברי הממשלה החדשה, למעט אבו עלאא' ונביל שעת', אינם חברים במועצה המחוקקת. הדבר מבטיח את הפרדת הרשויות אשר כמעט ולא התקיימה בממשלות הקודמות. כזכור, בתקופת ערפאת מונו הממשלות על ידו, כשמחצית השרים היו מקרב הוועד הפועל של אש"ף. הם ראו עצמם מייצגי העם הפלסטיני בפזורה וכפופים למועצה הלאומית הפלסטינית, ולא למועצה המחוקקת.
32. בשני השלבים הקודמים של הבחירות לרשויות המקומיות נחלה החמאס הצלחה. בבחירות המוניציפליות החלקיות, שנערכו ברצועת עזה ב-26 ינואר 2005, זכתה החמאס להצלחה גדולה במיוחד. החמאס זכתה בשבע עיריות מתוך תשע, אל-פתח זכה בשתי מועצות ובעשירית זכה בן למשפחה מורחבת. אל-חיאאת אל-ג'דידה, 29 ינואר 2005. לאחר כתיבת מאמר זה התקיימו בחירות לרשויות המקומיות באפריל 2005. בבחירות אלו נחלה החמאס הצלחה.
33. אל-חיאאת אל-ג'דידה, 24 פברואר 2005.
34. אל-חיאאת אל-ג'דידה, 28 פברואר 2005.
35. אל-איאם, 29 ינואר 2005.

בנפול הבעת': מאבקי האליטות בעיראק

עפרה בנג'ו

הוא היה בין שני סנטימטרים עד שבעה מטרים אבן ברונזה גבס נייר
מגף האבן ברונזה גבס נייר שלו דרך עלינו בכל ככרות העיר
צל האבן ברונזה גבס נייר שלו האפיל על עצינו בגנים הציבוריים
שפם האבן ברונזה גבס נייר שלו שייט במסעדות בתוך מרקנו
עיני האבן ברונזה גבס נייר שלו ננעצו בנו בחדרינו
בוקר אחד היה כלא היה
מגפו נעלם מככרותינו
צלו מעל עצינו
שפמו מתוך מרקנו
עיניו מחדרנו
ולחץ של אלפי טונות אבן ברונזה גבס נייר הוסר מעל חזינו.¹

עיראק היא מקרה ייחודי במזרח התיכון בן ימינו בכל הנוגע לחילופי הדורות באליטה השלטונית. בניגוד למדינות מזרח תיכוניות אחרות בהן ניתן לדבר על תהליכים פנימיים ארוכי טווח, שהביאו בסופו של דבר לחילופי דורות טבעיים בעשור האחרון, בעיראק היה מהלך חיצוני חד פעמי וכוחני של החלפת משמרות, בעיקר בכל הנוגע למרכז השלטוני בבגדד. ובעוד שבמדינות אחרות התחלפו ראשי מדינות וחלק מהפקידות הגבוהה, הרי בעיראק הייתה גדיעה מוחלטת של אליטות שלמות בעקבות המלחמה באביב 2003. במובן מסוים אפשר להשוות את המהלכים האחרונים בעיראק למהפכת עבד אל-כרים קאסם ב-1958, מהפכה שהביאה לגדיעה של בית המלוכה ההאשמי ושל הצמרת השלטונית בכללותה. אולם, על אף הדמיון יש שוני משמעותי בכך שב-2003 היה שידוד מערכות כללי שחולל אותו גורם לא עיראקי, על כל המשתמע מכך לחוסנו, ליציבותן וללגיטימציה של האליטות החדשות בעיראק. מה שמתרחש כיום בעיראק, שגם הוא ייחודי למדינה זו, הוא מה שאפשר להגדיר כ"התפוצצות אליטות", הן

במשמעות הסמלית והן במשמעות המעשית. מאז המלחמה הייתה פריחה מואצת, ואפילו פרועה, של אליטות וגורמי כוח חדשים במדינה אשר באו למלא את החלל שנפער על ידי סילוקן של האליטות הישנות, אבל תוך כדי כך התחדדו המאבקים, לא רק בין האליטות החדשות לבין הישנות, כי אם גם בין האליטות החדשות לבין עצמן. מאבקים אלו הם כה אלימים שניתן לדבר על התפוצצות פיזית של בני אליטות שונות במעשי טרור בלתי פוסקים אשר מכבידים מאוד על התבססות האליטות החדשות הללו. גם אם האלימות עוברת כחוט השני בכל תולדותיה של עיראק המודרנית, הרי האלימות שאנו עדים לה היום עקב מאבקי הכוח הללו, היא החמורה שבכל הזמנים.²

בניין הקלפים שקרס – ומה מתחתיו?

חפיסת "הקלפים" שנשאה את תמונותיהם של חמישים וחמישה ממנהיגי משטר הבעת', ובראשם הנשיא צדאם חוסיין, ושהופצה על ידי האמריקאים עם פרוץ המלחמה במרץ 2003, מסמלת יותר מכל את התהפוכות החברתיות והפוליטיות שפקדו את עיראק מאותו רגע ואילך. ממעמד של אנשים כל-יכולים, הפכו מנהיגי הבעת' בן-לילה לפושעים מסוכנים שפרס כספי גדול מושת על ראשם. סילוק ההנהגה מהשלטון לא דמה, אם כן, הפעם לאף לא אחד ממאבקי הכוח הקודמים במדינה הזו. הצמרת הפוליטית לא הודחה כתוצאה ממאבקי כוח פנים עיראקיים שנוהלו על ידי הצבא או על ידי קואליציה של צבא ומפלגה, כי אם על ידי כוח צבאי זר. גם אופן הירידה מהבמה הפוליטית היה שונה לחלוטין מבעבר. בניגוד למקרים אחרים, שבהם נרצחו המנהיגים או במקרה הטוב הצליחו לברוח מהמדינה, הרי באביב 2003 לא חוסלה ההנהגה פיזית (למעט שני בניו של צדאם חוסיין – עודדי וקוציי) והיא אמורה לעמוד למשפט ציבורי, לראשונה בתולדות המדינה.³ מהלך זה נועד לא רק לקבוע נורמות חברתיות ופוליטיות חדשות בעיראק, בדומה לנהוג במשטרים דמוקרטיים מתוקנים, כי אם גם להוקיע בפומבי כל מה שסימל המשטר הישן ולעקרו משורש.

הגם שמשטר הבעת' קרס במהירות מפתיעה מיד עם תחילת המלחמה, בכל זאת מלאכת העקירה של משטר ששלט שלושים וחמש שנים תמימות חייבה שידוד מערכות כללי בכל מוקדי הכוח ובקרב כל האליטות הישנות. האמריקאים ובני בריתם אמנם הגדירו את מטרתם בעיראק כ"שינוי משטר", אך גם אם נקבל הגדרה זו כפשוטה, הרי זו הגדרה מצמצמת ביותר. לאמיתו של דבר, מה שהתחולל בעיראק אחרי המלחמה לא היה שינוי משטר רגיל ולא דמה כלל ועיקר למהלכים דומים בעבר. אם ניקח לדוגמה את הפיכת קאסם, שהיוותה את שינוי המשטר המרחיק לכת ביותר עד 2003, הרי שהיא לא הביאה לחיסול כל מוקדי הכוח בעיראק ובוודאי ובוודאי שלא שינתה סדרי עולם ביחס לחלוקת הכוח במדינה בין שלוש הקבוצות העיקריות: הסונים, השיעים והכורדים.

התהפוכות ביחס לחלוקת הכוח בעיראק התחוללו בעקבות המלחמה האחרונה, והן שמסבירות את מאבקי הכוח שכמותם לא ידעה המדינה לא בעוצמתם, לא בהיקפם וגם לא בהתמשכותם.

המהלך שחידד יותר מכל את המאבקים הללו היה חיסולם במחי יד של כל מוקדי הכוח של המשטר הקודם: מפלגת הבעת', הצבא וכל מנגנוני הביטחון האחרים. מפלגת הבעת', שמנתה בתחילת דרכה בשלטון ב-1968 כ-2000 חברים, תפחה והלכה לכדי מיליון חברים ותומכים שהפכו לכוח המוביל במדינה בכל תחומי החיים, החל ממוסדות השלטון, עבור דרך מוסדות הצבא והכלכלה וגמור בתחומים חברתיים שונים ובראשם החינוך. ההחלטה לפזר את המפלגה, להוציאה אל מחוץ לחוק ולפתוח במסע של טיהור כולל של חברי בעת' מכל המוסדות והארגונים הציבוריים (מה שכונה אג'ת'את' או דה-בעת'יפיקציה), פגעה לא רק באליטה חברתית פוליטית, ותיקה וחזקה, כי אם גם בשכבה שלמה של עיראקים שחברו לבעת', מי באונס ומי ברצון, ושאיבדו בבת אחת את פרנסתם, את מעמדם ואת הרשתות החברתיות שהיו מקושרים אליהן. יתר על כן, המהלך הזה גם הותיר חלל שלטוני ואדמיניסטרטיבי שהגביר את התוהו ובוהו במדינה והקשה ביתר שאת על האליטה החדשה לבסס את מעמדה שם.

פירוק הצבא היה מהלך מרחיק לכת הרבה יותר משום שזה היה המוסד הראשון שהוקם בעיראק, עוד לפני כינון המשטר המלוכני⁵, ואשר במשך ההיסטוריה העיראקית הייתה מגמה נמשכת כמעט של גידול הצבא וחיזוקו. כך, ערב מלחמת המפרץ ב-1991 כלל הצבא בשיאו כמיליון חיילים, וערב המלחמה ב-2003 הוא כלל כ-400,000. ההחלטה לפזר את הצבא פגעה, אפוא, בסמל מרכזי של המדינה שהעניק לה תחושה של המשכיות ורציפות, במיוחד לאור השינויים והתהפוכות שהתחוללו בכל המוסדות והארגונים הפוליטיים האחרים. יתר על כן, היא שברה את מטה לחמם וסמל גאווה של מאות אלפי איש ובני משפחותיהם שעד לא מכבר, חלקם לפחות, נמנה על האליטה של עיראק.⁷ השלכתם לרחובות של מספר עצום כזה של אנשים, שכל מיומנותם הייתה אחיזה בנשק, הפכה את מאבקים נגד האליטות החדשות של הצבא החדש לאלים שבמאבקים האחרים. אמנם נטען בדיעבד, ולאחר שהתברר שמהלך זה תרם לאנרכיה במדינה והותיר את גבולותיה פרוצים לכל רוח, כי הצבא עצמו "התאדה" מיד עם תחילת המלחמה וכל מה שהאמריקאים ובני בריתם עשו היה לתת לכך גושפנקה רשמית. גם אם יש אמת בטענה זו, אין ספק שבמהלך עצמו הייתה גלומה אמירה פוליטית מובהקת שהצבא הוא בלתי לגיטימי, שאין דרך לשקמו וגם אין להידבר עם מפקדיו ועם האליטות שהנהיגו אותו.⁸ הדה-לגיטימציה שנעשתה לצבא, למפלגה ולמנגנוני הביטחון האחרים, עומדת בבסיסן של ההתפתחויות היותר שליליות בעיראק שלאחר הבעת'.

נוסף על חיסולם של כל מוקדי הכוח של הבעת', היה גם שידוד מערכות כללי בתחום חלוקת הכוח במוסדות השלטון בין הקבוצות העדתיות והאתניות השונות

במדינה. המינופול שהיה לסונים על מרבית עמדות הכוח והשליטה חוסל בבת אחת. במקומו החלה להתקיים בפועל נוסחה של חלוקה לפי מפתח עדתי ודתי (מחאצצה), שנדחתה בשאט נפש על ידי הסונים בטענה שהיא מחזקת את הזיקות העדתיות במדינה על חשבון הזיקה הלאומית העיראקית.⁹ הסיבה האמיתית הייתה, כמובן, דחיקתם לשוליים של הסונים בעטיו של המפתח החדש הזה. ואמנם מועצת השלטון הזמנית שכיהנה מיולי 2003 עד יוני 2004 כללה חמישה ערבים סונים בלבד מתוך עשרים וחמישה חברים, וזאת לפי יחסם החלקי המשוער באוכלוסייה. זאת בהשוואה לשלושה עשר חברים שיעים וחמשה כורדים. התמונה הייתה אף עגומה עוד יותר מבחינתם של הסונים, משום שאותם החברים הסונים שכיהנו במועצה לא קיבלו עמדות מפתח חשובות בשלטון.¹⁰

צמיחתן של אליטות חדשות

החלל העצום שנפער בעיראק עם קריסתו של משטר הבעת' והצעדים שנקטו בנות הברית כדי לוודא סופית את חיסולן של האליטות הישנות, הביאו לעלייה מסחררת של כוחות חדשים שביקשו להציב עצמם כחלופה הלגיטימית של האליטות הישנות. ניתן לדבר על ארבעה סוגים של טוענים לכתר: כוחות טבעיים שעלו על פני השטח, כוחות וגורמים מוצנחים או מאורגנים על ידי הקואליציה, גורמים בפריפריה שהתנערו או דחקו לשוליים את אכיפתו של השלטון המרכזי וגורמים מהפריפריה שהגיעו למרכז כדי ליטול חלק בשלטון שם. על הקבוצה הראשונה נמנים ראשי שבטים, אנשי דת ומפלגות וותיקות שיצאו מהמתרת או מפלגות חדשות שצצו כפטריות אחרי הגשם. כידוע, האליטה השבטית, או לפחות חלקים ממנה, קיבלה רהביליטציה על ידי משטרו של צדאם חוסיין עוד בראשית שנות התשעים, וזאת אחרי תקופה ארוכה שבה ניסה להצניע את עצם קיומה. הדבר קרה או עקב היחלשותו של השלטון המרכזי ועליית כוחם של ראשי השבטים, שנבעה מכך, ושהביאה את הבעת' לחבור אליהם או להשתמש בהם כאמצעי לחיזוק הלגיטימציה שלו בקרב קבוצות בחברה ששמרו עדיין על זיקות שבטיות חזקות. דבר דומה התרחש בעקבות המלחמה ב-2003, אלא שהפעם לא היה שלטון מרכזי שיבלום או יאון את הכוחות השבטיים, ואלה התחזקו ביתר שאת תוך בניית קואליציות מזדמנות עם כוחות אחרים בשטח¹¹. אין הוכחה חותכת יותר להכרה שניתנה לאליטה השבטית מאשר מינויו של ע'אזי אל-יאור, ממנהיגי שבטי השמר, לנשיא הזמני החדש של עיראק בקיץ 2004.¹²

עלייתה של האליטה הדתית הייתה אף מרשימה יותר מזו של השבטית. הנמנים על קבוצה זו נדחקו בימי הבעת' לשוליים הפוליטיים, ירדו למחתרת או נרדפו עד צוואר. הדבר היה נכון הן לגבי ההנהגה הדתית הסונית והן לגבי השיעית. אך כבר בעיצומה

של המלחמה ניכרה פריחה גדולה של ההנהגה הדתית על כל חלקיה וזאת עקב המצוקות הקשות שהולידה המלחמה, היעדר שלטון מרכזי שיתן מענה לאזרחים או יבלום את עליית כוחם של אנשי הדת, אשר הוכיחו כושר ארגוני טוב שהשתמר כנראה גם בימי המחתרת. מי שמסמל יותר מכל את עליית כוחה של האליטה הדתית הוא אֵיִתֵאללה עלי אל-סיסתאני שממקום מושבו בנג'ף הצליח לא רק להשליט את מרותו על מרבית השיעים, אלא גם להכתיב מהלכים פוליטיים גורליים אף לכוחות הקואליציה.

בתוך כך צפו ועלו על פני השטח גם מפלגות ותיקות שהיו במחתרת במשך שנים ארוכות או שהתקיימו בשם בלבד. החשובה והוותיקה שבמפלגות הללו היא המפלגה הקומוניסטית העיראקית שהחלה לפעול עוד באמצע שנות השלושים. אכן, אחת האירונות של המלחמה הזאת הייתה שדווקא האמריקאים, היריבים האידאולוגיים הגדולים של הקומוניזם, דווקא הם היו אלה שאפשרו באמצעות המלחמה הזאת את תחייתה של המפלגה הקומוניסטית. חברי המפלגה הזאת הפגינו יכולת התארגנות מרשימה. תוך זמן קצר יצאו לרחובות לארגן הפגנות ועצרות עם ולהשתתף בהתארגנויות פוליטיות, שהיו אסורות על ידי משטר הבעת', יריבים הגדול מאז סוף שנות השבעים. מפלגה אחרת, שהייתה מחוקה לחלוטין, היא המפלגה הלאומית הדמוקרטית בעלת הנטיות הליברליות, שהוקמה בשנת 1946 ושבראשה עמד במשך זמן רב כאמל אל-צ'אדרצ'י. אחד מסימני הזמן הוא שבנו של צ'אדרצ'י, נציר, הוא שהביא לתחייתה, או לפחות עומד בראשה של המפלגה, תופעה שחוזרת על עצמה במפלגות ובארגונים פוליטיים שונים שבהם בני אותה משפחה מאכלסים את האליטות הפוליטיות החדשות.¹³

לצד הקבוצות הללו שצצו ועלו באופן ספונטני, ניתן לדבר על קבוצות או אישים שהגיעו מחוץ לעיראק יחד עם הכיבוש, או על מגורים באוכלוסייה העיראקית שקיבלו דחיפה מבנות הברית כדי לשוות לחברה ולמשטר החדש אופי מערבי וליברלי יותר, או מוקדי כוח חדשים שהוקמו על ידי בנות הברית כדי למלא את מקומם של אלה שחוסלו. על הקבוצה הראשונה נמנו כל ארגוני האופוזיציה האנטי בעת'יים שפעלו בתחילת דרכם באופן מחתרתי בתוך עיראק ואחר כך, במשך מרבית הזמן, בגלות: בארצות השכנות, באירופה ובארצות הברית. בין הבולטים שבארגונים הללו הם: מפלגת אל-דעוה השיעית, המועצה העליונה של המהפכה האסלאמית בעיראק, הקונגרס הלאומי וההסכמה הלאומית. קבוצות הגולים הללו ניסו להפוך לעמוד השדרה של האליטה הפוליטית החדשה אם כי לא לכולם האירה ההצלחה פנים.

בבואם לבנות את החברה העיראקית החדשה, שמו האמריקאים ובנות בריתם דגש מיוחד על מקומן ומעמדם של הנשים בפוליטיקה, וזאת מתוך הכרה שלא ניתן יהיה לכונן דמוקרטיה במדינה בלי שיהיה בה ייצוג הולם לנשים. זאת הייתה, כמובן, תפנית חדה כיוון שבעידן הבעת'י, פרט למקרה בודד אחד בראשית ימיו, נשים לא כיהנו בשום תפקיד פוליטי חשוב. לנשים היה אמנם ייצוג מסוים בפרלמנט, אבל הפרלמנט עצמו

היה חותמת גומי למשטר ותו לא. כך שאפשר לומר שבמשך שלושים וחמש שנים (וגם קודם לכן) היו הנשים בשוליים של המפה הפוליטית.¹⁴ ההכרה האמריקאית, נוסף על הלחץ מלמטה מצדן של הנשים העיראקיות עצמן, הביא לידי כך שהנשים שולבו באספה הלאומית הזמנית שפעלה עד הבחירות בינואר 2005 ביחס של 25% מכלל החברים.¹⁵ גם ברשימות לבחירות בינואר 2005 נקבע ששליש מהמועמדים יהיו נשים, כולל רשימות בעלות אופי אסלאמי דתי מובהק.¹⁶

פירוקם של צבא עיראק ושל מנגנוני הביטחון האחרים הוליד את הצורך הדוחק בחלופות אחרות שימלאו את מקומם. הצורך התחדד לאור האנרכיה המתמשכת בתוך המדינה עצמה והיעדר השליטה לאורך הגבולות, שהפכו פרוצים לכל רוח – גם למדינות השכנות וגם לארגוני טרור אסלאמיים. פעולות השיטור והשליטה, שנפלו כולן על בנות הברית, דחקו בהן לכונן צבא ומשטרה עיראקיים חדשים, ממש כפי שעשו הבריטים ב-1921 אחרי תקופה של התמרדות ואנרכיה בעיראק של תחילת המנדט הבריטי שם. גם אז הקימו הבריטים צבא חדש יש מאין, אך בהבדל גדול אחד: במקרה הנוכחי הצבא והמשטרה החדשים צריכים להתמודד עם כל מוקדי הכוח הוותיקים ועם כל האנשים שנושלו מעמדותיהם, דבר שהפך את הגופים החדשים ליעד המרכזי לפיגועים.

התהפוכות הגדולות שעברו על עיראק בפרק זמן כל כך קצר הולידו התמודדויות קשות בין האליטות הישנות לבין האליטות החדשות, ובין לבין עצמן. כל עוד שלט הבעת' בעיראק ביד רמה, לא היה פתחון פה לשום גורם שלא נמנה עם השכבה האליטיסטית הזאת. אך עם נפילת הבעת' התפרצו למרכז כל הגורמים שנדחקו במשך שנים ארוכות לשוליים. כך קרה שבמקום מפלגה אחת ויחידה, מפלגת הבעת', קמו עתה כמאה מפלגות שביקשו להתמודד על הבכורה.¹⁷ דבר זה יכול להעיד על הפלורליזם החדש המתפתח במדינה, אך באותה מידה הוא גם מעיד על אטומוזיציה של הוירה הפוליטית. ההתמודדויות, להן אנו עדים כיום, הן לא רק בין האליטה הבעת'ית הוותיקה לבין כל המפלגות והקבוצות החדשות, כי אם, ואולי בעיקר, בין הקבוצות החדשות לבין עצמן. יש גם התמודדויות בין העיראקים-של-הפנים לבין העיראקים-של-החוץ, כלומר כל אותם גורמים שפעלו כאופוזיציה לבעת' מחוץ לעיראק, ועם שובם אליה, אחרי הכיבוש מבקשים להפוך למנהיגים החדשים של המדינה.

קריסת המרכז הסוני בבגדד הביאה להתחזקותן חסרת התקדים של הפריפריות בשני מובנים: האחד, גורמים בפריפריה חיזקו את מעמדם על חשבון השלטון המרכזי; השני, כוחות פוליטיים ששלטו בפריפריה הגיעו למרכז והפכו בו לאליטה הפוליטית החדשה. המהפך הפוליטי הזה, שהתרחש באלימות מלחמתית ושבמידה רבה נכפה מלמעלה, מבקש להשיג לעצמו לגיטימציה ומעמד של קבע באמצעות בחירות, משאל עם וחוקה מתוקנת, כפי שהדבר נעשה בדמוקרסיות המערביות. הסתירה המובנית הקיימת בין שני התהליכים הללו, הביאה מצדה למאבק אלים להשבת מעמדו של המרכז הסוני הישן,

להתחזקות מגמות אוטונומיות בפריפריה ולמאבקי כוח הן בקרב קבוצות בפריפריה, והן בין קבוצות פריפריאליות שונות שהפכו להיות עתה המרכז החדש. חולשתו של המרכז החדש הזה, חרף הגיבוי האמריקאי, תורמת גם היא בתורה להתחזקות הכוחות בפריפריה.

שברן של האליטות הסוניות

אחד הפרדוקסים הבולטים המתגלים אצל הסונים הוא שעל אף העובדה שהם היו שליטי המדינה העיראקית המודרנית, מאז הקמתה בשנת 1920, אין אצלם המשכיות היסטוריות בקרב האליטות, כי אם גדיעה או שבר של אליטות ישנות ועליית חדשות תחתיהן. כך, למשל, האליטה ההאשמית הסונית בראשות פיצל, שיובאה על ידי הבריטים והומלכה על עיראק, נגדעה כמעט כליל יחד עם פוליטיקאים סונים שמחוץ למשפחה המלכותית, כמו נורי אל-סעיד בהפיכה של קאסם ב-1958. קאסם והאליטה שהקיפה אותו נגדעו גם הם אחרי פחות מחמש שנים, ומשטר הבעת' הראשון שהחליפם לא הספיק אפילו להפוך לאליטה שלטת של ממש, שכן גם הוא הוחלף בצורה אלימה אחרי תשעת חודשי שלטון בלבד. חמש השנים שהפרידו בין שני משטרי הבעת' לא אפשרו מטבע הדברים לאליטה החדשה להכות שורש והיא הוחלפה על ידי משטר הבעת' השני. האליטה שצמחה בימי משטר הבעת' השני התאפיינה בכך שאנשיה לא הגיעו מלב הקונסנוס השלטוני של בגדד כי אם מהפריפריה, כמו תכרית או דור, ועל אף שהאריכה ימים יותר מכל אליטה שקדמה לה, בכל זאת גם בתוכה התגלעו שברים כמו בעת החלפתו האלימה של השלטון בשנת 1979 בין הנשיא היוצא אחמד חסן אל-בכר לנשיא הנכנס צדאם חוסיין. חרף נקודות השבר הללו, האליטה הבעת'ית, ככלל, הכתה שורשים כל כך עמוקים שמלאכת העקירה שלה אחרי המלחמה נעשתה הרבה יותר קשה וסבוכה מכל מה שקדם לה.

ההתפתחויות בעיראק עומדות בניגוד בולט למה שהתרחש בממלכה הירדנית בפרק הזמן המקביל. גם שם הייתה המדינה יצירה מלאכותית של בריטניה וגם שם האליטה ההאשמית יובאה על ידי הבריטים. אולם בניגוד לעיראק, האליטה הירדנית הכתה שורשים והפכה לגורם מאחד המעניק המשכיות ויציבות למדינה כולה עד עצם היום הזה. ההשוואה עם הממלכה הירדנית מחזקת את ההשערה שלא "מלאכותיות" של המדינה ולא העובדה שהשליט היה מיובא הם שקבעו את אופיו, יציבותו והמשכיותו של המשטר. נראה שיש לחפש את התשובה לכך, בין היתר, בחולשתה המובנית של האליטה הסונית עצמה. לא זו בלבד שייצגה מיעוט במדינה (כ-20%), אלא שהיא גם לא השכילה ליצור לכידות פנימית בקרב הסונים עצמם, ולא פיתחה נוסחה לחלוקת הכוח בינה לבין שני המגזרים המרכזיים האחרים במדינה, השיעים והכורדים, דבר שהיה

עשוי לעמעם את הניגודים בין כל הכוחות הללו.¹⁸ גורם חשוב אחר, שתרם גם הוא לחולשתה של האליטה הסונית, היו המאבקים הפנימיים על זהותה של המדינה שליוו אותה משחר לידתה, דהיינו לאומיות עיראקית מול פאן ערביות. אפילו הבעת' עצמו, ששלט במשך תקופה כה ממושכת, גם הוא פסח על שתי הסעיפים. כל הדברים הללו חיבו שליטה ביד ברזל בעיראק, והכוחניות שאפיינה את דרכם של הסונים בהיותם בשלטון נמשכה – באופן אוטומטי ובצורה הרבה יותר חריפה – כאשר הם הפכו לאופוזיציה "מתגוננת".

היעדר לכידות פנימית, דבר שאפיינ את הסונים עוד בהיותם בשלטון, התחדד ביתר שאת לאחר שאיבדו את המונופול עליו. שלא כמו אצל הכורדים והשיעים¹⁹, קיים אצלם קושי גדול להופיע ולהזדהות תחת תווית סונית. זאת משום שהדבר עלול להבליט את חולשתם המספרית בהשוואה לשיעים, לפגום בתדמיתם כמי שמתיימרים לייצג אחדות כל-עיראקית ולקבע חלוקה עדתית של הכוח, דבר שיפגע בהם בכל מקרה. האופן הפתאומי שבו קרס השלטון הסוני נתן גם הוא את אותותיו במגזר הזה וביכולתו לאחד את השורות ולהתייצב נגד גורמי הכוח החדשים. יתר על כן, מאחר שמשטר הבעת' זוהה עם הסונים וייצג את האינטרס הסוני, הרי לא קמו במשך שנות שלטונו מפלגות או ארגונים פוליטיים סוניים חלופיים או אופוזיציוניים, כשם שקרה אצל הכורדים והשיעים. חולשתם של הסונים הייתה, אפוא, כפולה ומכופלת: מוקדי הכוח הקודמים שלהם חוסלו ולא היו תחתיהם ארגונים פוליטיים חלופיים מגובשים ובעלי כיוון ומטרה מוגדרים.

מי הם הגורמים שעלו בכל זאת על חורבות האליטה הסונית? בראש ובראשונה יש להזכיר את אנשי הליבה של משטר הבעת' הקודם, שכונו בלעג "יתומי צדאם"²⁰. אלה הפכו עתה לחוד החנית במלחמה חסרת הפשרות נגד כל האליטות החדשות באשר הן. במלחמה הטוטלית שהם קראו על אנשי המשטר החדש, הם משתפים פעולה עם כל גורם שיכול לסייע להם במאבקם ואף מסתווים מאחוריו, יהיו אלה אנשי אל-קאעדה בראשות אבו מצעב אל-זרקאוי, שהפכו את עיראק לבסיס לוחמה עיקרי נגד האמריקאים ובני בריתם בעיראק, או קבוצות אסלאמיסטיות שהיו בעבר אויבות בנפש של הבעת'.²¹ במלחמה הזאת נשברו כל הכללים ונחצו כל הקווים האדומים. כל מי שעשוי להימנות עם האליטה החברתית והפוליטית החדשה, או לסייע לה להכות שורש, הפך מטרה לגיטימית לפיגוע. מכאן מספר הפיגועים הגדול לא רק בקרב אנשי ממשל עיראקים חדשים וגורמים לא עיראקים, כי אם גם בקרב שכבה שלמה של אינטלקטואלים שיכולים להוות תשתית למשטר החדש וביניהם מרצים באוניברסיטאות, שופטים, אנשי דת ואפילו רופאים.²² במלחמה הזאת יש לאנשי הבעת', לשעבר, כמה יתרונות על פני קבוצות סוניות חדשות אחרות, הלוא הם ניסיונם הרב, היכרותם האינטימית את השטח ואת הנפשות הפועלות והעובדה שאין להם מה להפסיד. גורם סוני כבד משקל מבחינה חברתית ופוליטית, שצץ ועלה תוך כדי המלחמה

באביב 2003, הם אנשי דת סונים שהיו במחתרת או בגלות במרבית התקופה הבעת'ית. הופעתם בזירה הייתה מטאורית והתאפשרה עקב החלל האדמיניסטרטיבי והשלטוני שנפער בזמן המלחמה והצריך תשובות מיידיות לאוכלוסייה כמו הגשת טיפול רפואי, העברת מזון, טיפול בתשתיות הרוסות ואפילו פעולות שיטור לריסון מעשי ההרס והשוד שהתלוו למלחמה. המסגדים הפכו למעין מרכז של שפיות ויציבות ואנשי הדת היטיבו לנצל את הדבר גם אחרי שמצב החירום המידי חלף. אף על פי שגם באזור השיעי מילאו אנשי דת שיעים תפקיד דומה, הרי בקרב הסונים היה לדבר רושם הרבה יותר חזק, ואת משום שהיקף הקרבות באזור הסוני, הן בזמן המלחמה והן במלחמת ההתשה שבאה אחריה, היה הרבה יותר גדול והצריך התגייסות ממושכת יותר. הרשתות החברתיות והפוליטיות החדשות, שאנשי הדת הסונים הקימו, הפכו עם הזמן לארגונים ממוסדים פחות או יותר שהבולטים שבהם הם אל-חזב אל-אסלאמי²³ בראשות מחסן עבד אל-חמיד, והיא'ת עלמאא' אל-מסלמין בראשות חארת' אל-צ'ארי. עם כל חשיבותן, יש לקבוצות אסלאמיסטיות אלו נקודות תורפה לא מעטות, כמו היותן חדשות וחסרות ניסיון, הקושי שלהן להידבר עם האמריקאים ולהגיע להבנות עמם (כשם שעושות הקבוצות האסלאמיסטיות השיעיות) והיעדר כיוון מוגדר ומטרות חיוביות. כדי לחפות על החסרונות הללו יש ניסיונות לשתף פעולה ad hoc עם אנשי בעת' לשעבר, מאלה שחצו את הקווים לעבר הדת או שהמשיכו לפעול ככיסים בעת'יים במחתרת. אכן, היא'ת עלמאא' אל-מסלמין הפועלת בגלוי קשרה עצמה בבירור עם פעולות ההתנגדות (אל-מקאומה).

גורמים סונים אחרים, שמבקשים להצטרף לקלחת הפוליטית, הם אישים וקבוצות שפעלו בגלות. גם הם מבכרים שלא להופיע תחת הכותרת של סונים, אם כי הדבר עולה בבירור מבין השורות. עם אלה נמנים, לדוגמה, עדנאן אל-באג'הג'י, מי ששימש כשר חוץ בזמן המשטר המלוכני והגיע לעיראק אחרי המלחמה. הוא והמפלגה שהקים מייצגים קו מתון, ליברלי ופרו מערבי.²⁴ ברשימה שרצה לבחירות בינואר 2005 כלל באג'הג'י מועמדים מכל גווני הקשת הפוליטית, ואף על פי כן, ואולי בשל כך, הוא לא הצליח להפוך למנהיג מקובל על כלל הסונים. רשימתו לא הצליחה להשיג ולו מושב אחד בבחירות בינואר 2005, בין השאר גם בשל השתתפות זעומה של הסונים בבחירות. אישיות סונית אחרת, שגם היא לא הצליחה לסחוף אחריה המונים, היא השריף עלי בן אל-חוסין, נצר אחרון לבית המלוכה ההאשמי, שניסה להחזיר עטרה ליושנה ולהשיב לעיראק משטר מלוכני קונסטיטוציוני. משטר כזה לא הצליח לזכות בלגיטימציה במשך שלושים ושבע שנות קיומו. לכן אין פלא שהוא נכשל בניסיון המחודש ולא הצליח להכניס אף חבר מרשימתו לפרלמנט החדש.

חולשתה המובנית של האליטה הסונית שהתחדדה אחרי המלחמה, הבליטה עוד יותר את חולשתו של המגזר הסוני בכללותו. אין לאליטה הסונית מנהיג מרכזי מוביל אחד או שניים, כשם שניתן למצוא אצל הכורדים ואצל השיעים, אלא יש בקרבם ריבוי

מנהיגים וטוענים למנהיגות. גם אין כיוון פוליטי מוגדר, ממוקד ומקובל על חלקים רבים של המגזר הזה. וחשוב מכל, אצל רבים מהמנהיגים המטרה היא שלילית, דהיינו למנוע את עלייתם של גורמי כוח אחרים. העובדה שעיקר הפיגועים והפעולות המלחמתיות התבצעו במה שמכונה "המשולש הסוני", או באירוניה "משולש המוות", הייתה דווקא בעוכריהם של הסונים שנפגעו מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית. החרמת הבחירות על ידי קבוצות סוניות מובילות והימנעות מצביעים סונים פוטנציאליים מלהשתתף בהן בהמוניהם, דחקו את הסונים עוד יותר לשוליים הפוליטיים.²⁵ וגם אם ישתפו הסונים בצורה יחסית בממשל החדש, עדיין לא ישקף הדבר את רצון הסונים שלא הם בחרו בנציגיהם. אכן יש היום סונים המדברים בחשש גדול על "הדיקטטורה של הרוב על המיעוט".²⁶ על מידת דחיקתם לשוליים יעידו דבריו של המנהיג הכורדי, ג'לאל טאלבאני, שערב הבחירות, בינואר 2005, הצהיר כי "האחים הערבים הסונים הינם מרכיב יסודי בעם העיראקי ויש להבטיח להם זכויות מלאות".²⁷ אכן, היפוך גדול יותר של השיח ושל התפקידים בין האליטה הסונית לבין הכורדית – קשה למצוא.

המשכיות ושינוי באליטה הכורדית

בניגוד לשברים בהנהגה הסונית, אצל הכורדים אנחנו עדים דווקא, באופן די פרדוקסלי, להמשכיות היסטורית. זאת חרף העובדה שהיו פרקי זמן לא מעטים בתולדותיה של עיראק המודרנית שבהם ההנהגה הכורדית וכורדים מהשורה נעקרו ממקום מושבם ונאלצו לחיות בגלות. תקופות העקירה הללו היו קשורות כולן למלחמות בין הכורדים לבין השלטון המרכזי בבגדד, החל ממלחמת העולם השנייה, עבור דרך המלחמה הפנימית בשנים 1974-1975 וגמור במלחמת אירן-עיראק בשנים 1980-1988. האליטה שמייצגת יותר מכל את המשכיות הזאת היא זו של בני שבט הברואני, שמעבירה מיד ליד את שרביט ההנהגה מאז שנות השלושים ועד עצם היום הזה. אליטה זו הצליחה לשרוד את כל המשברים ולשמור על כתר ההנהגה אם לא של כלל הכורדים, הרי לפחות של חלק ניכר מהם. את המשכיות הזאת ניתן לזקוף לכמה גורמים, ובראשם אישיותו הכריזמטית של מולא מוצטפא ברואני שהצליח לעבור מעין מטמורפוזה – ממנהיג שבטי בשנות הארבעים למנהיג לאומי בשנות הששים ובראשית השבעים. גורם אחר הוא אולי לכידותו של שבט הברואנים עצמו, שהצליח לדחוק לשוליים או לכרות בריתות עם שבטים יריבים אחרים, ובכך לשמור על כתר ההנהגה. יכולתו לנהל את המאבקים הפנימיים בהצלחה היא גם זו שאפשרה לו לנהל את המאבק נגד השלטון המרכזי. אפשר גם שהקושי הפיזי, שהיה לשלטון המרכזי להגיע למקום מושבם של הברואנים, סייע גם הוא לשמר את מעמדם של המנהיגים ואת הנאמנות השבטית להם.²⁸

משנות השלושים ועד אמצע שנות השבעים של המאה העשרים, היה מולא מוצטפא בראוני המנהיג הכורדי ללא עוררין, המנהיג שמיקד את המאבק נגד השלטון בבגדד. נכון אמנם שבין 1946 ל-1958 הוא היה בגלות בברית המועצות, ואף על פי כן, בהיעדרו, לא צמחה הנהגה חלופית ממשית, כך שמיד עם שובו לעיראק הוא כבש מחדש את ההנהגה. נכון גם שבמשך למעלה מחמישים שנות פעילות צבאית ופוליטית קמו לו מתנגדים לא מעטים במחנה הכורדי, ואף על פי כן הם לא הצליחו להדיחו מתפקידו בהנהגה וגם לא לשנות את ההכרעות הפוליטיות שלו. עם שובו מהגלות לעיראק, החל מולא מוצטפא לטפח את בניו ולהפוך אותם לחלק ממעגל המקורבים אליו וליורשיו הפוטנציאליים. עם בן אחד, עבידאללה, הוא נכשל לחלוטין, שכן בן זה קשר נגדו יחד עם משטר הבעת' בראשית שנות השבעים ומצא מקלט בבגדד. שני בניו האחרים, אדריס ומסעוד, ליוו אותו לכל אורך הדרך ואף יצאו עמו לגלות באיראן באביב 1975 לאחר התמוטטות המרד. מולא מוצטפא לא שב לעולם לעיראק ומת בגלות בארצות הברית ב-1979. אך אדריס ומסעוד, ששבו לעיראק בסמוך לכך, ניסו להיות ממשיכי דרכו ולחתור להנהגה כל-כורדית. בכך הם לא השיגו אותה הצלחה שזכה לה אביהם. אדריס מת מהתקף לב בשנת 1987 בהיותו בן ארבעים ושתיים בלבד, ואילו מסעוד, הצעיר ממנו בשנתיים, אף כי המשיך להחזיק במושכות ההנהגה, היה צריך להתייצב מול מחנה יריב שהפעם לא היה יכול להכילו או לגבור עליו.²⁹ מאז הסתלקותו של בראוני האב נחלקה כורדיסטאן העיראקית לשני מחנות. בראש האחד עומדת ההנהגה המסורתית של הברזאנים, ובראש האחר הנהגה עירונית, משכילה מודרנית יותר בראשות ג'לאל אל-טאלבאני.³⁰ מדוע התחולל הפיצול הזה ומי היא האליטה המתחרה? יש לזכור שטאלבאני היה יריבו של מולא מוצטפא עוד משנות הששים, אלא שכל עוד שזה האחרון היה במרכז הבמה, לא יכול היה טאלבאני לערער על מנהיגותו של מולא מוצטפא שהצליח ללכד סביבו את הגורמים השבטיים, את הגורמים העירוניים כמו גם את האינטלקטואלים ואת אנשי המפלגה הכורדיסטאנית הדמוקרטית. אולם הכישלון הצורב של המרד הכורדי ב-1975; מנהיגותם האפורה של בניו של בראוני; התנאים האובייקטיביים הקשים שבהם הייתה נתונה כורדיסטאן העיראקית אחרי המלחמה; והצימאון להנהגה חדשה שתוביל לדרך חדשה – כל אלה הכשירו את הקרקע לעליית מחנהו של טאלבאני.³¹

המאבק בין שני המחנות לבש צורות מצורות שונות: אישי, פוליטי, כלכלי וצבאי. היה זה גם מאבק בין דורי: בראש המחנה החדש עמד דווקא מנהיג וותיק, ג'לאל טאלבאני, המזוהה יותר עם שכבת האינטלקטואלים העירונית, ואילו בראש המחנה הוותיק עמד אדם צעיר, מסעוד בראוני, המזוהה עם ההנהגה השבטית.³² המאבק הבין-דורי והבין-אישי הזה גרר אחריו מאבק בין שתי אליטות שהתייצבו בראש שתי מפלגות מובילות: המפלגה הוותיקה, המפלגה הכורדיסטאנית הדמוקרטית, והמפלגה הצעירה יותר, האיחוד הפטריוטי של כורדיסטאן. המאבק בין שתי האליטות הללו היה כה חריף

עד שהפך למלחמה של ממש ביניהן באמצע שנות התשעים, בדיוק בשעה שכורדיסטאן הייתה מנותקת מהשלטון המרכזי ונוצרו בה תנאים אידאליים, כביכול, למימוש החלום הכורדי לאוטונומיה ולאחדות. באופן די אירוני, המלחמה הזו, שהסתיימה בחלוקת כורדיסטאן העיראקית לשני אזוורי השפעה בין שתי האליטות, היא גם זו שהניחה את התשתית להתקרבות המחודשת ביניהן ולהתייצבותן יחדיו בצורה די מלוכדת ערב המלחמה ב-2003 ואחריה. עובדה זו, נוסף לעובדה שהאליטות הכורדיות, להבדיל מקבוצות אופוזיציוניות אחרות, לא עזבו את כורדיסטאן מאז ששבו אליה אחרי השבר הגדול של 1975, ואף התנסו בשלטון עצמי במשך יותר מעשור – הקנו להן יתרונות עצומים על פני האליטות העיראקיות האחרות שעלו אחרי המלחמה.

יתרונות אלה שהשליכו, כמובן, על כלל החברה הכורדית, התבטאו בכך שהאליטה הכורדית עברה תהליכים הפוכים מאשר אלה שעברו הסונים. לא זו בלבד שלא היו אצלם גדיעה וחסולים של ההנהגה, כי אם להפך – התפתח אצלם שיתוף פעולה ונוצרה לכידות גדולה יותר בין הקבוצות הניצות אחרי המאבקים של שנות התשעים. זמן רב לפני הבחירות ב-2005 הוחלט לאחד את המנהלות והממשלות של שני אזוורי ההשפעה ואף להציג לבוחרים רשימה משותפת אחת. הרשימה המשותפת כללה לא רק את שתי המפלגות המובילות כי אם גם את יתר המפלגות הקטנות, למעט המפלגות האיסלאמיסטיות הקיצוניות ובראשן אנצאר אל-אסלאם אשר היוו תופעה די חדשה בקרב הכורדים וניתן לומר שגם לא הצליחו להכות בה שורש כמו אצל הסונים והשעיים.³³ אדרבא, המפלגות המובילות בכורדיסטאן הפכו להיות המסנגרות הראשיות של מדינה חילונית דמוקרטית, ובכך הן השיגו יתרון חשוב על פני קבוצות אחרות, שכן בידועין או שלא בידועין הן קידמו סדר פוליטי חדש שזכה לתמיכה ולגיבוי מלאים של האמריקאים. גם בעניין הקשר עם האמריקאים היה להנהגות הכורדיות יתרון על פני האחרים: היו להן נציגים בוועידות עוד באמצע שנות התשעים, בשעה שלמסטר הבעת' לא הייתה נציגות כלשהי שם. כוחות כורדיים גם השתתפו באופן פעיל ומשמעותי לצד האמריקאים בכיבוש אזורים שהיו נתונים לשליטת הבעת', באביב 2003, ומאז הפכו לתומכים העיקריים של האמריקאים ולהשארות הכוחות האמריקאים בעיראק. כך, למשל, גינה טאלבאני את הקריאה ליציאה מוקדמת של כוחות הברית מעיראק. הוא אמר שהיציאה תביא בכנפיה אסון, מלחמת אזרחים, חלוקת המדינה ופגיעה אנושה בתשתית החברתית והכלכלית שלה.³⁴ יתרון נוסף וחשוב הוא היתר לכורדים לשמר את הכוחות הבלתי סדירים שלהם, הפשמרגה, ואלה השתתפו בנובמבר 2004 עם כוחות הברית בהשתלטות על העיר פלוג'ה – מרכז ההתנגדות הסונית.

כיום מהווה האליטה הכורדית מעין לשון מאזניים בין האליטות האחרות. העובדה שיש לה מטרות וכיווני דרך מגובשים הרבה יותר מאשר לאחרים מקנה לה יכולת תמרון וכושר מייקוח בעת חלוקת הכוח מחדש במרכז השלטוני בבגדד.³⁵ כך קורה, שלא זו בלבד שהאליטה הכורדית מנהלת את האזור הכורדי באופן עצמאי לחלוטין מהשלטון

המרכזי, אלא שגם במרכזו היא הצליחה להשיג לעצמה אחיזה חזקה בשלטון.³⁶ כך, למשל, הכורדי ח'ושיאר זיבארי שימש בתפקיד שר החוץ מאז סילוק הבעת' ועד הקמת הממשלה הזמנית ב-2005. חמישה מנהיגים כורדים, ובכללם ברזאני וטאלבאני, כיהנו במועצת השלטון הזמנית, לראשונה באופן יחסי פחות או יותר לחלקם בחברה. באפריל 2005 נבחר טאלבאני לנשיא עיראק, והכורדים ממשיכים לדרוש, נוסף לתפקיד הנשיא, גם תיקים חשובים בממשלה העיראקית.

התנופה השיעית

בעוד שאצל הסונים ניתן לדבר על גדיעת האליטות ואצל הכורדים על המשכיות היסטורית, אצל השיעים יש מהפכה מוחלטת לעומת כל מה שידעו והכירו זה מאות בשנים. המלחמה הפכה אותם בן-לילה מרוב מספרי הנמצא בשוליים הפוליטיים לגורם המועמד לזכות בהנהגת המדינה. אך בניגוד לסונים ולכורדים האליטות שלהם היו צריכות להתחיל את בניית הכוח יש מאין. בכל תקופת השלטון העות'מאני, שנמשכה מהמאה השש עשרה עד המאה העשרים, לא שותפו השיעים העיראקים בשלטון המרכזי וגם לא נהנו מתקופות של שלטון אוטונומי כדוגמת הכורדים. דבר זה עבר בירושה פחות או יותר לעיראק המודרנית. פרט למקרים יוצאי דופן, לא עלה בידי השיעים להשיג עמדות מפתח מרכזיות בממשלים השונים של עיראק המודרנית, ואף לא להקים ארגונים פוליטיים או מפלגות חזקות שייצגו את עניינם וייאבקו על האינטרסים שלהם בתוך המדינה. גם לא היו יעדים מוגדרים שיאחדו את כלל השיעים, ועיקר עניינם היה בהישרדות. בכל זאת ניתן לדבר על מספר מאגרים שהיוו מקור לאליטה שיעית פוטנציאלית: שיעים שנמנו עם האליטה של משטר הבעת' המודח אך לא כיהנו בעמדות מפתח של ממש ובוודאי שלא ייצגו את השיעים כעדה; אנשי דת שסיפקו בעיקר הנהגה רוחנית כאשר הדבר ניתן להם על ידי המשטר; ולבסוף ארגונים אופוזיציוניים מחתרתיים שנאלצו לעזוב את המדינה ולפעול מחוץ לעיראק כל עוד שלט שם הבעת'.

עם נפילת הבעת' פתחו גורמים שיעים שונים במאבק על ההנהגה, לא רק עם הסונים והכורדים כי אם גם בתוך המחנה השיעי עצמו. מיד לאחר המלחמה היו מושכות ההנהגה נתונות בידי אישים שיעים שהגיעו מחוץ לעיראק בכרכתם של האמריקאים ובעידודם. בהם היו ארגונים חילוניים ודתיים. הארגונים החילוניים, שבראשם עמדו שיעים (אך כללו גם סונים מן השורה), היו מקושרים היטב לממשל האמריקאי. ארגונים אלה לא היו עשויים מקשה אחת, אך כולם נמנעו מלהגדיר עצמם על בסיס עדתי. שני הארגונים המובילים אל-ופאק אל-וטני אל-עראקי בראשות איאד עלאוי, והקונגרס הלאומי העיראקי בראשות אחמד צ'לבי, שהחלו לפעול בראשית שנות התשעים, הגיעו

מהר מאוד למאבקים על הכוח ביניהם. אמנם היריבות בין שני המחנות הייתה קיימת עוד בהיותם בגלות, אך זו התחדדה פי כמה כאשר החלה ההתמודדות על המשרות במדינה. עלאוי וצ'לבי הפכו לאויבים בנפש כשהם מושכים אחריהם גם את שני מחנותיהם. במאבק הזה הייתה ידו של עלאוי, עד שלב מסוים, על העליונה. הוא, ולא צ'לבי, זכה בתפקיד המפתח של ראש הממשלה הזמנית בקיץ 2004, בעיקר משום שהאמריקאים הטילו את כובד משקלם למען בחירתו. עלאוי, איש בעת' לשעבר, הוציא לעצמו שם של איש חזק שיוכל להחזיר למדינה את הביטחון והיציבות אחרי תקופה של אנרכיה קשה.³⁷ יתרונות אחרים שהיו לו, בעיני האמריקאים, על פני צ'לבי, היו קו עקבי של חילוניות ופתיחה רחבה של רשימתו בפני נציגים של מגזרים שונים ובכללם אנשי בעת' לשעבר וסונים.³⁸ מבחינה זאת הוא יצא דופן מהרוב הגדול במחנה השיעי, רוב שדרש מדיניות של עקירת הבעת' מהשורש.³⁹ למרות זאת קשה לומר שעלאוי הפך למנהיג פופולרי בעיני השיעים, או שקיבל לגיטימציה כל-עיראקית. עובדה היא שזכה רק לארבעים מושבים.

לעומתו, צ'לבי שהיה חביבם של האמריקאים, סר חינו בעיניהם מהר מאוד אם משום שהמידע שמסר להם על הנשק הבלתי קונבנציונלי של צדאם חוסיין היה בלתי אמין, או משום נטיותיו העצמאיות מדי. יתכן אף משום הקשרים שפיתח עם אירן או משום שחבר לאנשי הדת השיעים. דחיקתו של צ'לבי אל מחוץ למרכז הזירה הפוליטית משקפת מגמה כללית של היעדר פופולריות של מנהיגים שיעים חילונים, דבר שבא לידי ביטוי גם בשיבוצו במקום העשירי ברשימה השיעית שרצה לבחירות בינואר 2005 ואשר נתמכה על ידי איתאללה סיסתאני. חבירתו של צ'לבי לאנשי הדת מלמדת גם היא על חוסר יכולתו לסחוף המונים, ועל ההכרה שבשלה בו שאם הוא חפץ להישאר בזירה הפוליטית עליו להתאים עצמו למגמה המתחזקת של נהייה אחרי הדת ואנשי הדת.

לצד הקבוצות השיעיות החילוניות או החילוניות למחצה, הגיעו לעיראק, יחד עם בנות הברית, מפלגות וארגונים שיעיים דתיים מובהקים, שהבולטים בהם מפלגת אל-דעוה הוותיקה והחזקה, שהוקמה בסוף שנות החמישים, וארגון הגג אל-מג'לס אל-אעלא אל-לת'ורה אל-אסלאמיה פי אל-עראק, שהוקם בשנת 1982 באירן. בשונה מההנהגות השיעיות החילוניות שקשריהן העיקריים היו עם המערב, היו מרבית ההנהגות השיעיות הדתיות קשורות בטבורן לאירן. מדינה זו סיפקה לא רק מקלט מדיני כי אם גם סיוע כספי, ארגוני ולוגיסטי, ומכאן יחסי התלות שפיתחו בה ושלא ניתן היה לנתקם מיד אחרי המלחמה. לגבי ההנהגות השיעיות, הקשרים עם אירן הפכו להיות מורכבים ואמביוולנטיים יותר ויותר אחרי המלחמה. ראשית, החלה להתפתח תחרות דתית-אידאולוגית בין סיסתאני, מנהיג הדת השיעי הבכיר בעיראק לבין ההנהגה הדתית באירן על התפשישה של שלטון חכמי הדת, שאותה שלל סיסתאני מכל וכל. שנית, נוצר ניגוד אינטרסים ביחס לנוכחות הכוחות הזרים בעיראק. אירן ייחלה לכך שכוחות אלה יסתלקו

בהקדם האפשרי, בעוד שההנהגה השיעית בעיראק נטתה ברובה לתמוך בהישארותם, גם אם לא הכריזה על כך תמיד בריש גלי, וזאת עד שהשלטון יתבסס בידה. יחד עם זאת נמשכו גם יחסי התלות של קבוצות שיעיות עיראקיות מסוימות באירן והתהדקו יחסי הגומלין בין השיעים בשתי המדינות, לא רק במישור של ההנהגות כי אם גם במישור העממי. זאת משום שהגבולות היו פרוצים כמעט לחלוטין. דברים אלה בולטים במיוחד בהשוואה להנהגות הכורדיות שפעלו באופן עצמאי למדי ולא היה להן פטרון חיצוני שיהיה מעורב ישירות בהחלטות ובמהלכים הפוליטיים שלהן. לבד מהזיקה המיוחדת לאירן, האליטה השיעית הייתה גם שונה מהאליטה הכורדית בביזור ההנהגות ובריבויין, בקיום סמכות דתית המכתיבה מהלכים להנהגות הפוליטיות ובמאבקי כוח שהופכים אלימים מדי פעם בפעם.

מאבקי הכוח הסמויים והחשובים ביותר הם בקרב האייתאללות – הסמכויות השיעיות הדתיות העליונות המקרינות על כלל החברה השיעית, דבר שלא היה קיים לא אצל הסונים ואף לא אצל הכורדים. במשך כארבעה עשורים, מאז עליית הבעת' לשלטון ועד היום, היו חמישה אייתאללות שמילאו את תפקיד הסמכות הדתית העליונה: מחסן אל-חכים, אבו אל-קאסם אל-ח'ואי, מוחמד באקר אל-צדר, מוחמד צאדק אל-צדר ועלי אל-סיסתאני.⁴⁰ אחרי מותם של ארבעת הראשונים, ייצגו צאצאיהם או קרוביהם את הדור השני של ההנהגה, אם כי הם לא הגיעו לאותה רמה של מנהיגות רוחנית. אדרבא, את מרבית מרצם הם הפנו לפעילות פוליטית ולהקמת ארגונים פוליטיים מחתרתיים. לדוגמה, שלושת בניו של מחסן אל-חכים היו מנהיגים מובילים או מייסדים של שלושת הארגונים המחתרתיים החשובים ביותר: מהדי אל-חכים היה מעורב באל-דעוה, עבד אל-עזיז אל-חכים היה ראש תנועת המג'אהדין ואילו מוחמד באקר אל-חכים הקים את ארגון הגג אל-מג'לס אל-אעלא לל-ת'ורה אל-אסלאמיה פי אל-עראק אשר איגד גם את שני הארגונים הראשונים. כך, כמאמר הביטוי העממי, "הכל נשאר במשפחה".

החלל הפוליטי שנפער אחרי המלחמה סיפק הזדמנות לדור השני של שלוש המשפחות של האייתאללות להביא לידי מימוש את השאיפות הפוליטיות שלהן ובכך גם הגביר את החיכוך ביניהן. שניים מבין בני הדור השני לא הצליחו לממש את שאיפותיהם: באקר אל-חכים נרצח באוגוסט 2003 בפיגוע בנג'ף, וכנראה יד סונית הייתה בדבר, ואילו מג'יד אל-ח'ואי נרצח במאבקים פנים שיעיים.⁴¹ מיד עם שוך הקרבות העיקריים של המלחמה התפתח מאבק בין עבד אל-מג'יד אל-ח'ואי, בנו של אבו אל-קאסם, לבין מקתדא אל-צדר בנו של מוחמד צאדק אל-צדר וחתנו של באקר אל-צדר. המאבק שהסתיים ברציחתו של ח'ואי, וכנראה מי שעמד מאחוריו היה מקתדא אל-צדר, שיקף רבדים שונים של מאבק שיצוצו ויעלו גם במאבקים מאוחרים יותר.⁴² זה היה מאבק בין אנשי החוץ לבין אנשי הפנים, שבו ח'ואי היה זה שהגיע מגלות בלונדון מיד אחרי המלחמה, ואילו מקתדא אל-צדר היה איש הפנים שלא עזב את

עיראק גם בצל הרדיפות. היה זה גם מאבק בין מי שמוצאו איראני (ח'ואי) לבין מי שמתיימר להיות ערבי עיראקי טהור. כמו כן היה זה מאבק בין הגישה השקטה האפוליטית המכונה אל-חוזא אל-צאמתה שאותה ייצג ח'ואי, לבין הגישה האקטיביסטית – אל-חוזא אל-נאטקה – שאותה מייצג צדר. המאבק בין שתי הגישות נמשך מתקופת האבות, שכן ח'ואי האב ייצג את הגישה האפוליטית ואילו שני הצדדים, באקר ומוחמד, את הגישה ההפוכה. המאבקים הללו לא הסתיימו עם מותו של ח'ואי. הם יימשכו במאבקי הכוח הסמויים והגלויים בין איתאללה עלי אל-סיסתאני לבין מקתדא אל-צדר – שני אישים המייצגים שני קטבים באליטה השיעית.

ניתן לראות במאבקי הכוח בין סיסתאני לבין צדר מקרה בוחן ובבואה למה שהתרחש בזירה השיעית מאז המלחמה. סיסתאני, שנעשה הסמכות הדתית השיעית העליונה אחרי רציחתו בשנת 1999 של צאדק אל-צדר, אביו של מקתדא, עבר בעצמו מהפך אחרי המלחמה: ממנהיג רוחני המתבדל מהפוליטיקה הפך למנהיג הרוחני והפוליטי החזק ביותר בעיראק. נכון אמנם שהוא המשיך להיות מוצג כאדם אפוליטי המתנגד לשלטון אנשי הדת, אך בפועל, הוא ולא אחר, היה לממליך המלכים מאחורי הקלעים ולמכתיב המהלכים במדינה שעל פיו יישק דבר. האקטיביות הבלתי מוצהר הזה, ששיקף את השינוי בזירה השיעית בכללותה, הביא אותו מהר מאוד למאבקים עם מקתדא אל-צדר. במישור אחד היה כאן מאבק בין-דורי שבו סיסתאני, הנמצא בשנות השבעים לחייו, מייצג את הדור הישן ואילו צדר, הנמצא בשנות השלושים לחייו, את הדור הצעיר. ואכן רבים מתומכיו של צדר, המתכנים צדריון, הינם צעירים מרקע חברתי וכלכלי נמוך. לכך נוסף הנופך העדתי-אתני שבו צדר מייצג, כביכול, את הערבי העיראקי האותנטי ואילו סיסתאני, שהוא ממוצא איראני, מתואר בידי מחנה צדר כאדם זר שאינו ראוי להנהיג את השיעים הערבים בעיראק⁴³. היה כאן גם מאבק בין משפחות של איאתאללות. סיסתאני הוא ממשיך דרכו של ח'ואי ותמך בשיבתו לעיראק של בנו, מג'יד ח'ואי. בכך הציב עצמו באופן מידי נגד צדר. כך קרה שרצח מג'יד ח'ואי חידד ביתר שאת את המתחים בין סיסתאני לבין צדר הצעיר.

מתחים אלה גאו על רקע העובדה ששני אישים אלה ייצגו סוגים שונים של מנהיגות: האחת, מסורתית שקטה והאחרת, כריזמתית אקטיביסטית. סיסתאני ייצג מנהיגות רוחנית הפולשת לתחום הפוליטי, תוך שימוש בכלים מסורתיים של פסקי הלכה ומה שאפשר לכנות כאג'תהאד פוליטי. לעומתו ייצג צדר מנהיגות פוליטית הפולשת לתחום הרוחני תוך שימוש בכלים פוליטיים וצבאיים. צדר, שנעדר כל סמכות דתית בשל גילו הצעיר ובשל מעמדו הנמוך בהיררכיה הדתית, ניסה לחפות על חולשתו זו בהיתלותו באילנות גבוהים, כמו באביו שייצג את התגלמות האקטיביות הפוליטי בהתנגדותו הפעילה למשטר הבעת'. צדר פעל בו זמנית הן למען האדרת שמו של אביו כאדם בעל הסמכות הדתית העליונה, גם אחרי מותו, והן להצגתו שלו עצמו כממשיך דרכו של אביו הראוי לתמיכתם של כלל השיעים. לשם כך השתמש ברשתות החברתיות

והדתיות שבנה אביו, ואף גיבה אותן בהקמת מיליציה צבאית אותה כינה צבא המהדי (ג'יש אל-מהדי). אילן גבוה אחר שניסה צדר להיתלות בו היה, באופן די אירוני, האיתאללה האיראני קאט'ם חוסייני אל-חאא'רי, שתמך בצעיר השאפתן בתחילת הדרך, אך התנער ממנו כאשר הלה גילה נטיות עצמאיות מדי לטעמו של האיתאללה. כדי לתת תוקף דתי למנהיגותו, צדר אף החל להתגדר בתואר חוג'ת אל-אסלאם, שהוא שלישי בחשיבותו בהיררכיה השיעית. בתוך כך ערער צדר גם על בני טיפוחיו האחרים של סיסתאני כמו עבד אל-עזיז אל-חכים ואבראהים אל ג'עפרי, מנהיג אל-דעוה.⁴⁴ פן נוסף בחילוקי הדעות העמוקים בין צדר לבין סיסתאני, היה רצונו של צדר להמשיך את דרכם של אביו ושל בן דודו וליישם את האקטיביות הפוליטי שהם דגלו בו גם על האמריקאים. דהיינו, להתנגד להם התנגדות אלימה עד יציאתם מעיראק. סיסתאני שהבין עד כמה חשובה תמיכתם של האמריקאים לייצוב מעמדם של השיעים השתמש דווקא בסמכותו הרוחנית כדי למנוע התנגדות כזו, לפחות עד שהשלטון ייכון בידי השיעים. באופן זה התערבבו המאבקים הפנימיים של השיעים עם המאבקים החיצוניים עד שקשה היה להפריד ביניהם.

מאבקים משולבים אלה באו לידי ביטוי בשתי אפיוזודות שהתרחשו באפריל-יוני ובאוגוסט 2004. עיקרן של אלו היה שצדר ותומכיו פתחו במאבק אלים נגד האמריקאים, ובכלל זה בנג'ף – העיר הקדושה ביותר לשיעים ומקום מושבם של גדולי חכמי השיעה. אף על פי שהכתובת הישירה הייתה האמריקאים, הכוונה המוסתרת הייתה קריאת תיגר על כל ההנהגות והמנהיגים השיעים, ובראשם סיסתאני, תוך ניסיון להציג חלופה צעירה, אקטיביסטית ואנטי אמריקאית הדוגלת בהקמתה של מדינת הלכה שיעית בעיראק. בשני המקרים הללו הייתה ידו של סיסתאני על העליונה. בכוח הכמתו, השפעתו ונהיית מרבית האליטות השיעיות אחריו, הצליח לרסן את צדר ואת תומכיו ובכך להפוך הלכה למעשה לסמכות הדתית והפוליטית החזקה ביותר בקרב השיעים. יחד עם זאת, המשך התייצבותו של צדר בראש האופוזיציה השיעית הפנימית זורעת את הזרעים לפיצול במחנה השיעי, ובעיקר כאשר האמריקאים לא יהיו שם – לא ככתובת להתנגדות ולא כמשליטי הסדר בעיראק.

סיכום

תוך זמן קצר עברה עיראק מהפכה שלטונית שהיא הגדולה בתולדותיה ובתולדות המזרח התיכון. משליט יחיד וכל-יכול עברה עיראק לריבוי שליטים, מנהיגים ותובעים לכתר; ממפלגת הבעת' האחת והיחידה – למגוון עצום של מפלגות, סיעות וארגונים; מהיררכיה שלטונית מובנית ונוקשה – לפסיפס גדול של כוחות וגורמים שכל אחד

מהם מושך לצדו; ממשטר אידאולוגי חד-ממדי עברה למשטר המנסה לקיים פלורליזם אידאולוגי; משלטון ריכוזי שמשקל הכובד שלו בבגדד – לשלטון מבוזר שמבליט את עוצמתן של הפריפריות; ומשלטון המבוסס כל כולו על כוח חסר פשרות, עברה עיראק לשלטון שפשרות וקואליציות היו למרכיב חיוני לעצם קיומו. עם כל זאת, יש להדגיש, שחרף ריבוי הגורמים במשחק הפוליטי בעיראק, נשמרה איזו המשכיות היסטורית, דהיינו, שימור הכוח בידי בני משפחות מסוימות כמו בידי הברזאנים והטאלבאנים או בידי בני המשפחות של מנהיגי הדת השיעים. קשורה בכך גם השבטיות. לא זו בלבד שהיא לא פסה מן העולם אלא שהתחזקה והלכה.

הבחירות שנערכו בעיראק בינואר 2005, יחד עם האירועים שקדמו להן והאירועים שבאו אחריהן, משמשים בבואה נאמנה לכל ההתפתחויות הללו. האליטות החדשות-ישנות, שהתייצבו בראש יותר ממאה רשימות, מייצגות את הפסיפס המורכב של החברה העיראקית. גורמים שהיו שוליים, או פעלו במחתרת, הגיעו למרכז הזירה הפוליטית, ואילו גורמים שהיו רבי כוח בעידן הבעת' נדחקו לשוליים לחלוטין. הרשימות שגרפו את מספר הקולות הגדול ביותר היו הקואליציות שהורכבו על בסיס דתי ואתני: הקואליציה השיעית שהשיגה כמחצית מהקולות, אך לא רוב, והקואליציה הכורדית שהשיגה כרבע מהם. הסונים שלא הרכיבו קואליציה משלהם, ואף החרימו ברובם את הבחירות, לא השיגו כמעט קולות. גם הרשימות החילוניות או בעלות ההרכב העל-עדתי לא הצליחו להמריא.⁴⁵

משחר קיומה של המדינה העיראקית ניסו הנהגותיה ומנהיגיה השונים לכונן קהילה פוליטית בעלת לכידות פנימית וזיקה לאומית על-עדתית בתוך מדינה יציבה ובעלת המשכיות היסטורית. עד כה נכשלו ניסיונות אלה כישלון חרוץ. שאלה גדולה היא אם ההנהגות החדשות יצליחו במקום בו נכשלו קודמותיהן, או שמא מדובר כאן על מדינה כושלת באופן מובנה שעלולה למלכד כל הנהגה חדשה שתופיע בזירה, ואולי מה שמתרחש כיום בעיראק הוא מאבק בין שתי תנועות לאומיות, ערבית וכורדית, או בין שתי מדינות שבדרך, אחת שיעית ואחת כורדית.

הערות

1. שיר שכתב המשורר התורכי נאום חכמת אחרי הסתלקותו של שליט ברית-המועצות, סטלין (תרגום מתורכית – ע.ב.). תודתי נתונה לראש ארכיון העיתונות הערבית, חיים גל.
2. תאור של האלימות בעיראק, ראו ספרו של באקר יאסין, תא'ריח' אל-ענף אל-דמוי פי אל-עראק: אל-זקא'יע, אל-דואפע אל-חלול (בירות: 1999).
3. אמנם קאסם ערך משפטים פומביים, מה שכונה משפטי מהדאוי (על שמו של מי שניהל את המשפטים הללו), אבל אלה התקיימו אחרי חיסולה של ההנהגה השלטת, והם היו למעין במה תעמולתית לניגוח אויבי המשטר.

4. הוצאת המפלגה אל מחוץ לחוק חסמה באופן אוטומטי את הפעילות הפוליטית של חברה ומנעה מהם, כמוכן, להשתתף בבחירות בינואר 2005.
5. צבא עיראק הוקם ב-6 בינואר 1921.
6. *The Economist*, 15 January, 2005
7. חוקר ופעיל פוליטי עיראקי סוני, ע'סאן עטיה, קבל על כך שהצבא פורק חרף העובדה שהוא לא תמך בצדאם חוסיין ובמשרו בומן המלחמה. עטיה ראה בצעד הזה משגה אמריקאי גדול. אל-מדא, 24 ינואר 2005.
8. לפי מקור אחד מספר הגנרלים עמד על 12,000. *The Economist*, 15 January, 2005. המספר הגדול הזה מתייחס כנראה לכלל הקצינים בצבא עיראק.
9. אחד המתנגדים לשיטה הזאת היה עדנאן באג'הגי, סוני גולה ששב לעיראק אחרי המלחמה. קבוצתו השתתפה בממשלה הזמנית העיראקית. ראו: אל-נהצ'ה, 17 ינואר 2005.
10. זאת הייתה אחת הסיבות המרכזיות להחרמת הבחירות של ינואר 2005 על ידי מפלגות או קבוצות סוניות אסלאמיסטיות. אחת מאלה, היא'ת עלמאא' אל-מסלמין, התנתה את ביטול החרם בקביעת תאריך מוגדר לנסיגת ננות הברית, דבר שנדחה על ידן. אל-אהאלי, 12 ינואר 2005.
11. ראשי השבטים הקימו בשלב מוקדם למדי ארגון גג ארצי בשם אל-ראבטה אל-וטניה לזעמאא' ושיוח' אל-עשאאר' אל-עראקיה. מנהיג אחד הפלגים הכורדיים, מסעוד ברואני, נפגש עם נציגים שלהם ערב הבחירות, בינואר 2005, כדי לשכנעם לסייע בעריכת הבחירות במועדן. אל-תאאחי, 12 ינואר 2005. ראשי השלטון גם הם קשרו קשרים עם ראשי השבטים, כפי שעשה שר ההגנה האום אל-שעלאן לקראת הבחירות בינואר 2005. אל-מנארה, 23-26 פברואר 2005.
12. נכון אמנם שלתפקיד הנשיא בגלגולו החדש לא היו סמכויות של ממש, ואף על פי כן העדפתו של יאור על באג'הגי יש בה אמירה חשובה בנושא השבטיות. מן הראוי לציין שהיחסים בין הנשיא הסוני לבין ראש הממשלה השיעי, עלאוי, היו גרועים, אולי בשל המאבק על הסמכויות ואולי בגלל העניין העדת. אל-אתחאד, 23 פברואר 2005.
13. התנועה החדשה בעלת הגוון הליברלי חילוני מורכבת בעיקרה מסונים.
14. דיון על מעמד הנשים תחת משטר הבעת', ראו: עפרה בנגי', "נשים בעיראק בין שמרנות למהפכנות", עפרה בנגי' (עורכת), נשים במזרח התיכון בין מסורת לשינוי (תל-אביב: מרכז משה דיין, 2004).
15. על הלחץ שהפעילו הנשים סיפרה סגנית שר התרבות, מייסון אל-דמלוג'י, אל-נהצ'ה, 24 ינואר 2005.
16. הקצאת אחוז כה גבוה לנשים העלה את המתו של אחד העיתונים, שטען שאין הנשים העיראקיות בשלות פוליטית לכך וכי אחוז כה גבוה אינו קיים אפילו בארצות הברית או בבריטניה. אל-ע'ד, 9 ינואר 2005.
17. לבחירות בינואר 2005 התייצבו מספר מעין זה של רשימות עם כ-7000 מועמדים.
18. אחרי המלחמה החלו להישמע קולות מלווים בסטטיסטיקות, כביכול, שהסונים מהווים למעשה רוב במדינה. אל-אהראם אל-ערבי, 28 פברואר 2004.
19. השיעים, למשל, הקימו את מה שהם מכנים אל-בית אל-שיעי (הבית השיעי), שכפי ששמו מעיד עליו הוא על טהרת קבוצות וארגונים שיעיים שמטרתם לאחד את השורות ולהציב מטרות שיעיות בנפרד מהמגזרים האחרים בחברה.
20. כינוי שמשמש בו המנהיג הכורדי ג'לאל אל-טאלבאני, אל-אתחאד, 27 ינואר 2005.
21. סגן ראש הממשלה הזמני, ברהם צאלח, סיפר על שיתוף פעולה הדוק ו"קטלני" בין "אנשי צדאם" לבין אנשי הג'יהאד העולמי מבית מדרשו של זרקאוי. אל-צבאח, 18 ינואר 2005.
22. דיווח על כנופיה שעסקה בחטיפת רופאים ואישים חשובים למטרת כופר נפש. באחד המקרים הגיע

- סכום הכופר הנדרש ל-100,000 דולר. אל-אהאלי, מס. 94. רופאו של צדאם, שכתב עליו ספר, הסביר את עזיבתו את עיראק אחרי המלחמה באלימות שפגעה ברופאים ובאינטלקטואלים. ראו: על'אא' בשיר, כנת טביבאן לצדאם (קהיר: דאר אל-שרוק, 2005), עמ' 11.
23. מפלגה זו היא ממשיכת דרכה של תנועת האחים המוסלמים שהחלה לפעול בעיראק בשנת 1946 תחת השם ג'מעית אל-אח'ויה אל-אסלאמיה. בתקופת המשטרים הרפובליקאים היא הייתה רוב הזמן במחתרת. אל-ח'יאת, 23 ינואר 2005.
24. שמו של הארגון שהקים הוא: תג'מע אל-דימוקראטיין אל-מסתקלין, שססמתו "עיראק דמוקרטית מאוחדת." אל-נהצ'יה, 26 ינואר 2005.
25. אחת הדרישות של הקבוצות האיסלמיסטיות כתנאי להשתתפות בבחירות הייתה קביעת מועד מוגדר ליציאת האמריקאים מעיראק. מבוקשם לא ניתן להם. אל-אהאלי מס. 101. הביטוי "משולש המוות" מופיע באל-מנארה, 13-15 פברואר 2005.
26. אל-נהצ'יה, 5 פברואר 2005.
27. אל-אתחאד, 27 ינואר 2005.
28. אפשר להשוות את הדבר עם המנהיגות הדתית השיעית שנגישות המשטר אליה הייתה קלה, ומכאן שרשרת החיסולים שהוא ביצע בקרב אנשיה.
29. מסעוד היה הפעיל ובעל כושר המנהיגות הגדול יותר מבין השניים. כבר בגיל שש עשרה הוא נטש את לימודיו והצטרף לפשמרגה - צבא הגרילה הכורדי והוא זה שירש מאביו את התפקיד של מוכ"ל המפלגה הכורדיסטאנית הדמוקרטית אחרי מות האב ב-1979. ראוי לציין שמסעוד נולד באירן ב-16 באוגוסט 1946, ביום ובמקום שבו נוסדה המפלגה עצמה.
30. יד ימינו של מסעוד הפך נשירוואן, בנו של אדריס, שהתמנה לתפקיד ראש ממשלת כורדיסטאן, הפלג של הברזאנים, בשנת 1999 בהיותו בן שלושים ושלוש שנים בלבד.
31. טאלבאני הקים את ארגונו בסוריה במאי 1975, סמוך מאוד להתמוטטות המרד הכורדי.
32. ההזדהות השבטית של מסעוד ברזאני מתבטאת גם בלבוש הכורדי המסורתי שלו עליו הוא מקפיד בהופעותיו הפומביות.
33. קבוצת אנצאר אל-אסלאם שהייתה מקושרת לארגון אל-קאעדה סולקה מבסיסה ליד הגבול האיראני בכוחות משותפים של צבא ארצות הברית ובני בריתה הכוחות של ברזאני וטאלבאני.
34. אל-אתחאד, 27 ינואר 2005.
35. ההנהגה הכורדית הציגה עצמה כמי ששימשה תמיד המכנה המשותף בין כל המגזרים העיראקים. אל-אתחאד, 3 פברואר 2005.
36. לקראת הבחירות, בינואר 2005, ביקש ארגון כורדי הנתמך על ידי שתי המפלגות המובילות לערוך משאל עם בקרב הכורדים ביחס לרעיון של עצמאות כורדית. אל-אהאלי, מס. 101.
37. היו מי שהצביעו לרשימתו מהסיבה הזאת. *The Economist*, 5 February, 2005.
38. על'אוי יצא בשצף קצף נגד המגמה שהשתרשה של עירוב איתאללה סיסטאני בעניינים פוליטיים באמרו שהדבר פוגע הן בדת והן בפוליטיקה. אל-זמאן, 3 מרץ 2005.
39. החזרת אנשי הבעת' למשרות ממשלתיות והשחיתות, היו ההאשמות העיקריות בהן האשים מחנה צ'לבי את מחנה על'אוי. אל-אהאלי, 23 פברואר 2005. צ'לבי היה האיש שעמד בראש הוועדה שטיפלה בעקירת הבעת' עוד לפני שעל'אוי הפך לראש ממשלה. צ'לבי הבטיח להחזיר את הוועדה על כנה אחרי הבחירות. אל-אהאלי, 23 פברואר 2005.
40. באקר אל-צדר וצאדק אל-צדר הם בני דודים. באקר לא הגיע באופן רשמי לתפקיד של הסמכות הרוחנית העליונה ביותר אם כי השפעתו הדתית והאינטלקטואלית הקיפה את כל העולם השיעי.
41. יש טענה אחרת האומרת שצדר עמד מאחורי הפיגוע בחכים, אך אין דרך לאמת זאת.

42. צדר צריך עדיין לעמוד לדין בעוון חשד למעורבותו ברצח ח'זאי.
43. לפי מקור אחד, ביקש סיסתאני רק לאחרונה לקבל תעודת זהות עיראקית.
44. אחד מתומכיו של צדר תקף בחריפות אישים אלה ואחרים, ואמר שהם גרועים מצדאם ולו ידע סיסתאני את האמת עליהם לא היה תומך בהם. אל-זמאן, 8 פברואר 2005.
45. הרשימה השיעית המאוחדת אל-אא'תלאף אל-עראקי אל-מוחד זכתה ב-140 מושבים; הקואליציה הכורדית אל-תחאלף אל-כרדסתאני, 75 מושבים; הרשימה העיראקית, אל-קאא'מה אל-עראקיה בראשות ראש הממשלה היוצאת, איאד עלאוי, 40 מושבים; רשימת אל-עראקיון בראשות הנשיא היוצא הסוני, ע'אזי אל-יאור, 5 מושבים; רשימת אל-כואדר ואל-נח'ב אל-וטניה של תומכי צדר (הוא עצמו לא השתתף), 3 מושבים; רשימת אתחאד אל-שעב הקומוניסטית, 2 מושבים; והיתר מושב אחד או שניים לרשימות קטנטנות. טריק אל-שעב, 20 פברואר 2005. כך קרה שמתוך המספר העצום של הרשימות לא הצליחו להיכנס לפרלמנט אלא שתיים עשרה בלבד.

הצעירים המורדים של איראן

מאיר ליטבק

הדור הצעיר באיראן, במיוחד אוכלוסיית הסטודנטים, שונה מקבוצות הצעירים האחרות במזרח התיכון המוסלמי, אולם בצורה שונה מאד מכוונותיהם של אנשי הדת הנמצאים בשלטון מזה עשרים ושש שנה. בשעה שבארצות ערב זוכות התנועות האסלאמיות לפופולריות אדירה בין צעירים, משום שהן מציעות פתרון קסם למצוקותיו של האזור בדמות משטר אסלאמי, הרי באיראן נחלש כוח המשיכה של הדת דווקא בשל שלטונם הממושך של אלה הפועלים בשמה. בשנת 2000, לדוגמה, קוננו אנשי דת בכירים כי 85% מהצעירים אינם מקיימים את מצוות התפילה היומית, וניתן להעריך שלא חל שינוי מהותי במספרים אלה מאז. במקום זאת, הצעירים, ובעיקר הסטודנטים, הם אלה שניסו להוביל את המאבק לדמוקרטיה באיראן, במסגרתו ארגנו הפגנות והתנגשו עם המשטר מאז 1999.

בעוד שברוב הארצות האחרות במזרח התיכון, וגם באירופה, אנטי-אמריקניזם הוא הלך רוח דומיננטי, הרי שבאיראן זוכים דווקא ארצות הברית, כמדינה, ומאפיינים שונים של התרבות האמריקאית לאהדה רבה. כך, למשל, בניגוד לתגובות שרווחו בעולם הערבי לפעולת הטרור של ה-11 בספטמבר – תגובות שנעו מהבעות סיפוק נוכח המכה שארצות הברית ספגה, דרך הצדקה מובלעת של "המניעים שדחפו את הטרוריסטים" וכלה בהטלת האחריות לביצוע המעשה על ישראל – קיימו אלפי בני נוער באיראן משמרות זיכרון בהן הדליקו נרות לזכרם של הקורבנות. במשאל דעת קהל, שנערך ב-2002, הביעו 75% מהנשאלים את שאיפתם כי איראן תחדש את יחסיה עם ארצות הברית. שני עורכי המשאל, פעילים רדיקליים, לשעבר, שנעו מאז לעבר האגף הליברלי-דמוקרטי, נאסרו מיד באשמת הפצת תעמולה עוינת למשטר האסלאמי, והם עדיין בכלא¹. יחד עם זאת, כפי שקרה לא אחת בהיסטוריה האיראנית, נכשלו הצעירים עד כה במאבקם במשטר האסלאמי, ובהתאם למסורת התרבותית האיראנית נראה כי בטווח הקרוב הסיפור רחוק מ"סוף טוב". השאלה העולה היא, איך ניתן להסביר את תופעת הצעירים המרדניים באיראן, ואת כישלונה.

לצורך הבנת התופעה יש לחזור אל כמה מנתוני היסוד של ההתפתחות החברתית-כלכלית באיראן מאז המהפכה. איראן היא מדינה בעלת אוכלוסייה צעירה, אשר למעלה ממחציתה נולדה לאחר המהפכה, ולפי נתונים לא רשמיים 70% מהאוכלוסייה הם מתחת

לגיל שלושים. כלומר, מדובר בדור אשר לא ידע את משטר השאה, וסיפורי המשטר על הימים הנוראים שקדמו למהפכה ועל הישגיה הגדולים מאז, מדברים אליו פחות מאשר המצוקות העכשוויות. כל מהפכה חווה את דעיכת הלהט המהפכני לאחר דור, ובאיראן הדבר בולט נוכח כישלוננו של המשטר להגשים את יומרתו לעצב חברה דתית מוסרית ברוח הפירושים המחמירים של אנשי הדת, ונוכח חוסר הצלחתו להגשים את שאיפותיהם של הצעירים לחיים טובים יותר.²

העלייה החדה במחירי הנפט בשנתיים האחרונות אמנם היטיבה מאד עם המשטר והביאה לצמיחה כלכלית מרשימה של 6% בשנה האחרונה, אבל היא לא פתרה את בעיות היסוד המבניות של הכלכלה באיראן, ובעיקר לא פתרה את בעיית האבטלה בקרב הצעירים. משמעות המבנה הדמוגרפי הצעיר של האוכלוסייה היא, שבכל שנה מצטרפים כ-700,000 איש למעגל מבקשי העבודה, ואילו הכלכלה האיראנית ייצרה רק 440,000 מקומות עבודה בשנים 2001-2002, ו-470,000 מקומות עבודה בשנים 2002-2003. על פי נתונים רשמיים, ירד שיעור האבטלה באיראן מ-14.7% ב-2002 ל-11.2% ב-2004. לעומת זאת, העיתונות האיראנית מדווחת על שיעור אבטלה הנע בין 16% ל-20% כאשר מספר המובטלים עולה בחצי מיליון מידי שנה. דוברים לא רשמיים מדברים אף על שיעור אבטלה ריאלי של 27%. המשכורות לא הדביקו את שיעור האינפלציה שהגיע ל-17% בשנה האחרונה. כתוצאה מכך חלה שחיקה ברמת החיים של השכבות הנמוכות.³

בארצות ערב הביאו מצוקות דומות צעירים רבים לפנות לתנועות האסלאמיות שהציעו את תרופת הפלא "האסלאם הוא הפתרון". באיראן, לעומת זאת, עשירים ושש שנים לאחר הקמתו של שלטון אסלאמי, ולאחר אינדוקטרינציה בלתי פוסקת בדבר עליונותו הרוחנית והמוסרית של האסלאם, כוח המשיכה של הסממאות השטחיות, שעניינן תרופת הפלא האסלאמית, נחלש מאד. כוח המשיכה נחלש נוכח המציאות הקשה של דיכוי פוליטי ותרבותי, קשיים כלכליים ושחיתות הפושה בכל דרגי השלטון, כולל בממסד הדתי. הצעירים האיראנים יודעים שלאסלאם אין פתרונות קסם לבעיות חברתיות וכלכליות, וכי אנשים המתיימרים לפעול בשם הדת אינם ישרים יותר משליטים אחרים. נוכח הנטייה הקיימת במזרח התיכון להאשים את המערב בחולייה של החברה המקומית, ונוכח הטענה שכל פתרון – פרט לפתרון האסלאמי – נכשל, כיוון שהוא פתרון מיובא, בולטת תגובתם של צעירים איראנים, לפיה אין להטיל את האשמה לבעיותיו של האזור אך ורק על המערב, אלא האשמה נעוצה בעיקר במשטר עצמו. במאמר שפורסם בשם בדוי בכתב העת האמריקאי השמרני National Review, ביוני 2003, שיקף סטודנט איראני בצורה כואבת את תחושותיו של הדור הצעיר באיראן. הצעיר כינה את בני דורו בשם "הדור השרוף" – הדור שאיבד את תום ילדותו ואת נעוריו בגלל מדיניותם של אנשי הדת. הוא תאר במילים כואבות כיצד במקום להגן על ילדי איראן מהטראומות של המלחמה הקשה עם עיראק, פעלו מנהיגי המשטר

לחוק ולחדד את אותן הטראומות לצרכיהם הפוליטיים, למשל, על-ידי אילוף הילדים לצפות מידי יום בהמונים משולהבים הנושאים ארונות מתים וזועקים סממאות מוות לצדאם חוסיין, לאמריקה ולישראל. הוא תאר את תחושת הבגידה שחשו מאות אלפי ילדיהם של הרוגי המלחמה ונכי המלחמה, לאחר שהעזרה שקיבלו בתקופת המלחמה ממוסדות השלטון הצטמצמה במשך השנים, וכיצד הנהגים היחידים היום מכספי הסעד הם המקורבים למשטר במעגל שחיתות רחב של "הגנבים האסלאמיסטים", כלשונו. הסטודנט סיים את דבריו בתיאור תחושת התנק התרבותי והפוליטי של הנוער באיראן השואף לחירויות הבסיסיות להן זוכים בני הנוער במערב – "החירות להתלבש, חירות הדיבור, חופש ההתאגדות, החופש לאהוב והחופש לחלום."⁴

המצוקות הללו הניעו שני תהליכים מנוגדים. האחד, תופעות של התפוררות חברתית שאינן שונות במהותן מתופעות של התפוררות חברתית הקיימות גם בכל חברה מערבית. השני, פוליטיזציה מוגברת וניסיון להביא לשינוי המשטר.

באשר לתהליך הראשון, הרי מצוקת התעסוקה ותחושת המחנק דחפו צעירים רבים להגר מאיראן, ולדברי מספר מקורות איראן אף סובלת מבריחת מוחות מהקשות בעולם השלישי, עד כדי 200,000 איש בשנה.⁵ חמורה יותר היא התפשטות השימוש בסמים. למזלה הרע, איראן היא שכנתה של אפגניסטאן, יצואנית הסמים הקשים הגדולה בעולם. אחת התוצאות השליליות של נפילת הטאלבאן היא הגידול הניכר בשטחים המיועדים לגידול אופיום. איראן היא נתיב ההברחה העיקרי של אופיום מאפגניסטאן למערב, אך חלק ניכר מהסמים נשאר בגבולותיה של איראן, כך שלדברי מקורות רשמיים למחצה, מגיעה הצריכה לחמישה טון אופיום ביום. בני נוער רבים החשים ניכור ותסכול נמשכים לסמים כמפלט מהמציאות המייאשת, וכך, על פי נתונים רשמיים, מספר המכורים עולה על שני מיליון, והוא מגיע עד שבעה מיליון לפי מקורות אחרים.⁶ המצב הכלכלי הקשה, וכנראה גם מצוקת הסמים, דחפו צעירות רבות לזנות. על פי מקורות רשמיים, מספר הזונות בטהראן עלה ב-63% בחמש השנים האחרונות, ולפי אחת ההערכות מדובר ב-84,000 נשים ונערות העוסקות במקצוע הזה בטהראן בלבד. הגיל הממוצע של אותן נשים ירד לפחות מעשרים, ופירוש הדבר שאלפי נערות הידרדרו למקצוע הזה לאחר שברחו מביתהן. לפי מקורות לא רשמיים, מספר ילדי הרחוב בטהראן נאמד ב-25,000. נוסף לכך, חוסר היכולת של צעירים רבים להתחתן, בגלל מצוקה כלכלית, הגדיל את הביקוש לשירותיהן של אותן נשים. השילוב של סמים וזנות הביא גם לגידול במספר נשאי נגיף האיידס הנע, על פי נתונים רשמיים, בין 30,000 ל-40,000 איש. זאת במדינה שפוריטניות בנושאי מין היא יעד ראשון במעלה של האיידאולוגיה הרשמית.⁷

באשר לתהליך השני, מסתבר שהתסכול ותחושת המחנק הביאו גם לתופעה הפוכה של פוליטיזציה מרשימה בקרב הצעירים. איראן עשויה להיות דוגמה מתאימה לביטוי "עורמת ההיסטוריה" של הפילוסוף הגרמני הגל, או לרעיון הדיאלקטי שהוא העלה,

לפיו קו פעולה שנועד להשיג יעד מסוים מוביל, בסופו של תהליך, לתוצאה השונה מאד מהכוונה המקורית. במקרה האיראני, אחת מהצלחותיו הגדולות של המשטר האסלאמי היא זו שעומדת בבסיסה של התסיסה הקיימת בה, והכוונה להשקעה האדירה בחינוך. רמת ההשכלה באיראן האסלאמית עלתה בצורה מרשימה מאז המהפכה בשנים 1978-1979. רמת הבערות ירדה לפחות מ-15%, ומספר הסטודנטים הגיע בשנת 2004 ל-1,673,000, כשבתוכו רוב קטן לנשים: 848,000 לעומת 825,000 גברים. כדאי גם להזכיר את העובדה שאיראן זכתה במקום הראשון באולימפיאדת הנוער למתמטיקה, וזאת הרחק מההישגיה של ישראל (אם רוצים להעריך את גודל ההישג). הרחבת החינוך והאינדוקטרינציה הפוליטית של המשטר עיצבו דור חדש, משכיל ומתוחכם יותר מהוריו, שעבר גם פוליטיזציה אבל לא בכיוון הרצוי למשטר.

לדברי פרהד ח'וסרוח'אוור, חוקר איראני הגולה בפריס, הרחבת החינוך הביאה לתהליך של הומוגניות בפסיפס האתני באיראן. הצעירים בני המיעוטים המונים כ-50% מהאוכלוסייה דוברים את השפה הפרסית הרבה יותר טוב מאשר הוריהם. לכן הם מוכנים פחות לקבל יהירות ואתנוצנטריות פרסית כלפיהם, או אפליית אזוירי הפריפריה לעומת המרכז. התקשורת הטובה יותר בין חלקי המדינה השונים והמגע בין קבוצות שונות, חיידו את התודעה הפוליטית של הדור הצעיר. לדעתו של חוקר איראני זה, מקטין תהליך זה את יכולת המניפולציה של המדינה בין הקבוצות השונות.⁸

התרחבות החינוך ותהליך ההומוגניות, הביאו לגידול ניכר בציבור שנחשף לכתביהם של האינטלקטואלים האיראנים ואשר גילה התעניינות בכתבים אלו, בעוד שבתקופה שקדמה למהפכה נחשפו רק קבוצות מסוימות לכתביה החתרנית. ביטוי בולט לכך היא הפופולריות הרבה לה זוכים האינטלקטואל הדתי, עבד אל-כרים סורוש, או איש הדת הליברלי, מוחסן כדיוור. התוצאה היא שינוי בתודעה, שהתחולל בקרב קבוצות נרחבות של ציבור הצעירים. הצעירים והנשים היו שני הכוחות החברתיים העיקריים שהביאו לבחירתו של מוחמד ח'אתמי לנשיאות, למרות שלא היה המועמד המועדף על השלטון. הם קיוו כי יצליח לממש את הבטחותיו ליישם אסלאם עם פנים אנושיות ולקדם דמוקרטיה ושלטון חוק. במשך השנים הראשונות לכהונתו של ח'אתמי, היו הצעירים הכוח הדינמי שדחף לשינוי, כשעיקר שאיפתם הייתה להגיע לשילוב של דמוקרטיה עם הרחבת האוטונומיה של היחיד, כלומר, החופש להתלבש או להתרועע כרצונם ולא על פי התכתיבים של אנשי הדת.⁹

פעולות המחאה של הצעירים התבטאו בשני אופנים:

האחד, קליל, התבטא בשינוי סגנון פעילות. זאת בדרכים המנוגדות לקוד ההתנהגות הנוקשה של אנשי הדת, כמו, למשל, מחיאות כפיים לנואמים אהודים, פעולה שאנשי הדת הגדירו כמנוגדת לאסלאם; חגיגות המונים ברחובות שבהן השתתפו עשרות אלפי צעירים לאחר ניצחונותיה של נבחרת איראן בכדורגל, ואשר במהלכן התנסו צעירים וצעירות; וכן חידוש של טקס פרסי זורואסטרי, צ'הארשנבה-י סורי, כהתרסה נגד

האינדוקטרינציה האסלאמית והדגשת הפן הלאומי הלא-אסלאמי בזהותה הלאומית של איראן.¹⁰ עם זאת, הסלידה הגוברת מהמשטר האסלאמי וביטויי המחאה שנזכרו לעיל אינם מצביעים בהכרח על התרחקות המונית מהדת ועל אימוץ חסר הבחנה של תרבות המערב. להפך, הפופולריות העצומה של הפילוסוף עבד אל-כרים סורוש ושל אנשי דת בני דור הביניים, כמו מוחסן כדיוור ויוסף אשכיוורי, המנסים לגבש חלופה אסלאמית ליברלית אמיתית למשטר הנוכחי, מצביעה על שאיפה בקרב שכבות נרחבות באוכלוסייה לנסות ולמצוא סינתזה בין אסלאם ליברלי והומני לבין תרבות מערבית מודרנית, כפי שהיא מצביעה על תפיסת האסלאם כמרכיב מרכזי בזהות התרבותית של איראן. צעירים רבים אינם שוללים את הדת, אלא פירושים מסוימים שלה, והם רוצים להפריד אותה מהפוליטיקה או להרחיק אותה מהשלטון, אך לא מן החיים.

השני, רציני, התבטא בארגון הפגנות בידי הסטודנטים במשך כל שנות כהונתו של ח'אתמי כנשיא. בהפגנות אלו קראו הסטודנטים ליתר חופש ודמוקרטיה. שני אירועים בלטו במיוחד והמחישו את כישלונה של תנועת המחאה. ב-8 ביולי 1999 יצאו אלפי סטודנטים להפגנות, שנמשכו שישה ימים, במחאה על סגירתו של העיתון הרפורמיסטי סלאם. לאכזבתם המרה, התייצב ח'אתמי נגדם והגן על המשטר האסלאמי. ביוני 2003 שוב יצאו אלפי סטודנטים להפגנות בעקבות שידורים מתחנות טלוויזיה ורדיו אופוזיציונריות שפעלו מחוץ לאיראן. בשני המקרים דוכאו ההפגנות ביד קשה. מאות סטודנטים נעצרו, רבים הוכו באכזריות על ידי פעילי מיליציות הבסיג' (מיליציות שהופעלו בידי השלטון לשמירת הסדר הפנימי) ועשרות נידונו לתקופות מאסר שונות. חמור יותר, הסטודנטים נותרו לבדם. אף קבוצה חברתית אחרת לא הצטרפה אליהם.¹¹ כאמור, דיכא השלטון בכוח את הפגנות הצעירים. ביטויים נוספים ליד הקשה שנקט השלטון היו סגירת עיתונים ליברליים, הטלת וטו על כל הצעות החוק הרפורמיסטיות שהועלו בפרלמנט ופסילה סיטונית של מועמדים רפורמיסטים במערכות בחירות. חוסר יכולתם של הצעירים למנוע אף לא אחד מצעדי הדיכוי הללו, ובמיוחד נצחונם של המועמד השמרני הנוקשה, מחמוד אחמדינז'אד, בבחירות לנשיאות ביוני 2005, שיקפו את כישלונם הפוליטי של הצעירים ואת ניצחונם של אנשי הדור הוותיק של אנשי הדת השמרנים. את כישלונם של הצעירים ניתן להסביר בכך שכל תנועות המחאה שהצליחו בעבר באיראן, החל ממרד הטבק ב-1891, המהפכה החוקתית בשנים 1906-1911 ובעיקר המהפכה האסלאמית בשנים 1977-1979, כל אלו התבססו על קואליציות חברתיות נרחבות, שכללו קבוצות ממעמדות שונים ואשר התלכדו נגד אויב משותף. לעומת זאת, הסטודנטים אשר הפגינו נגד המשטר כשלו במאמציהם לסחוף אחריהם קבוצות אוכלוסייה אחרות. הסוחרים, שהיוו את עמוד השדרה של תנועות המחאה בעבר, מזדהים בחלקם הגדול, אם לא ברובם, עם המשטר, אם בשל גישתם החברתית השמרנית וסלידתם מרעיונות ליברליים, או מפני שמצבם הכלכלי לא היה גרוע. המועמד הבינוני השכיר, שמילא תפקיד מכריע בשנים 1978-1979 בהפלת משטר השאה, חושש

כנראה מידו של השלטון. לחלופין, יתכן גם כי על אף הקשיים הכלכליים מהם סובלים השכירים באיראן, רחוקים בני המעמד הזה מהנקודה בה הם חשים שלא נותר להם מה להפסיד. כך, למשל, פרצו בשנים האחרונות שביתות לא מעטות במגורים שונים של המשק האיראני, אך תמיד התמקדו השובתים בשאלות שכר, פרט למקרה בודד אחד בו שולבו סמאות פוליטיות בשלטים שנשא. גם פועלים שבתו בעשרות מקרים בשנים האחרונות. היו אלה בעיקר הפגנות על הלנת שכר, שחיקה בשכר ודרישות להעלאתו. בכל המקרים הללו לא תרגמו הפועלים תביעות שכר למישור הפוליטי, בין אם בגלל חוסר מודעות וקשיי ארגון וגיוס, או בגלל היעדר אמון ותחושת ניכור מהסטודנטים. אחד הגורמים המרכזיים לכישלון הצעירים לסחוף את הציבור אחריהם, היה התמקדותם בשאלות פוליטיות, דמוקרטיות וחירות, בעוד שרובו של הציבור באיראן היה טרוד יותר בשאלות הקיום הבסיסיות של קשיי פרנסה, אבטלה ושחיתות. כמו במקרים רבים בעבר, כאשר ניצבה בפני ההמונים הבחירה בין לחם לבין חירות, העדיף הרוב את הלחם. מבחינה זו, כשלו הסטודנטים בהבנת רחשי לבם של ציבורים רחבים באוכלוסייה, בעוד שהשמרנים הטיבו להבין זאת.

גורם חשוב אחר הוא עייפותו של רוב הציבור לאחר עשרים וחמש שנות מהפכה, מלחמה ותקוות גדולות לרפורמה – תקוות שנכזבו. לא נותר לציבור הכוח לנהל מאבק ממושך בשלטון. הסיבה לכך, כפי שנכתב באקונומיסט, היא שהאיראנים למדו את הלקח המר לאחר הפלת השאה, והוא – שעד כמה שהמצב גרוע, מהפכה יכולה לעשותו גרוע יותר.¹²

בכל תנועות המחאה בעבר לא הצליחו האינטלקטואלים להנהיג את ההמונים באופן ישיר, בעיקר בגלל הפערים התרבותיים והחברתיים ביניהם לבין אלה שאותם הם שאפו להנהיג. עיקר כוחם היה בהשפעה מאחורי הקלעים על הסוחרים או על אנשי הדת שהנהיגו את תנועות המחאה, או בהשפעה על מצב הרוח הציבורי. לעומתם, מילאו אנשי הדת, תפקיד חשוב בכל תנועות המחאה, אם בתור אלה שהצליחו לגבש קואליציה המורכבת מקבוצות חברתיות שונות באמצעות מערכת הסמלים האסלאמית ושימוש בסמאות אסלאמיות שהיו מקובלות על כלל האוכלוסייה, או באמצעות מערכת הגיוס של המסגדים ושל שאר מוסדות הדת, מערכת הפרושה על כל איראן. לעתים, הנהיגו אנשי הדת עצמם את תנועות המחאה, ולעתים הם שימשו ככיסוי וכחזית לגורמים אחרים. תנועת המחאה נגד המשטר האסלאמי הייתה שונה מכל תנועות המחאה הקודמות, והבדל זה הוא אחד הגורמים לכישלונה עד כה. בניגוד לעבר, אנשי הדת אינם עומדים בחזית המחאה, אלא להפך – הם מחזיקים בשלטון. לפיכך, כל מנגנון הגיוס הדתי אינו עומד לרשות האופוזיציה, אלא לרשותו של השלטון.

נוסף על כך, הסטודנטים עצמם היו חסרים הנהגה בעלת כוח משיכה לאומי. מנהיגים באיראן נזקקו בדרך כלל לכריזמה שבאה מכוח מעמדם הדתי, כמו האייתאללה ח'ומיני בשנים 1978-1979; או מכוח יוקרתם כמנהיגים שניהלו מאבק לאומי ארוך

בשנים, כמו ראש הממשלה, לשעבר, מוחמד מצדק, שכהן בשנים 1951-1953. לעומת זאת, אין כרגע מנהיג ברמה הלאומית, בקרב הסטודנטים או בקרב החוגים הרפורמיסטים, המסוגל למשוך אחריו את ההמונים. דומה גם שעל אף העובדה שהצעירים מהווים רוב באיראן, הרי שרוב האוכלוסייה, כולל רבים מהם עצמם, מתקשים לקבל את הנהגתו של צעיר בשנות העשרים לחייו. נוסף לכך, נראה שבני המעמדות הנמוכים בכל רחבי המדינה חשו ניכור מהסטודנטים שנתפסו כמזוהים עם המעמד החברתי הגבוה וכמעריביים מדי בהתנהגותם ובערכיהם. לכן, ללא תמיכה של קבוצות חברתיות אחרות, לא היה סיכוי להפגנות הסטודנטים לזעזוע את המשטר והן גוועו בסופו של דבר. המשטר גם הצליח באמצעות מעצרים ומניפולציות להביא לפיצול בקרב ארגוני הסטודנטים וחלקם שיתפו פעולה עם השלטונות.

לעומת חולשת הצעירים גילה המשטר, או הדור הקשיש יותר המנהל את איראן האסלאמית, תחכום פוליטי רב על ידי שילוב של דיכוי מבוקר עם יכולת מניפולטיבית. המשטר השכיל להימנע מדיכוי ברוטלי נוסח צדאם חוסיין, שאינו מתאים לחברה האיראנית המתוחכמת יחסית והעלול לעורר שנאה בלתי נשלטת בקרב אוכלוסייה שתרגיש שאין לה מה להפסיד. במקום זאת הוא מפעיל מערכת דיכוי מבוקרת. כך, לדוגמה, הקים המשטר מיליציות הנקראות אנצאר חזבאללה המורכבות בעיקרן מבני המעמדות הנמוכים, או מסטודנטים שנכנסו לאוניברסיטאות במסגרת מדיניות של העדפה מתקנת לבני השכבות המדוכאות וליתומי המהפכה והמלחמה. פעילים אלה חשים כנראה טינה כלפי הסטודנטים המרדנים, הנתפסים בעיניהם כאינטלקטואלים או כבני מעמדות גבוהים מהם. יתכן אף שהם מחויבות והכרת טובה למשטר, שבוכותו נהנו מניידות חברתית כלפי מעלה ובוכותו הם זוכים לכוה. לכן מגלים פעילי המיליציה התלהבות רבה בבואם להכות באלות את חבריהם ללימודים המפגינים נגד המשטר.

המשטר נמנע מלהחניק לחלוטין את הדיון הציבורי, כפי שעשה השאה בזמנו, אך לא אפשר תהליכי ליברליזציה שיביאו לאבדן שליטה כפי שקרה בכרית המועצות של גורבאצ'וב. המשטר גם בלם את צעדי הרפורמה של ח'אתמי לפני שאלה ירחיקו לכת. דוגמה יפה לגישה זו היא התבטאותו הכנה של הנשיא לשעבר, האשמי רפסנג'אני, הנחשב לאדם השני בחשיבותו באיראן והידוע כמניפולטור מתוחכם, שאמר כי השאה שגה שגיאה קרדינלית כאשר העניק חופש לאנשי הדת והם ניצלו זאת כדי להפיל אותו. אנחנו, הסביר רפסנג'אני, לא נחזור על שגיאה זו.

הנשיא ח'אתמי, שנבחר בקולות הצעירים, מילא, במכוון או שלא במכוון, תפקיד מרכזי בהרס האופוזיציה. עם כל נטיותיו הרפורמיסטיות ושאיפותיו להעניק לאסלאם פנים אנושיות יותר, ח'אתמי הוא קודם כל איש דת הנאמן למשטר, והרואה עצמו מחויב להציל את המשטר האסלאמי מפני קיפאון או קריסה. לכן בשעת מבחן, כאשר היה עליו לבחור בין נאמנות למשטר לבין תמיכה במחאה העממית, הוא בחר במשטר.

ח'אתמי התגלה כמנהיג חלש המצטיין במתן נאומים כנים על חשיבותה של הדמוקרטיה וחשיבותם של הערכים הנאורים באסלאם, אבל הוא לא גילה כושר עמידה בלחצים או יכולת תמרון כפי שגילו יריביו. אפשר לומר שח'אתמי הפך לנכס עבור השמרנים כיוון שפעילותו ודבריו משמשים שסתום ביטחון להוצאת קיטור ואמצעי לפיצול האופוזיציה, וכיוון שהוא מציג בפני העולם את הפנים החייכניות של המשטר. ישנן שמועות שהמנהיג העליון ח'אמנאי דחה בעבר התפטרות של ח'אתמי, כיוון שהבין שנוכחותו בשלטון של ח'אתמי משרתת את השמרנים. התייצבותו של ח'אתמי לימין השמרנים, במהומות שהתרחשו ביולי 1999, סימלה את ראשית הנתק בינו לבין איגודי הסטודנטים, והייתה ראשיתו של פיצול עמוק בקרב תומכי הרפורמה. הפוליטיקאים הרפורמיסטים, במיוחד חברי מפלגת ההשתתפות האסלאמית, בראשותו של אחיו, רזא ח'אתמי, דגלו בקידום רפורמות במסגרת המשטר, למרות שהחוגים השמרנים בלמו את כל ניסיונות הרפורמה שלהם. לעומתם צעירים רבים, בעיקר בקרב הסטודנטים הרדיקלים, איבדו את התקווה להביא לשינוי בפנים, דרך המערכת הפוליטית הלגיטימית, והגיעו למסקנה כי הפתרון אינו תיקון המשטר, אלא החלפתו.¹³

לעומת חולשתם של ח'אתמי והרפורמיסטים בלטה נחישותם של השמרנים להגן על המשטר. במהלך ארבע מערכות בחירות, בין השנים 1997-2002, זכו הרפורמיסטים ב-70% מהקולות בכל אחת ממערכות הבחירות. אחוז זה משקף את השאיפה לשינוי של הרוב המוחץ של תושבי איראן. עם זאת, נתונים אלה גם מצביעים על קיומו של גרעין קשה של 30% התומך במשטר, אם בשל מחויבות אידאולוגית כנה ואמיתית או בשל העובדה שהוא הנהג מקידום חברתי ומהטבות כלכליות. בשונה מהשאה, אשר איבד את נחישותו להיאבק על כסאו במהלך המהפכה שהעלתה את אנשי הדת לשלטון, אין השמרנים מסתירים את כוונתם להפעיל כוח ברוטלי נגד אותם גורמים שיסכנו את עצם קיומו של המשטר האסלאמי. כך, למשל, הזהיר פרסום של משמרות המהפכה כי יש צורך שאויבי המהפכה יחוש את "מהלומותיו של פטיש המהפכה על גולגולותיהם" כדי שלעולם לא יוכלו "לתכנן מזימות או לבצע פשעים."¹⁴

השמרנים לא הסתפקו באיומים ובהפעלת כוח, הם גם השכילו לגבש חזון חיובי, כחלופה לליברלים, בדמותו של זרם שמרני חדש המורכב ברובו מטכנוקרטים ומבוגרי המלחמה בעראק. אלה תומכים אמנם תמיכה מוחלטת במשטר האסלאמי ובח'אמנאי באופן אישי, אבל הם מדגישים את הצורך להגיע להישגים בפיתוח הכלכלה כדי לקדם את איראן. הם גינו את ח'אתמי על כך שהדגיש פתיחות תרבותית ופוליטית במקום להתמודד עם בעיותיה האמיתיות של איראן בחברה ובכלכלה, והבטיחו לעשות זאת במסגרת האסלאמית. הנשיא הנבחר אחמדינז'אד הציג מצע פופוליסטי של מאבק בשחיתות ושיפור מצבן של השכבות הנמוכות על חשבון העשירים ויישום צדק חברתי, במעין שיבה לחלק מערכי המהפכה המקוריים, אשר כוח משיכתם לא נעלם, על אף שלא הוגשמו בפועל. אנשי הזרם הזה, הפכו לסיעה המובילה בפרלמנט ואף זכו לנצחון

מוחץ בבחירות לנשיאות ביוני 2005, ובכך השלימו את השתלטותם של השמרנים על כל מערכות השליטה. בה בעת הם למדו משגיאות העבר, ולכן הם פועלים להפחתת ציפיות כאילו ביכולתו של המשטר להביא להגשמתה של אוטופיה אסלאמית.¹⁵ השמרנים האלה מאמינים כי הזמן פועל לטובתם בגלל השינויים הדמוגרפיים הצפויים באיראן בשנים הקרובות. לטענתם, שיעור הילודה הגבוה באיראן מאז המהפכה נבלם ב-1985, ומאז חלה ירידה מתמשכת בילודה. כלומר, הלחץ החברתי, בשל כניסתם של מאות אלפי צעירים כל שנה לשוק העבודה, הגיע לשיאו בשנים אלה ועתיד להיחלש בשנים הקרובות. נוסף לכך, הם מאמינים שהגיל עושה את שלו ושהצעירים הזועמים, לידי ראשית שנות השמונים, ינטשו את הרדיקליזם הפוליטי ככל שיתבגרו ויתעניינו יותר בצרכיהם האישיים.¹⁶

הכישלון של הצעירים הביא לבריחה מהפוליטיקה. כך, למשל, נכתב בעיתונות מערבית שצעירים איראנים קוראים ספרות זרה בכמות מרשימה. הם קוראים ספרים שעניינם פסיכולוגיה או הצלחה בעסקים. צורת בריחה אחרת של צעירים בטהראן היא טיולים בחבורות להרים מוחץ לעיר וקריאת שירה בחיק הטבע, צפייה בסרטים, קבוצות לימוד וחלומות על הגירה.¹⁷ ערוץ נוסף לבריחה מהפוליטיקה, שעשויות להיות לו השלכות פוליטיות חשובות, היא התופעה המרתקת של תפוצתם הנרחבת של "יומני רשת" באינטרנט. תפוצתם של יומנים אלה המכונים בלוגים (קיצור של המונח web-log), שמספרם עולה היום על 75,000, היא תופעה ייחודית לאיראן בשל היקפה הנרחב. בניגוד לעולם הערבי, בו רק 2% מהאוכלוסייה מחוברים לאינטרנט, ולפיכך השפעתו של זה אינה כה משמעותית, הרי באיראן, על פי נתוני ההתאחדות הבין-לאומית לטלקומוניקציה, נע מספר הגולשים באינטרנט בין 5 ל-7 מיליון איש, והפרסית הפכה לשפה הרביעית הנפוצה ביותר באינטרנט. "יומני הרשת" הללו ממלאים את החלל התקשורתי בתחום הפצת המידע, חלל שנוצר בעקבות סגירתם של למעלה מ-150 עיתונים באיראן בחמש השנים האחרונות. הם משמשים לא רק ככלי ביטוי לתחושות תסכול ומחאה, או ככלי להפצת חלקים מיצירות תרבות אסורות (למשל, קטעים מ"פסקי השטן" של סלמאן רושדי), אלא גם אמצעי להתארגנות לפעולה. כך בזמן הפגנות הסטודנטים ביוני 2003 שימשו האתרים באינטרנט מקור מידע מרכזי על פעולות המחאה. השלטונות לא אחרו להבין את הסכנה הטמונה ב"יומני הרשת" ולמעלה מעשרים עיתונאים או כותבי "יומני רשת" נעצרו והועמדו לדין על חתרנות נגד המשטר האסלאמי. יחד עם זאת, דומה שלשם הפלת המשטר אין די בכתיבת "בלוגים" באינטרנט, ויש צורך בפעילות פוליטית.¹⁸

עד כה, בטווח הנראה לעין, נראה שהדור המבוגר השולט באיראן מביס בקרב הפוליטי את צעיריה המתוסכלים של איראן, אלא אם כן מתחוללים בחברה האיראנית תהליכי עומק שהמשקיף מוחץ אינו מסוגל להבחין בהם. יחד עם זאת, תהליכים ביולוגיים, חברתיים וכלכליים ארוכי טווח פועלים נגד המשטר. קשה לאמוד את טווח

הזמן הנדרש להבשלתו של שינוי, אבל אפשר לומר כי יש תקווה שהעתיד אכן יהיה שייך לצעירים האיראנים המורדים.

הערות

1. Mehran Kamrava, "Iranian Shiism Under Debate", *Middle East Policy*, Vol. 10, No. 2 (Summer 2003), p. 102.
2. Robin Wright, "In Iran, Students Urge Citizens Not to Vote", *Washington Post*, 19 November 2004.
3. RFE/RL Iran Report, Vol. 7, Nos. 29 and 36, 31 August, 18 October 2004
4. Koorosh Afshar, "The Burnt Generation", *National Review*, 12 June 2003
5. *The Economist*, 9 December 2004
6. "The Heroin Route From Afghanistan to Europe: Iran loses its Drugs War," *Le Monde Diplomatique*, March 2002; RFE/RL Iran Report, Vol. 7, No. 16, 3 May 2004.
7. Donna M. Hughes, "Islamic Republic's Sex Scandal", Iran Press Service, 11 June 2004; Sue Lloyd-Roberts, "Iran's Youth Reveal Anger and Sadness", 10 December 2002 – BBC; RFE/RL Iran Report, Vol. 7, Number 33 and Vol. 8, Number 4, 27 September 2004 and 24 January 2005.
8. Farhad Khosrokhavar, "Toward and Anthropology of Democratization in Iran", *Critique*, No. 16 (Spring 2000), pp. 9-11.
9. על תרומתם של הצעירים לבחירתו של האתמי ופעילותם בשנים הראשונות לשלטונו, ראו: David Menashri, *Post Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power* (London, 2001), pp. 78-90.
10. סי"ץ, 2 דצמבר 1997; AP, 21 יוני 1998; RFE/RL Iran ;*The Guardian*, 21 October 2001 ; Report, Vol. 5, No. 10, 18 March 2002, Vol. 8, No. 13, 30 March 2005.
11. David Menashri, *Post Revolutionary Politics in Iran: על הפגנות הסטודנטים ביולי 1999, ראו: Religion, Society and Power* (London, 2001), pp. 142-162 "מהומות הסטודנטים באיראן – יוני 2003", Memri.org, 8 יולי 2003.
12. *The Economist*, 9 December 2004; Stephen C. Fairbanks, "End Note: Iran's Distant 'Second Revolution'", RFE/RL Iran Report Vol. 6, No. 6, 10 February 2003.
13. Nazila Fathi, "Let Down by Iran's Leader, Young Advocates Leave Politics", *New York Times*, 26 December 2004; Scott Peterson, "A sense of betrayal", *Christian Science Monitor*, 30 October 2003.
14. Meir Litvak, "Iran", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *Middle East Contemporary Survey (MECS)*, Vol. XXIV (2000) (Boulder, 2002), p. 215.
15. Golnaz Esfandiari, "What Does Conservative Victory in Parliament Mean For The Future?", RFE/RL 27 February 2004.
16. Robin Wright, "In Iran, Students Urge Citizens Not to Vote", *Washington Post*, 19 November 2004.

Megan K. Stack, "In Clerics' Iran, Children of the Revolution Seek Escape", *LA Times*, 26 .17
December 2004.

RFE/RL, Vol. 7, Number 20, 21 June 2004; Michael Theodoulou, "Iran's Bloggers Get Caught .18
in Crossfire of 'War on Terror'", *Christian Science Monitor*, 2 February 2005.

**יצירותן המפתיעה
של המונרכיות**

הדור החדש של העלמאא' הסעודים – משענת חדשה למשטר?

יהושע טייטלבוים

מקובל מאוד היום – ובצדק – לתת את הדעת על חילופי הדורות במזרח התיכון. בשורה של משטרים התחלפו הדורות בשנים האחרונות: ירדן וסוריה בסביבה הקרובה; מרוקו בצפון אפריקה; בחריין, קטר ואיחוד האמירויות הערביות במפרץ הפרסי. מדינה חשובה נפקדת מרשימה זו – ערב-הסעודית.

הסיבה לכך פרוזאית לחלוטין אבל רבת משמעות – כל היורשים במשפחה השלטת הסעודית הם בני אותו דור. עניין זה טעון הסבר: כחלק מתהליך כינון המדינה הסעודית המודרנית, עבד אל-עזיז אל סעוד, המכונה אבן סעוד, בא בקשרי נישואין עם עשרים ושתיים נשים, בנות למשפחות נכבדות ולשבטים חשובים מרוב אזורי הממלכה. נישואין אלה, שיצרו קשר של נאמנות, נועדו להגדיל את השפעתו של אבן סעוד ולהבטיח את שליטתו. לאבן סעוד נולדו ארבעים וארבעה בנים (בנות לא נכללו במניין).¹ על מנת להותיר את השליטה בממלכה בידי אותה משפחה, עברה הירושה, לאחר מות אבן סעוד, מאח לאח. דהיינו, בכיוון אופקי בתרשים עץ המשפחה, ולא בכיוון אנכי מאב לבנו. כל זה בא להסביר מדוע אין לדבר עדיין על חילופי דורות בשלטון בערב-הסעודית, אלא רק על העברת השליטה בקרב אותו הדור. העברת השליטה באופן זה מועילה, אולי, לשמור על היציבות, אך היא טומנת בחובה בעיה קריטית: הזדקנות דור היורשים הפוטנציאליים. פהד, המלך הנוכחי, הוא בראשית שנות השמונים לחייו. מאז שנפגע במוחו ב-1995, הוא מתפקד בקושי. יורש העצר, עבדאללה, אף הוא למעלה משמונים. רווחות שמועות, שמצב בריאותו של שר ההגנה, סולטאן, בן השמונים, שמדובר עליו כמי שעתיד להיות יורש העצר כאשר עבדאללה יעלה על כס המלוכה, אינו טוב גם הוא. משפחת המלוכה – שיותר מכל דבר אחר דואגת להמשך שלטונה – עמדה כבר ב-1992 על בעיית ההזדקנות, וקבעה בחוק יסוד שהמלוכה תעבור לא רק אל בניו של אבן סעוד, אלא גם לבנים של הבנים. אך, כנראה, יחלוף עוד זמן רב עד שדור זה יזכה לעלות לשלטון. כיום, אין כלל ודאות באשר למועמד מוביל או בולט בקרב דור הבנים. כאשר מדובר במהלכים בתוך המשפחה הסעודית, עדיף להסתפק בפתגם: מי שיודע – אינו מדבר, ומי שמדבר – אינו יודע על מה הוא מדבר.

קרוב לוודאי שלא נחזה בעתיד הקרוב בחילופי דורות בהנהגה הסעודית. לעומת זאת, בחברה הסעודית בכללה קיימת תופעה של חילופי דורות. הכוונה, במאמר זה, בעיקר, לדמויות חדשות וצעירות יחסית מקרב העלמאא', חכמי הדת, שהתבלטו בשנים האחרונות הן כתומכי משטר והן כאופוזיציה לו.

כמדינה מוסלמית אדוקה בדתה, שואב המשטר בה את הלגיטימציה לשלטונו מחכמי הדת. המשטר נוהג לפנות אליהם כדי לזכות באישורם למדיניות או לצעדים מסוימים השנויים במחלוקת, כמו, למשל, הכנסת הטלוויזיה בשנות השישים; פריצת כוחות מזוינים למסגד הגדול במכה ב-1979 אחרי שנתפס בידי קבוצה מוסלמית קיצונית; והזמנת כוחות של "כופרים נוצרים", כלשונם של אנשי האופוזיציה, להגן על המדינה לאחר פלישת צדאם חוסיין לכווית ב-1990 והיערכותו על הגבול הסעודי. בעבר, כאשר ביקש המשטר לקבל לגיטימציה לצעדים שנויים במחלוקת, הוא נעזר בשורה של חכמי דת בכירים ומבוגרים השייכים לגוף חשוב מאוד, מועצת בכירי העלמאא' (מג'לס היא'ת כבאר אל-עלמאא'). ואמנם מועצה זו הוציאה פסקי הלכה כבקשת המשטר.

עם השנים פחתה יוקרת אנשי הדור המבוגר של אנשי הדת בעיני הדור הצעיר. אנשי הדת המבוגרים נראו לדור הצעיר מנותקים מהמציאות על תהליכי הגלובליזציה שבה, השימוש באינטרנט והטלוויזיה הלווינית. חכמי הדת המבוגרים נתפסו בעיני הצעירים כחותמת גומי לשורה של צעדים לא אסלאמיים, כביכול, של ההנהגה הסעודית, ובמיוחד להסכמתה של הנהגה זו להתיר את כניסתם של כוחות לא-מוסלמים לערב-הסעודית בעקבות פלישתו של צדאם חוסיין לכווית.

רבים מבני הדור הצעיר ראו בשני עלמאא' צעירים יחסית (בשנות החמישים לחייהם), שיח' סלמאן בן פהד אל-עודה וספר בן עבד אל-רחמן אל-חואלי, חלופה למסד הדתי הרשמי. עלמאא' אלה נודעו בכינוי שיוח' אל-צחזה, כלומר, השיח'ים של ההתעוררות האסלאמית. הם החלו את הפעילות האופוזיציונית שלהם עוד בסוף שנות השמונים באמצעות הרצאות מוקלטות. עלמאא' אלה נעשו פופולאריים אחרי משבר המפרץ בשנים 1990-1991, במיוחד נוכח בואם של כוחות אמריקאים לערב-הסעודית, דבר שרבים מבני הדור הצעיר ראו כפגיעה בכבודם וכולזול במנהגי הממלכה: חיילות אמריקאיות נהגו במכוניות (הנהיגה אסורה לנשים בערב-הסעודית) כשהן לבושות באורח לא צנוע (מכנסיים קצרים) ותחנות רדיו של הצבא האמריקאי שידרו מוסיקת-רוק מחוץ אל חוץ.

כתוצאה מההלם של מלחמת המפרץ, התפתחה בערב-הסעודית תנועת מחאה אסלאמית. בשנים 1991-1992 פרסמה האופוזיציה הדתית, בהנהגת חואלי ועודה, שני מסמכי יסוד ובהם הדרישות הבאות: להעניק לכלל העלמאא' תפקיד מרכזי בתהליכי קבלת ההחלטות בממלכה; לקצץ בסמכויות העלמאא' המבוגרים כפוסקים בלעדיים בענייני האסלאם במדינה; ולהחזיר לדת את אופייה המבוזר והשבטי, כפי שהיה בתקופה שקדמה לאבן סעוד ולמסע הרפורמות של המלך פיצל. שיאה של המחאה היה בהפגנה

חסרת תקדים בהיקפה ובמאסרם של שני אנשי הדת ב-1994. הם ישבו בכלא עד שחרורם ב-1999. יתכן שהשניים שוחררו מהכלא משום שהמשטר השכיל להבין שבכירי חכמי הדת המבוגרים אָבדו מכוחם, והוא ביקש לקרב אליו את חכמי הדת הצעירים כדי לזכות - אם לא בתמיכתם המלאה למעשיו - הרי לפחות למתן את התנגדותם. יתכן ששני אנשי הדת הצעירים הללו קנו את שחרורם בהסכמתם לכך. דומה שהם עברו תהליך מסוים של קואופטציה.

דבר נוסף שתרם לכך שהמשטר נזקק במידה מסוימת לתמיכתם של עלמאא' צעירים כגורם הנותן לגיטימציה למעשיו, היה מותם של שניים מהאישים המרכזיים במועצת בכירי העלמאא'. הכוונה לעבד אל-עזיז בן באז, שהיה פעיל משנות השישים (נפטר ב-1999), ולמוחמד בן צאלח אל-עתימין (נפטר ב-2001). הוהאביה, אותה תנועה מוסלמית סוניית שצמחה בחצי האי ערב במאה השמונה עשרה, התפתחה כך שהיא הפכה לאידאולוגיה של המדינה הסעודית, ולא לתנועה מהפכנית. הוהאביה העניקה עצמאות לשליט, במיוחד בנושא מדיניות החוץ. בן באז היה נושא הדגל של גישה זו, וקבע שיש לתמוך בשליט כדי למנוע אנרכיה (פוצ'א). עם מותם של שני חכמי דת בכירים אלה, מצא עצמו המשטר ללא עלמאא' בעלי שיעור קומה שנאמנותם מובטחת. הוא נאלץ להסתמך יותר ויותר על אנשי דת מהדור הצעיר, אולם הללו לא היו מוכנים לשמש חותמת גומי, והמשטר נאלץ להתמודד עם המצב החדש שנוצר, שבו עלמאא' צעירים לא היו אומרי-הן, כקודמיהם. הם היוו, למעשה, אופוזיציה של אנשי דת.

אירועי ה-11 בספטמבר 2001 המחישו לחכמי הדת האופוזיציוניים הללו, שאף פעם לא דגלו בשימוש באלימות, את הסכנה שיש בקיצוניות דתית. בלטו בהתנגדותם לקיצוניות שיה' סלמאן אל-עודה ועאא'ין אל-קרני. מאז ספטמבר 2001 מגנה עודה את המוסלמים הקיצונים אותם הוא מכנה ח'וארג' - כינוי בעל מטען היסטורי איסלאמי המתייחס לכת באסלאם הקדום שהייתה האופוזיציה הדתית הראשונה באסלאם. עודה בחר בכינוי זה כדי להציגם ככאלה שסטו מדרך האסלאם. מן הראוי לציין, שגם המשטר מכנה את הקיצונים המוסלמים באותו מטבע לשון, כך שהמשטר והכם הדת עודה נוקטים אותה לשון ממש. חכם הדת השני, קרני, הרבה להופיע בציבור בעקבות אירועי ספטמבר 2001, לאחר שהדבר נמנע ממנו קודם לכן בידי השלטון. קרני קרא לאיחוד שורות, ביקש לפתוח בשיח אסלאמי ללא טרמינולוגיה קיצונית ודרש משומעיו לתמוך במשטר. הוא אף דחק בצעירים שלא להתגייס לג'יהאד.² בדבריו אלה הוא נשמע כמו העלמאא' הוותיקים בני הדור הישן. ניתן אפוא לראות בעלמאא' אלה כאופוזיציונרים לשעבר. המשטר כיום מרבה להשתמש בעלמאא' אלה לצרכיו. הוא עושה זאת מהטעמים הבאים: אישים אלה נהנים מיוקרה של אנשי דת רציניים ללא פניות; הם נגישים לציבור בטלפון, וכמעט לכולם יש כמה אתרים באינטרנט; המשטר נוכח שיש ירידה בקרב הציבור באמינות של העלמאא' מהדור הוותיק, וכנראה רואה צורך לחזק את הוקעתו של אוסאמה בן לאדן בידי העלמאא' אנשי המסד הדתי הוותיק, בעזרת גינויים

המושמצים מפי עלמאא' צעירים, שלהם אשראי רב יותר בציבור. הללו, כאמור, הכירו בכך שקיצוניות דתית יכולה להיות קטלנית הן לאסלאם והן לערב-הסעודית עצמה. יחד עם זאת צריך לזכור שהעלמאא' הצעירים הם אנטי-אמריקאים חריפים. עודה גינה אמנם את התקפות ה-11 בספטמבר כדבר נורא הנובע מיהירות, אבל הוא גם אמר שהן היו "הפרי המר של עץ ששתלה ארצות הברית." קרני אמר דברים דומים.³ איש הדת, ספר בן עבד אל-רחמן אל-חואלי, כתב במכתב גלוי לנשיא האמריקאי בוש, שגל שמחה שטף את המוסלמים כאשר שמעו על הפיגועים בניו-יורק ובוושינגטון. באפריל 2003, בעקבות הפלישה האמריקאית לעיראק, יום חואלי בעזרת קרני ועודה את הקמת ארגון "המבצע העולמי נגד התוקפנות" (אל-חמלה אל-עאלמיה למקאומה אל-עדואן). הארגון רואה בהתנגדות לאמריקאים באפגניסטן ובעיראק התנגדות לגיטימית.⁴ המשטר מצדו מתיר להם לגנות את האמריקאים כל זמן שהם עושים תפקידם נאמנה בכך שהם נענים לבקשתו לגבות את מדיניות המשטר. יש בכך המשכיות מסוימת להתנהגות המשטר בשנות השמונים והתשעים, כאשר המשטר העדיף "ליצא" את הקיצונים שלו למקומות כמו אפגניסטן ובוסניה.

המשטר נעזר בעלמאא' מהדור הצעיר במאבקו בטרור בתוך שטחה של ערב-הסעודית. החל ממאי 2003 בצעו טרוריסטים, המזדהים כאנשי אל-קאעדה, שורה של פעולות טרור ראוותניות בערב-הסעודית. מאות נהרגו. פעולות טרור אלו, שזכו לכינוי "ה-11 בספטמבר של הסעודים", נמשכות גם כיום ומהוות אתגר רציני למשטר. אין תמה אפוא שחשוב למשטר שאנשי הדת הצעירים יגנו פעולות אלו.

המשטר אף זקוק לתמיכתם של אישים כמו עודה גם משום שהדור החדש של העלמאא' אינו עשוי מקשה אחת. ישנם, למשל, בקרבם שלושה אנשי דת צעירים וקיצוניים – עלי אל-ח'דיר, נאצר אל-פהד ואחמד אל-ח'אלדי. שלושת אלה, בשעה שהמשטר היה עסוק ברדיפה אחר מבצעי פעולות טרור, קראו לציבור לעזור למבצעים: "הם כמה מהמג'אהדין הטובים ביותר – הם אדוקים ומסורים, נתנו מחייהם, מהונם ומדמם לאללה, ולחמו בגבורה נגד הצלבנים הנוראים באפגניסטן."⁵ לעומתם, עם התגברות הטרור האסלאמי הפנימי בערב-הסעודית, הרי בכירי העלמאא' של הדור החדש, כמו עודה וחואלי, מהווים גורם ממתן. הם אמנם לא מוותרים על דרישתם מהמשטר לעשות רפורמות, אבל לעומת העלמאא' הקיצונים המושפעים מבן לאדן, ניתן לראות בהם אנשים מתונים יחסית שלא דוגלים באלימות בתוך ערב-הסעודית. תפקידם החשוב ביותר כיום הוא מתן לגיטימציה מלאה למשטר במאבקו נגד הטרור. דומה, שבעקבות פעולות הטרור במאי 2003, הם ונחו את הקיצוניות של שנות התשעים, והם עושים מאמץ ניכר למקם עצמם בדרך אמצעית, מתונה, ובכך להנגיד עצמם לתומכי בן לאדן. לא לחינם הם משתמשים במונח וסטיה הבא להעיד על בחירה בדרך האמצע, דרך ממוצעת של איוון, שאינה לוקה בקיצוניות לכאן או לכאן.⁶

יחד עם הוקעת הקיצונים לא חדלים עלמאא' כעודה לבקר את המשטר, ממנו הם תובעים פיקוח הדוק יותר על כספי הציבור, צדק חברתי ויתר שיתוף אנשי הדת בקבלת החלטות. יחד עם זאת בהשמעת ביקורת זו הם, למעשה, משרתים את המשטר. הוא מצטייר בעיני הציבור כמשטר המאפשר לדור החדש של עלמאא', הנהנים מאמון הציבור, להשמיע ביקורת באורח חופשי. זה מועיל למשטר. בכיר סעודי, שהתראיין לעיתון זר, אמר שהוא מעריך שעודה "חזר בתשובה" וקיבל את מרות השלטון.⁷ כלל לא בטוח שעודה מסכים לאפיון זה, אבל אין ספק שהוא מהווה היום נכס למשטר. לעלמאא' של הדור החדש יש יתרון נוסף בעיני המשטר. הם עוזרים למשטר במאבקו בליברלים. הכוונה לאישים בתוך בית המלוכה ומחוצה לו, חלקם בעלי השכלה מערבית, הדורשים לצמצם את כוחו של הממסד הדתי ולהבטיח זכויות אזרח במדינה. במיוחד מדובר בכותבים בעיתון אל-רטן (המולדת), שופרם של הליברלים. מתנגדי הקו של העיתון מכנים אותו - במשחק מילים - אל-ות'ן (האליל).

בכל זאת, כיום חשיבותם העיקרית של אנשי הדת מהדור הצעיר היא בסיועם למשטר להאבק בטרוח בתוך המדינה. כאשר חטפו חברי אל-קאעדה בערב-הסעודית עובד של תעשיית הביטחון האמריקאית, הופיעו עודה וחואלי בטלוויזיה הסעודית וגינו את החוטפים כ"סוטים" מהדרך האסלאמית הנכונה.⁸ אנשי דת אלה גם רואים עצמם כמתווכים בין המשטר לבין טרוריסטים מוסלמים. לדברי חואלי, הוא הקים גוף שבו שבעים עלמאא' מהדור הצעיר, שעניינו לעסוק בתיווך ממין זה ולהשפיע על צעירים סעודים שלא לדבוק בקיצוניות אלימה כיוון שיש בכך סטייה רעיונית מהאסלאם.⁹

על אופי התיווך ניתן ללמוד, למשל, מהדרך בה פעל חואלי. ב-23 ביוני 2004 הכריזו השלטונות על חודש חנינה לפעילי אל-קאעדה. אחד מאלה, שהשלטונות ביקשו לעצרו, היה עת'מאן אל-עמרי. הוא הסגיר עצמו בתיווכו של חואלי, שליווה את עמרי אל בית מוחמד בן נאאף, שהוא בנו של שר הפנים, המטפל בקיצונים בשם אביו. לדברי חואלי, התקבל עמרי על ידי בן השר בסבר פנים יפות "וכן בירך ושיבת אותו על נכונותו האמיצה להסגיר עצמו תוך זמן קצר של תקופת המחילה."¹⁰ הוא אף הבטיח לעמרי יחס טוב ולדאוג לצרכיה של משפחתו. ואכן, לאחר כמה שבועות דווח בעיתונות הסעודית, שחובותיו של עמרי שולמו על ידי השלטונות. דווח גם שילדיו של עמרי הודו לבן השר על "יוזמתו שהצילה את אביהם מחובות בסך של 170,000 ריאל."¹¹ סיפור זה מלמד על יוקרת חואלי בקרב המוסלמים הקיצונים; על התועלת שמפיק מכך המשטר; ועל האופי הפרסונלי, הכול כך "שבטי" של הפרשה, שבה איש-דת, נאמן על שני הצדדים, משמש כמתווך, והנסיך, בן למשפחת המלוכה, המנהיג השבטי החכם ואציל הנפש, בעל תכונת החלם המלמדת על יישוב דעת וסלחנות - סוגר את העסקה ומיישר את ההדורים. חואלי ואחרים אף נפגשו עם המועצה המייעצת (מג'לס אל-שורא), גוף הממונה על ידי המשטר, כדי לדון עמה בהסגרת אנשי אל-קאעדה. כתוצאה מכך מספר טרוריסטים הסגירו את עצמם.¹²

יחד עם זאת, כאמור, לא פסקו העלמאא' מהדור הצעיר לקרוא לג'יהאד – אך במפורש מחוץ לממלכה. כך, בנובמבר 2004, לקראת ההתקפה האמריקנית על העיר פלוג'ה בעיראק, פרסמו עשרים ושישה מבני הדור הצעיר מכתב גלוי הקורא למוסלמים להצטרף לג'יהאד בעיראק נגד האמריקאים. בין החותמים היו עודה וחואלי.¹³ הממשלה שתקה, כי היה מדובר בנושא חוץ, וכמו בעניין אפגניסטן בשנות השמונים והתשעים, מוטב היה שהקיצונים ימותו שם מות קדושים במקום שיגרמו לצרות בבית. צאלה אל-עופי, אחד מבכירי אל-קאעדה בערב-הסעודית, התבקש על ידי חואלי בשיחה טלפונית לא להילחם בתוך ארצו, אלא לצאת לג'יהאד בעיראק¹⁴ – עמדה שתאמה לחלוטין את רצונו של המשטר. כאשר איש האופוזיציה הגולה, סעד אל-פקיה, קרא ממקום מושבו בלונדון לערוך הפגנות ברחבי ערב-הסעודית, ביטל חואלי את קריאתו בטענה שדברי פקיה עלולים ליצור תוהו ובוהו.¹⁵

לפרשת עידודם של העלמאא' מהדור הצעיר את הצעירים לצאת לג'יהאד בעיראק, הייתה תוצאה לא נעימה עבור סלמאן אל-עודה. כמה ימים לאחר פרסום הקריאה הוא קיבל מבנו הודעת SMS בוו הלשון: "אבא שלום. אני יוצא לג'יהאד בעיראק. נתראה, אנשאללה, בגן עדן." האב ההמום פנה למוחמד בן נאא'ף, בנו של שר הפנים, כדי שהלה יפעיל את מנגנוני הביטחון למצוא את בנו. בסופו של דבר הסתבר שהיה זה מעשה קונדס של הבן, אבל קוראי העיתון הליברלי אל-וטן ליקקו את האצבעות נוכח צביעותו של האב הנכבד.¹⁶

בשנות התשעים כינה אוסאמה בן לאדן את חואלי ואת עודה בשם "השיחיים שלנו" וקרא לשחרר אותם ממעצר.¹⁷ ואילו היום בכירי העלמאא' מהדור הצעיר מתנגדים לבן לאדן ותומכים במשטר, הן נגד הקיצונים הדתיים והן נגד הליברלים. הם אינם קוראים להפלת המשטר ומגבים אותו בצורות שונות. מכך אנו לומדים לא רק על השינוי שחל אצל בכירי הדור הצעיר של העלמאא', כי אם, לא פחות מכך, על כוחו של המשטר להתמודד עם מצבים משתנים ומאתגרים, ובהצלחה די רבה.

ערב-הסעודית עוברת טלטלה לא קלה בשנים האחרונות. למרבה האירוניה, דור צעיר של עלמאא' סעודים, אנשי אופוזיציה לשעבר, עוזרים כיום למשפחת המלוכה לעמוד בהצלחה בפני טלטלה זו. על ידי כך הם מבצרים את מעמדם הן בקרב הדור הצעיר והן בקרב השלטון. משפחת המלוכה יודעת היטב כיצד לנצל אנשי דת אלה על מנת לשמור על שלטונה.

הערות

- .1 Simon Henderson, *After King Fahd: Succession in Saudi Arabia* (Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy, 1994), p. 1.
- .2 F. Gregory Gause III, "Be Careful What You Wish For: The Future of U.S.-Saudi Relations," *World Policy Journal*, Spring 2002, pp. 37-50.
- .3 *Ibid.*, p. 44
- .4 Reuven Paz, "The 'Global Campaign Against Aggression': The ראו ניתוחו של ראובן פז: Supreme Council of Global Jihad?," *PRISM Series of Global Jihad*, No. 6, May 2000, www.e-prism.org.
- .5 *Associated Press*, 16 May 2003
- .6 לעניין זה יש לגיטימציה מהקוראן, שבו נאמר: "כך עשינו אתכם אומה של וסט", ראו: סורה Stephane Lacroix, "A New Element in the Saudi Political-Intellectual אצל 143:2 Field: The Emergence of an Islamo-Liberal Reformist Trend." (Draft paper delivered at a conference sponsored by ISIM, Leiden, February 2004). אורי רובין, בתרגומו לקוראן, כתב: "כך עשינו אתכם אומה מן המיטב", דהיינו, הדבר המשובח ביותר הוא הממוצע שבהם, שאינו לוקה בקיצוניות. ראו: רובין, אורי. הקוראן, תרגום מערבית (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2003), עמ' 19.
- .7 *The New York Times*, 27 December 2001
- .8 *Associated Press*, 19 June 2004
- .9 *Agence France Press*, 13 November 2003
- .10 "הסגרת מבוקשים נוסח סעודיה: השלטונות הסעודים שילמו את חובות המבוקש, העניקו לו ולילדיו מענק חודשי ואפשרו לו לבחור את בית הכלא בו ישהה", ממר"י, 27 יולי 2004, www.memri.org.il.
- .11 ש.ם.
- .12 Stephen Ulph, "Evaluating the Saudi Amnesty," 6 August 2004, www.jamestown.org
- .13 *Arab News*, 7 November 2004
- .14 *Seattle Post-Intelligencer*, 24 January 2005
- .15 www.arabicnews.com, 14 December 2004
- .16 אל-רטן, 21 נובמבר 2004; "The Iraq Effect? Muslim anti-Americanism is Mostly Hot Air," *Wall Street Journal*, December 11, 2004.
- .17 על בן לאדן והישגים נושאי דגל ההתעוררות האסלאמית, ראו: Joshua Teitelbaum, *Holier Than Thou: Saudi Arabia's Islamic Opposition* (Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy, 2000). הספר תורגם לעברית ויראה אור בקרוב בהוצאת מרכז דייך.

הכל נשאר במשפחה – יציבות בין-דורית בירדן

אשר ססר

משפחות, דורות ורוח התקופה

מונרכיות, מטבען, הן ישויות פוליטיות משפחתיות. ירדן היא מונרכיה והיא משפחתי על פי חוקתה, במנהיגותה הפוליטית ובסגנון ירושת השלטון. אך הממד המשפחתי של הפוליטיקה הירדנית חורג הרבה מעבר לכך. לא זו בלבד שמשפחה עומדת בראשה (לא משפחה גדולה דווקא), אלא שאף במבנה החברתי שלה ירדן היא מדינה שמתנהלת על פי פוליטיקה משפחתית. על תושבי האמירות של עבר הירדן, בראשית ימיה, נאמר כי "כמעט כל אחד בעבר הירדן היה מזוהה על פי השתייכותו למשפחה, למשפחה מורחבת ולשבט", וזאת בשל רמת העיור הנמוכה של האזור וריחוקו ממוקדי השלטון.¹ אך גם בירדן של ימינו, למרות העיור המסיבי ובניית מוסדות שלטון ריכוזיים, נותרו על כנם המשפחה, המשפחה המורחבת והשבט כיחידות מתפקדות בזירה הפוליטית, העולות בחשיבותן לאין שיעור על מפלגות, איגודים מקצועיים וארגונים לא ממשלתיים אחרים. קביעה זו ביחס לפוליטיקה של משפחות מתבססת לא רק על התרשמות לאורך זמן, אלא גם על בדיקה אמפירית שהראתה שהמנהיגות של האליטה הירדנית היא משפחתית ואף עוברת במידה רבה מדור לדור. בבדיקה שהקיפה כ-2000 איש – כל חברי הממשלה וכל חברי הבית העליון והבית התחתון של הפרלמנט הירדני, מאז יסוד האמירות של עבר הירדן ועד ימינו אלה² – הסתבר שהאליטה עוברת בירושה בקרב רבות מהמשפחות המרכיבות את האליטה השלטת, ממש כמו במשפחה ההאשמית עצמה.

מעברי הירושה מן המלך עבדאללה I לבנו טלאל, ממנו לחוסיין, ולאחר מכן מחוסיין לעבדאללה II, נהנו כולם ממידה גדולה של לגיטימיות ציבורית, אף שבמקרה של עבדאללה II הייתה הפתעה מסוימת. בינואר 1999, זמן קצר לפני מותו של חוסיין, הוא החליף, ממש ברגע האחרון, את סדר הירושה על ידי הדחת אחיו חסן מתפקיד יורש העצר (תפקיד שחסן נשא מאז הגיעו לגיל שמונה עשרה בשנת 1965) ומינה תחתיו את בנו בכורו עבדאללה. חוסיין גם הנחה את עבדאללה למנות את אחיו הצעיר, חמזה, בנו בכורו של חוסיין מנישואיו למלכה נור, כיורש העצר אחריו. כך שמר חוסיין את

סדר הירושה בתוך משפחתו הגרעינית, לבניו ולבני בניו, ומנע את האפשרות שהירושה תעבור אחריו מבניו לבניו של חסן. השינוי הפתאומי של הרגע האחרון לא עורר ספק באשר לגיטימיות של העברת השלטון. נהפוך הוא. העובדה שחסיין החליף את אחיו בבנו, נראתה מקובלת לגמרי ותואמת את הסדר הנהוג בחברה הפטריארכלית הירדנית. לפי סדר זה נעשית העברת הירושה של המנהיגות, המשפחתית או השבטית, מאב לבן. היה ברור גם כי עבדאללה הוא היורש על פי רצונו המפורש של חסיין, וכי מתקיימת המשכיות לגיטימית. בכך גם בא לידי ביטוי אחד מיתרונותיה המובהקים של המונרכיה המזרח תיכונית על פני הרפובליקות באזור, שבהן הסדר הלגיטימי של העברת השלטון מוטל לעתים מזומנות בספק.

אם בחילופי דורות עסקינן, הרי מדובר לא רק בעניין ביולוגי, לפיו אדם צעיר יורש אדם בוגר ממנו. מדובר גם בשינוי של עידן, בתמורה ברוח התקופה ובהקשר ההיסטורי-פוליטי שבו מתפקד השליט החדש. חסיין הבשיל פוליטית בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, ימי הזוהר של העידן הנאצרי. עבדאללה II העידן הנאצרי הוא היסטוריה רחוקה. עבדאללה II מתפקד בעידן הפוסט נאצרי, בעידן של רפיון ודעיכה של הזרם הפאן-ערבי, שממנו נשאר בקושי זכר בראשית המאה העשרים ואחת, דהיינו, בעידן של גלובליזציה, של טכנולוגיה עילית, של אינטרנט וטלוויזיה לווינית ושל הגמוניה בין-לאומית בלתי מעוררת של ארצות-הברית. לכך השפעה גלויה לעין על הלקסיקון הפוליטי של שני המלכים האלה, על אופן התנהגותם הפוליטית והבנתם את המרחב המדיני בו הם פועלים. חסיין לא השתחרר מצלו של עבד אל-נאצר ומן הצלקות שהמאבק בו הותיר בנפשו של המלך עוד מצעירותו ועד ליומו האחרון. חסיין קיבל החלטות רבות, ללא ספק בהשפעתו של עבד אל-נאצר, בהשפעת המאבק בו ואף בהשפעתו של זיכרון המאבק בו.

באמצע שנות החמישים נרתע חסיין מלהצטרף לברית בגדאד, אותה ברית הגנה פרו-מערבית ואנטי-סובייטית, שארצות הברית ובריטניה ביקשו לכוון במזרח התיכון, בניגוד מוחלט לרצונו של עבד אל-נאצר ובעלי בריתו הפלסטינים בירדן. ב-1964 השלים חסיין עם כינון אש"ף על אף שהתנגד לו, כמחיר של פיוס קצר ימים עם עבד אל-נאצר. במאי 1967 נגרר חסיין למחנהו של עבד אל-נאצר ולמלחמה עם ישראל, על אף שהעריך כי הוא עלול לאבד את הגדה המערבית, משום שחשש ממה שעבד אל-נאצר ובעלי בריתו הפלסטינים בירדן היו מעוללים לו ולממלכתו אילו החליט לעמוד מנגד. רבים תהו מדוע החליט חסיין בשנים 1990-1991 לא לתמוך בארצות הברית כאשר זו פלשה לכוויית כדי לשחררה מכיבושה של עיראק. היו שהסבירו כי חסיין פעל כך כדי להיענות לדעת הקהל בעת של תהליך דמוקרטיזציה בירדן. אך דומה כי אין זה ההסבר. הרי שלוש שנים בלבד אחר כך, בעיצומו של אותו תהליך דמוקרטיזציה, כביכול, כרת חסיין חוזה שלום עם ישראל, בניגוד גמור לדעתו של אותו קהל ירדני. ההחלטה לא לתמוך בארצות הברית נבעה יותר מרצונו העז של חסיין לשמור על

כבודם של ההאשמים בהיסטוריוגרפיה הערבית – ככאלה שלא עמדו לצדה של ארצות הברית במלחמה נגד מדינה ערבית אחרת. לאחר שנים של עימות עם עבד אל-נאצר, שבו הושמעה בלי סוף הטענה בדבר חוסר נאמנותם של האשמים לעניין הערבי, דומה שהצלחת שנותרה בנפשו של חוסיין היא שהדריכה אותו ב-1991 לפעול כפי שפעל, יותר מאשר רצון הציבור.

עם זאת, מובן כי לא כל החלטותיו של חוסיין היו מושפעות ממשקעי העידן הנאצרי, בוודאי לא בכל השאלות הרוח הגורל שנגעו לעצם שרידת המשטר והממלכה. ב-1970, לאחר שנתיים של היסוסים והתחבטויות גמר חוסיין אומר לחסל את הנוכחות הפיזאית הפלסטינית בירדן; ב-1988 החליט להתנתק מן הגדה המערבית והסיר את אחריותה ההיסטורית של ירדן לחבל הארץ הזה; וב-1994 חתם על הסכם שלום עם ישראל, בלי להיוועץ כלל באחיו הערבים. ככל שדעכה להבת הערביות, מאז תבוסתו של עבד אל-נאצר ב-1967, התמסדה והלכה המדינה הטריטוריאלית במזרח התיכון הערבי, וירדן בכלל זה. חוסיין פעל למען האינטרס המדינתי הירדני תוך מחויבות פוחתת והולכת לעניין הערבי, בכלל, ולשאלת פלסטין, בפרט. מאמצע שנות השמונים ואילך, היה זה חוסיין שהפסיק לטעון כי "ירדן היא פלסטין ופלסטין היא ירדן", ובמקום זאת הצהיר כי "ירדן היא ירדן ופלסטין היא פלסטין", וזאת כדי להדגיש את ייחודה ונפרדותה של ירדן. מפייהם של דוברים ירדנים אפשר היה לשמוע עתה במפורש על הפרטיקולריות הטריטוריאלית (אל-ח'יצוציה אל-קטריה) הירדני.

עבדאללה II, כתוצר של העידן הפוסט-נאצרי, מרחיק לכת הרבה יותר. אין בחשיבתו הפוליטית כל זכר לעידן הנאצרי, שהגיע לקיצו בילדותו המוקדמת. עבדאללה טבע את הססמה "אל-ארדן אולן" (ירדן קודמת-לכל), רוצה לומר: האינטרס הירדני המדינתי הצר קודם לאינטרס הערבי הכללי ולכל אינטרס אחר, בוודאי גם קודם לאינטרס הפלסטיני. חוסיין לא נקט מעולם לשון כזו, וספק אם היה נוקט לשון זו אילו היה בחיים היום. אך עבדאללה II הוא, כאמור, יציר עידן אחר, עידן רפיון הערביות, עידן הניצחון של המדינה הטריטוריאלית המזרח תיכונית, עידן הגלובליזציה וההגמוניה של ארצות הברית. על כן, המעבר מחוסיין לעבדאללה II, הוא לא רק עניין של שינוי דורי, אלא גם שינוי של תפיסת המרחב, של הבנת הזירה הבין-לאומית ושל תפיסות פוליטיות מנחות. ההבדלים הניכרים בהקשרים הפוליטיים וברוח התקופה משמשים, מטבע הדברים, כגורמים המעצבים באופן אחר מנהיג מדור חדש.

ירדן במרחב בעיני עבדאללה II

הלקסיקון הפוליטי של עבדאללה II שונה מזה של חוסיין ומוזה של עבדאללה I. אם בימיו של עבדאללה I עמדה בראש מעייניו שאיפתו לאחד את "סוריה הגדולה" בהנהגתו,

ואם במשך מרבית שנות שלטונו של חוסיין עמדה זיקת ירדן לפלסטין בראש מעייניו, הרי בימיו של עבדאללה II, מילים שהיו פעם טעונות חיוב כמו "אחדותי" (וחדוי), או טעונות שלילה כגון "בדלני" (אנפצאלי), לא מעוררות כיום התרגשות. "ירדן קודמת-לכל", כססמה בדלנית מובהקת, נישאת ברמה ללא מורא ובטבעיות גמורה. עבדאללה II לא שואף להתאחד עם שכנותיו, לא עם שכנות קטנות כמו פלסטין, ולא עם גדולות כמו עיראק. אין לעבדאללה II כל שאיפה להחזיר את מלכות ההאשמים לעיראק או להישאב לתוך המערבולת של פלסטין. הוא מבקש לשמור על ממלכתו בגדה המזרחית של הירדן בדלת אמותיה, ותו לא.

כל אזורי ירדן ללא הבדל מוצא, פלסטיני או ירדני, הרואים בירדן את ארצם – לפי עבדאללה II (כמו לפי חוסיין לפניו) – הם ירדנים לכל דבר.³ ירדן גם מאמצת לחיקה את הפליטים הפלסטיניים שבתחומה, כפי שמלמדות ההשקעות בתשתית מחנות הפליטים כדי להפכם, בסופו של דבר, לרובעי מגורים רגילים. אך פלסטין היא ארץ אחרת ומוטב שתישאר כך – עצמאית מירדן מבלי שתאיים על הביטחון הלאומי של ירדן, ומבלי שפלסטינים, ישראלים או אחרים, יפעלו כדי לקדם את הרעיון ש"ירדן היא פלסטין". לשם כך חשוב שתקום מדינת פלסטין בגדה המערבית וברצועת עזה, בהתאם למפת הדרכים של ארצות הברית, למען יהיה ברור לכל שפלסטין היא ממערב לנהר הירדן ולא ממזרח לו. חוסר יציבות והתנגשות מלחמתית בין ישראל לבין הפלסטינים הוא תסריט הבלהות של ירדן, שמא יסתיים העימות בהגירה כפויה של פלסטינים מזרחה. אפילו בניית גדר הביטחון הישראלית עוררה חרדה בירדן, שמא הקשיים שהיא עלולה לגרום לאוכלוסייה הפלסטינית החיה בקרבתה יאלצו אותה לחפש מזור בהגירה לירדן.

באביב 2003, בעוד ירדן שרויה בחרדה מהשלכות העימות הישראלי-פלסטיני של אינתיפאדת אל-אקצא, פלשה ארצות הברית לעיראק. ארצות הברית סילקה את משטר הבעת' של צדאם חוסיין וסללה בכך את הדרך לבחירות שנערכו בעיראק בינואר 2005. בחירות אלו מיסדו את שליטת השיעים והכורדים בעיראק, במקום שליטה של הערבים הסונים, שמשלו בה בדרכים שונות במשך מאות שנים. כך מצאה עצמה ירדן בתווך בין שני מוקדים של חוסר וודאות, כאשר, נוסף על כך, אין לדעת את השלכות השפעתה האזורית הגוברת של אירן, ולאן צועדת הרשות הפלסטינית בעידן שלאחר ערפאת. עבור ירדן, חוסר וודאות זו אקוטית במיוחד. מעולם לא היה לירדן, ואין לה גם כיום, הכוח לעצב את ההקשר האזורי שבו היא צריכה לפעול. אין לה, על כן, מנוס אלא לתמרן במציאות שיוצרים עבורה אחרים.

בנסיבות אלה השליך עבדאללה II את יהבו על ארצות הברית באופן חד-משמעי. אחרי ה-11 בספטמבר 2001 הוא עמד בבירור על חשיבותה של ארצות הברית ועל משקלה המדיני העולמי.⁴ ירדן סייעה לארצות הברית בניהול המערכה בעיראק, ירדן מוסיפה ליהנות מסייע אמריקאי נדיב, וירדן קשרה את כלכלתה לארצות הברית, יותר

מאשר אי פעם בעבר, על ידי הסכם סחר חופשי שנכנס לתוקפו בדצמבר 2001. כעבור שנים ספורות הפכה ארצות הברית, לראשונה, לשוק הייצוא העיקרי של ירדן. עם דעיכת המלחמה הישראלית-פלסטינית שוב פוזלת ירדן לכיוון ישראל במטרה לשפר את היחסים עמה. בין שני מוקדי המשבר, זה של פלסטין, וזה של עיראק, מבקשת ירדן יציבות מוגנת תחת המטריה האמריקאית, תוך שלום ויחסים תקינים וטבעיים עם ישראל. בהסתכלו מסביב, אין לו לעבדאללה II עוגנים אזוריים אחרים עבור ירדן. תוך זמן קצר לאחר עלייתו על כס המלוכה הוכיח עבדאללה II כושר הכרעה מרשים, אם כי לעתים תזויתי ואימפולסיבי. בשנתו הראשונה בשלטון סילק את מנהיגות החמאס מירדן, ונקט עמדה חדשה באשר למעמדה ההיסטורי של ירדן בירושלים, לפיה אין לירדן תביעות מיוחדות בעניין המקומות הקדושים לאסלאם. זאת בניגוד לעמדת חוסיין שהשיג, בחוזה השלום עם ישראל, הכרה במעמדה המיוחד של ירדן ביחס למקומות הקדושים לאסלאם בירושלים. בימי השיא של האינתיפאדה המזוינת ב-2001, החליט עבדאללה II לפזר את בית הנבחרים ולדחות את הבחירות לבית החדש. לאחר שפזר את הבית, אף שינה את חוק הבחירות באמצעות "חקיקה זמנית" המתאפשרת, לפי חוקת ירדן, כאשר הפרלמנט בפגרה. עבדאללה II, כאביו לפניו, ניצל לרעה סעיף זה בחוקה כדי להחדיר חקיקה עוקפת פרלמנט. אחרי ה-11 בספטמבר 2001 התייצב ללא היסוס לצד ארצות הברית במלחמתה נגד "הטרור העולמי". הוא גם לא היסס להתעמת עם האופוזיציה כאשר זו איימה, באפריל 2002, להפר את הסדר במדינה, גם כן על רקע האינתיפאדה הפלסטינית. באוקטובר 2002 השיק את יוזמתו ההיסטורית לחיזוק יסודותיה של מדינת הלאום הירדנית – "ירדן קודמת-לכל", ולאחרונה, בינואר 2005, יזם תוכנית חדשה לדצנטרליזציה של הממלכה.

המדינה הירדנית ועמודיה שלושה

אולם המדינה הירדנית לא הייתה ואיננה בכחינת הצגת יחיד המבוססת על איש אחד, מוכשר וכריזמתי ככל שיהיה. מה יקרה אחרי חוסיין? שאלו בעבר הלא רחוק, כאילו הכול תלוי באיש האחד הזה. זו הייתה ראייה מוטעית.

הממלכה עומדת על שלושה עמודי תווך:

- * הראשון, האליטה הפוליטית הירדנית. זו ברית רחבת ממדים של משפחות ושבטים, שקשרו את גורלם בממלכה ההאשמית, שהיא נחלתם הפוליטית, שבה הם מממשים את זכותם להגדרה עצמית, ושאין להם תחליף לה.
- * השני, הממסד הביטחוני והצבאי. הכוונה לצבא, למודיעין (אל-מח'אבראת) ולארגוני הביטחון האחרים.

* השלישי, התמיכה החיצונית. המרכזיות הגיאופוליטית של ירדן, העובדה שהיא נתונה בטבורו של הסהר הפורה, מעניקה לה חשיבות מעבר לעוצמתה האובייקטיבית או למשקלה האזורי היחסי. ירדן איננה מדינה חזקה או עשירה והיא איננה מעצבת את סדר היום האזורי. אך היא מדינה שתמיד היו מעצמות אזוריות, או מחוץ לאזור, שביקשו לתמוך בה בשל תרומתה ליציבות האזורית הנובעת ממיקומה האסטרטגי – בין ישראל לבין עיראק, על מפתנו של העניין הפלסטיני ובין ערב-הסעודית לבין סוריה. קריסתה של ירדן לא שרתה בעבר, ולא משרתת בהווה, אינטרס של שום גורם אזורי או מחוץ לאזור. בתקופות שונות היו הבריתים, או האמריקאים, או הישראלים או גורמים ערביים שונים אשר גיבו את ירדן, פוליטית, אסטרטגית וכלכלית. תמיד היו מי שנחלצו לעזרתה של ירדן במקרה הצורך. כך, למשל, אחרי מלחמת המפרץ ב-1991, כשחוסייין החליט לא לתמוך באמריקאים, הייתה ירדן נתונה במשבר כלכלי עמוק, מסיבות שונות, שרק חלקן היו קשורות למלחמה עצמה. ארצות הברית סירבה לסייע בידה כדי להעניש את ירדן על עמדתה. את כלכלת ירדן הצילה אז דווקא יפן. ההסבר נעוץ בעובדה שיפן מייבאת את רוב הנפט שלה מהמפרץ הפרסי וקריסתה של ירדן עלולה הייתה להוביל לתוהו ובוהו במזרח התיכון. הפרעה באספקה סדירה של נפט מן האזור עלולה הייתה לפגוע קשות בתעשייה היפנית, ומשום כך פעלה יפן להציל את כלכלת ירדן. כך עשו גם גרמניה ועוד מספר שותפות מן הקהילה האירופית.

עיצוב האליטה בידי עבדאללה II

מאמר זה, אין כוונתו לעסוק בכל שלושת עמודי התווך האלה, אלא רק באחד מהם: האליטה הפוליטית, זהותה ומאפייניה המשפחתיים. קודם כל, למען הסר כל ספק, הציר המרכזי של המנגנון המדיני⁵ ושל המערכת כולה הוא עבדאללה II, כמו חוסייין וכמו ועבדאללה I לפניו. תוך זמן קצר ביסס עבדאללה II את מעמדו בצמרת. בניגוד לבן דורו בשאר אל-אסד בסוריה, אין שואלים אם עבדאללה II שולט בארצו, שאלה המנסרת בחלל האוויר מזה זמן רב בסוריה, אך לא בירדן. השאלה נשאלת בסוריה, בין היתר, משום שבשאר מוקף עדיין באנשים שמונו לתפקידם בידי אביו.

עבדאללה II, בן שלושים ושבע כשעלה על כס המלוכה ב-1999, בעל דרגת אלוף בצבא ירדן ומפקד לשעבר של הכוחות המיוחדים, היה בשל ובוגר יותר מחוסייין שהיה בן שבע עשרה וחצי כאשר עלה לכס המלוכה. עבדאללה II פעל גם במהירות רבה יותר מחוסייין בתחילת דרכו בגיבוש נבחרת מובילה לצדו מבני דורו, במקום הנבחרת שמונתה בידי אביו. רק בסוף שנות החמישים, כאשר חוסייין היה כבר שש שנים על כס המלוכה, הוא החל למנות באופן שיטתי את אנשי הדור החדש של בני הגדה המזרחית

כמו הזאע אל-מג'אלי, וצפי אל-תל ובהג'ת אל-תלהוני), שהחליפו את אנשי אמונו של עבדאללה I, שהיו בחלקם הגדול ממוצא פלסטיני (כמו תופיק אבו אל-הודא, סמיר אל-רפאעי ואבראהים האשם).

בראשית דרכו סבבה את עבדאללה II קבוצה של שישה אנשים, שמקובל היה אז לחשוב בירדן כי הם בעצם אנשיו של חוסיין, גם אם שניים מהם (ראש הממשלה וראש הלשכה המלכותית) מונו על יד עבדאללה עצמו. הקבוצה הייתה מורכבת ממי שנודעו בירדן כשני העבדים (אל-עבדין), שני הזיידים (אל-זידין) ושני הגנרלים (אל-פריקיין), הלא הם: ראש הממשלה עבד אל-ראוף אל-רואבדה; ראש הלשכה המלכותית, עבד אל-כרים אל-כבאריתי; זיד אל-רפאעי, (בנו של סמיר, בן גילו וחבר ילדות של חוסיין), יושב ראש הסנאט; זיד בן-שאכר, בן דודו (ובן גילו) של חוסיין, שנפטר אף הוא בינתיים; עבד אל-חפיט' מרעי אל-כעבנה, מפקד הכוחות המזוינים; סמיח אל-בטיחי, מנהל המודיעין.

תוך פחות משנתיים מאז עלה עבדאללה II לשלטון, לא נשאר אף לא אחד מאנשים אלה בתפקיד מפתח. רק אחד, זיד אל-רפאעי, נשאר בתפקידו. אך אין בתפקיד הטקסי של יושב ראש הסנאט עמדת כוח של ממש, ובידי המלך היכולת לקרב או להרחיק אישים, כרצונו. רפאעי היה מקורב למלכות ומקורב למלכות הוא נשאר, אך איננו משמש כמדריכו של עבדאללה II. בפועל, השישייה הזאת התרוקנה מתוכנה כמשגיח על עבור עבדאללה II. בסוף ינואר 2005, מינה המלך ועדה מלכותית שתפקידה לגבש את תוכנית הרפורמה הפוליטית הדה-צנטרליסטית החדשה, ובה מכהנים שוב זיד אל-רפאעי ועבד אל-ראוף אל-רואבדה. יחד עם זאת, על סף שנתו השביעית על כס המלוכה, ברור לכל כי אלה הם אישים שמונו בידי עבדאללה ולא עוד משגיחים מטעם אביו.

חוסיין ביקש גם להכתיב לעבדאללה II את יורשו. ללא ספק בהנחייתו של חוסיין, מינה עבדאללה II כיוורש העצר את הנסיך חמוזה, בנו אהובו של חוסיין מנישואיו למלכה נור (ליזה חלבי). אך את אשר עשה חוסיין בסוף ימיו לאחיו הנסיך חסן, הקדים עבדאללה II לעשות לחמוזה, ובנובמבר 2004 הדיח אותו מן התפקיד, שהתפנה עכשיו ליוצא חלציו של עבדאללה II. חמוזה בילה את רוב עתותיו, מאז עלה עבדאללה II לשלטון, בלימודים בחו"ל. עם שובו לירדן מלימודיו, הגיע הזמן להדחתו מתפקידו כיוורש העצר. עבדאללה II ראה בו מתחרה אפשרי, והוא ימנה, יש להניח, ביום מן הימים יורש עצר אחר. אפשר לשער שיהיה זה בנו בכורו חוסיין (יליד 1994).

עבדאללה II שילב דם חדש במנהיגות. הוא מינה אנשים קרובים לגילו. בגופים חדשים שכונן, כמו המועצה המייעצת הכלכלית, שהקים בדצמבר 1999, שילב קבוצה גדולה של אנשים צעירים יחסית מן הסקטור הפרטי, כולל פלסטינים. חלק גדול מחברי המועצה הזאת, על הפלסטינים שבהם, הם בנים של אבות בעלי השפעה בתולדות הפוליטיקה הירדנית – עדות מובהקת להעברת השפעה בירושה מדור לדור בתוך

המסגרת המשפחתית הקיימת של האליטה השלטת. עבדאללה שילב צעירים, אך על הוותיקים לא ויתר. באותה וועדה מלכותית בה מכהנים רפאעי ורואבדה, מכהנים גם אישים וותיקים ומרכזיים בפוליטיקה הירדנית מן המשפחות הידועות והחזקות ביותר מצפון הממלכה ומדרומה, כמו עבד אל-האדי אל-מג'אלי, בן למשפחה אדירת כוח מכרך בדרום ירדן. בניה של משפחה זו שירתו ומשרתים בכל שדרות השלטון בירדן, ובהם ראשי ממשלה וקצינים בכירים. אישים נוספים הם: השאם אל-תל, ממשפחה גדולה ומפורסמת ובעלת השפעה מארבע שבצפון, מרואן חמוד, אף הוא ממשפחה מצפון ירדן, עואד ח'ליפאת, ממשפחה בדרום המדינה, ורג'אי אל-דג'אני (אחד משני הפלסטינים ששירתו אי פעם בתפקיד הרגיש של שר הפנים, הממונה על שירותי הביטחון. השני, היה לא אחר מאשר כמאל דג'אני, מאותה משפחה רק מדור קודם).

נוסף על וועדה מלכותית זו, מונתה ועדת היגוי לסדר היום הלאומי ובה עשרים ושישה חברים המייצגים כוחות הנוטים יותר לשינוי מאשר להמשכיות. בראשה עומד ראש הממשלה לשעבר, ממוצא פלסטיני, טאהר אל-מצרי. לצדו מכהנים אישים שונים מן הדור הצעיר, מהתחומים הפוליטי והעסקי, מהאקדמיה, מהתקשורת ומהבירוקרטיה הממשלתית. מכהנות גם נשים, ולפחות דמות אחת ידועה מן האופוזיציה.

עבדאללה II מקרין דימוי צעיר ודינמי של חדשנות ושינוי, ואף כי, כפי שהוזכר לעיל, הוא עושה רושם אימפולסיבי לעתים, הוא איננו מזעזע את אמות הספים. ראשי ממשלה מכהנים תקופות ארוכות יחסית, וזה מקנה למשטר רושם של יציבות. לצד צעדי רפורמה קיימת שליטה הדוקה על המערכת הפוליטית: פיקוח צמוד על העיתונות, הגבלות על חופש ההתארגנות, ומגמה להצר את צעדי האיגודים הפרופסיונליים, שמוזה שנים היו למוקד אופוזיציוני פעיל. ניתן לומר, שלפחות בינתיים שומר עבדאללה II בקפדנות יתרה על האיזון העדין בין המשכיות מייצבת לבין שינוי הכרחי.

משפחתיות, פוליטיקה ויציבות האליטה

משפחתיות היא אבן יסוד בפוליטיקה הירדנית. זה דורות מדברים מלכי ירדן על העם הירדני כעל "המשפחה הירדנית" (אל-אסרה אל-ארדניה). בראשה של המשפחה הירדנית הגדולה עומדת, כמובן, המשפחה ההאשמית, וסביבה מתלכדת הזהות הירדנית מאז ומתמיד.⁷ לא זו בלבד שמייסדי המדינה הירדנית, מנהיגיה ובניה היו מהמשפחה ההאשמית, הם גם מצאצאי הנביא מוחמד, שהיה אף הוא מבית האשם. ההאשמים הם על כן אהל אל-בית, בני משפחת הנביא. למוצאם המשפחתי המיוחס במיוחד יש, כמובן, ערך פוליטי שההאשמים עושים בו שימוש מזה דורי דורות כדי להאדיר את הלגיטימציה של משפחתם. הביוגרפיה הרשמית של עבדאללה II מציינת במשפט הראשון שהוא הדור הארבעים ושלושה לצאצאי הנביא. עבדאללה II פותח את נאומיו

בשבח האל ובניאו, "הערבי ההאשמי" מוחמד.

על המונרכיות במפרץ הפרסי נאמר כי הן familial monarchies ובכך רוצים לומר שהן מונרכיות שושלתיות ומשפחתיות, במובן זה שהן גדולות, בעלות מאות ואלפי נסיכים, ובניהן שולטים בכל עמדות המפתח.⁸ ירדן איננה familial monarchy במובן זה. זאת, בשל קוטנה של המשפחה ההאשמית המונה כמה עשרות אנשים בסך הכול. במקרים ספורים שירתו בני המשפחה בתפקידים ממשלתיים או צבאיים בכירים, אך זה איננו המצב השגרתי בירדן, בניגוד למצב במדינות המפרץ הפרסי ובערב-הסעודית. בירדן מדובר על ברית או קונפדרציה של משפחות ושבטים, שהם אלה השולטים בממלכה. בראשה של הברית עומדת המלוכה ההאשמית שהיא – מה שזיד אל-רפאעי הגדיר פעם – כמהות המלכדת (the unifying essence)⁹ של הברית או הקונפדרציה המשפחתית הרחבה הזאת, המתפקדת כמתווכת הראשית של המערכת כולה.

מלכי ירדן שולטים כמשפחה והם מבטאים את שלטונם ברטוריקה פטריארכלית השופעת מטפורות על קרבה משפחתית. בערוב ימיו טיפח חוסיין ביד אומן את תפקידו כדמות אב לאומית. עבדאללה II, השליט הצעיר, מסתפק בטיפוח הדמות של האח הבוגר. הם שולטים על חברה פוליטית שבה משפחות וראשיהן חשובים הרבה יותר ממחוזות בחירה, דעת קהל או זכויות הפרט של אזרחי הממלכה. משפחות, כתאגידי כוח, חשובות לאין שיעור ממפלגות.¹⁰ ועל כן מה שבעיני אחרים נתפס כנפוטיזם וכפרוטקציה, הם בירדן חלק מן השיטה.¹¹ קשרים אישיים בלתי פורמליים (וסטה) וקשרי משפחה, הם אמצעים בדוקים להשגה ולהפעלה של השפעה, ולא דווקא קשרים מוסדיים.¹² מערכת זו היא חלק בלתי נפרד של הברית ההיסטורית של משפחות ושבטים שהיא ביסוד המבנה הפוליטי הירדני, או "הבדוקרטיה" כפי שמשקיף ירדני כינה זאת, שבה השבטיות היא גם מוטיב מרכזי בזהות הירדנית הייחודית.¹³ אין, כמובן, כל פסול במשפחתיות הפוליטית בשיטה הירדנית. הרי מלוכה, כל מלוכה, לפי הגדרתה, היא הנפוטיזם בהתגלמותו.

בפוליטיקה המשפחתית הירדנית שורה ארוכה של משפחות השולטות מזה דורות. למשל, בין ההאשמים לבין שבטי החויטאת, הבנו צח'ד והעדואן קיימת ברית היסטורית (לא בלי התנגשויות קודמות, אפילו קשות). משפחות רבות, החל בימיו של עבדאללה I, עבור דרך חוסיין וכלה בעבדאללה II, משולבות מזה דורות בתוך האליטה השלטת. בצפון ירדן נמצא, למשל, את משפחות אל-זעבי, אל-ח'צאונה, אל-עבידאת ואל-תל; במרכז – משפחות אל-נסור, אל-עדואן אל-פאיז ואל-רפאעי; ובדרום – אל-ג'אזי, אל-חבאשנה, אל-טראונה, אל-מג'אלי. כמו כן ישנן משפחות נוצריות: אבו ג'אבר, חדאד, חדאדין, אל-מעשר, קאקיש וקעואר. אצל הצ'רקסים נמצא את משפחות אל-מופתי ומירזא, ובין הפלסטינים את טוקאן, אל-מצרי ועבד אל-האדי. נשים בפוליטיקה הירדנית – מעטות, ואלו המשולבות באליטה הן לרוב בתפקידים ממונים (שרות בממשלה או חברות בסנאט) ומתי מעט מהן בתפקידים נבחרים במכסת הנשים

בבית הנבחרים ובשלטון המקומי. ב"בדוקרטיה" קשה מאד לנשים להיבחר. מן הראוי לציין, שאותן נשים המצליחות להשתלב בפוליטיקה, באות לרוב מאותן משפחות המרכיבות את האליטה, המשחזרת את עצמה מדור לדור.

בחירות, בתי המחוקקים והמשפט הפלילי – "הבדוקרטיה" כשיטה

להלן מספר דוגמאות מהתחומים הפוליטיים והמשפטיים של ירדן, הבאות להצביע על "הבדוקרטיה" כשיטה. לפי חוק הבחירות המקורי, לא היה בירדן לכל מצביע קול אחד. כל מצביע רשאי היה להצביע עבור מספר מועמדים, כמספר הנציגים במחוז הבחירה שלו בבית הנבחרים. למשל, אם למחוז בחירה מסוים היו תשעה נציגים בבית הנבחרים, כל מצביע היה רשאי להצביע עבור תשעה מועמדים מתוך כלל המועמדים המתחרים. תשעת המועמדים, שהיו זוכים במרב הקולות, היו נבחרים. הבחירות ב-1989, הראשונות שנערכו לאחר הפסקה ארוכה מאז 1967, נערכו לפי שיטה זו, והאחים המוסלמים ובעלי בריתם זכו ב-40% מהמושבים. המשטר הזדעזע ונדהם. הוא לא ביטל את הבחירות, אך הוא מיהר לשנות את החוק.

לכאורה, על פי הכלל הדמוקרטי של קול אחד לכל אחד, קבע החוק החדש כי כל מצביע יוכל להצביע רק עבור מועמד אחד, ואין זה משנה כמה מועמדים יש בכל מחוז בחירה. פירוש הדבר הוא, שאם למחוז מסוים יש תשעה נציגים בבית הנבחרים, הבחור יוכל לבחור רק במועמד אחד. התשעה שיזכו במרב הקולות, הם אלה שייבחרו. שיטת הצבעה כזו מעודדת הצבעה משפחתית או שבטית. כאשר הייתה למצביע אפשרות להצביע עבור מספר מועמדים, ניתן היה להצביע עבור מועמד משפחתי או שבטי וגם עבור מועמדים אחרים, שהיו נציגי מפלגות שונות או קבוצות אינטרסים אחרות. השיטה הישנה היטיבה עם האחים המוסלמים, שהיו מאורגנים היטב מבחינה מפלגתית. אך מאז התיקון, שנעשה לקראת הבחירות ב-1993, הפכו הבחירות להיות משפחתיות ושבטיות הרבה יותר, וכוחם של האחים המוסלמים ומפלגתם, חזית הפעולה האסלאמית (ג'בהת אל-עמל אל-אסלאמי) בפרלמנט הצטמצם בהדרגה.

האחים המוסלמים לא השלימו עם התיקון שפגע בהם ודרשו לתקן שוב את חוק הבחירות. אך התיקון, שעבדאללה II הסכים לו, לא נגע לסוגיית "הקול האחד לכל אחד". מספר המושבים בפרלמנט הוגדל לקראת הבחירות ב-2003 מ-80 ל-110. נקבעה גם מכסת ייצוג לנשים (שש במספר). הכול, לכאורה, יותר דמוקרטי, יותר מייצג, יותר מתקדם. אך בפועל, הגדלת מספר הנציגים בפרלמנט משרתת את האינטרסים המסורתיים של הפוליטיקה המשפחתית. ככל שאזורי הבחירה קטנים יותר, ומספר

הנציגים הנבחרים רב יותר, כך גוברת השליטה המשפחתית בכל אזורי הבחירה, והכול הופך אינטימי ופמיליארי יותר במלוא מובן המילה, דהיינו, משפחתי יותר ושבטי יותר.¹⁴

לאחרונה, במסגרת יוזמתו של המלך עבדאללה II, מינואר 2005, לביזור סמכויות בממלכה, הוא החליט על רפורמה חדשה לפיה תיבחרנה מועצות אזוריות ברחבי הממלכה כדי להעניק יותר סמכויות לציבור הרחב לנהל את ענייניו במחוזות. יוזמה זו שנועדה, לכאורה, להביא לביזור סמכויות השלטון, ליתר דמוקרטיזציה ולשיתוף רב יותר של הציבור בקבלת החלטות, היא למעשה אמצעי ללוקליזציה של הפוליטיקה. היא עלולה לגרוע ממרכזיותו של הפרלמנט הלאומי ולכוון את הציבור לעיסוק בעניינים מקומיים של חינוך, פיתוח ותשתיות, שהם מעצם טבעם פחות פוליטיים ופחות שנויים במחלוקת. יש בלוקליזציה זו גם כדי לחזק עוד יותר את המשפחתיות של הפוליטיקה. ככל שבחירות הן בעלות אופי מקומי, הן מעצם טבען משפחתיות יותר. על כך קיימים נתונים מאלפים: בבחירות למועצות המקומיות שנערכו בירדן ב-1999, נבחרו 2,038 גברים ורק 8 נשים. בחברה המשפחתית או השבטית הפטריארכלית של ירדן אין זה מקובל שאישה תייצג את המשפחה.¹⁵

בכל תולדות ירדן נבחרה רק אישה אחת, פעם אחת, לבית הנבחרים (בניגוד לחברות בבית העליון, הסנאט, שהוא גוף ממונה על ידי המלך). הייתה זו תוג'אן אל-פיצל שנבחרה ב-1993. היא נבחרה הודות לצירוף מקרים נדיר. כצ'רקסית, היא התחרתה על מושב (במחוז בחירות בעמאן) השמור לפי החוק לעדה זו. היא זכתה במעט קולות יחסית, אך מאחר שאף מועמד צ'רקסי אחר לא זכה ביותר קולות, היא זו שנבחרה. מקריות זו לא חזרה על עצמה. על מנת לאפשר בחירת נשים, ובכך להעניק דימוי קצת יותר מתקדם לפרלמנט הירדני, לא היה מנוס מלקבוע מכסת נשים בחוק הבחירות החדש, שאושר על ידי עבדאללה II, כאמור, במהלך חוץ פרלמנטרי.

בעניין אחר הקשור במעמד האישה וערכי המשפחה בחברה השבטית הפטריארכלית הירדנית, הלוא הוא רצח נשים לשם הגנה על "כבוד המשפחה", הצליח המשטר הרבה פחות בשאיפתו לשנות מנהגים מקובלים. לפי סעיף 340 של החוק הפלילי הירדני, רוצחים למען כבוד המשפחה (כעשרים וחמישה מקרים בשנה), זוכים לעונש קל יחסית בשל ההבנה למניעיהם השואבים את השראתם ממנהגים מקובלים מזה עידן ועידנים. תומכי זכויות הנשים בירדן ומחוצה לה טענו כי מדובר בחוק שחברה שוויונית של ימינו איננה יכולה לשאת בספר החוקים שלה. המלך עבדאללה II ואשתו, המלכה ראניה, עם עלותם לכס המלוכה ב-1999, יצאו בכבודם ובעצמם בראש מסע ציבורי לתיקון הסעיף הזה. אך אפילו הם הפסידו במערכה. הם נסוגו מתמיכתם בתיקון משום שהבינו את עוצמת ההתנגדות הציבורית בבית הנבחרים ומחוצה לו בציבור הרחב, בקרב נתפס התיקון כמערער סדרי בראשית של מוסד המשפחה וכפגיעה בלתי נסבלת בערכים המשפחתיים הפטריארכליים של החברה הירדנית.

המונרכיה כ"מהות המלכדת" של המדינה

היה זה, כאמור, זיד אל-רפאעי שדיבר על מוסד המונרכיה כ-*unifying essence*, כמהות המלכדת של המארג השבטי משפחתי של ירדן. האם עבדאללה II ממלא את התפקיד הזה כמו אביו חוסיין? האם הוא מגלם באישיותו את הנוכחות של המוסד המונרכי שייצג המלך חוסיין במשך ארבעים ושש שנים? ביולי 2002, כשעבדאללה II היה בשלטון שלוש שנים, כתב עליו הטיימס הלונדוני מאמר מהמיא בו שיבה את פתיחותו למערב ואת הגיונו הפוליטי, שמעניקים לו יתרון במגעיו עם מנהיגים מערביים, כי "הוא מדבר את שפתם."¹⁶ אין ספק שזה יתרון חשוב. אך בביתו שלו מדובר דווקא בחיסרון גדול. עבדאללה מטיב לדבר אנגלית מאשר ערבית. העובדה שהוא מתראיין מצויין ב-BBC וב-CNN אין בה כדי לפצות על המיעוט היחסי של הופעותיו הפומביות בביתו שלו או בכלי תקשורת ערביים. הוא חשש מן הצורך הספונסני להתבטא בערבית. הוא לא הרבה בנאומים לאומה או במתן ראיונות, ומוסד המונרכיה איבד מנוכחותו המוסדית.

הוא יכול היה להיעזר בדודו חסן, או באחיו חמזה, ששניהם בעלי כושר רטורי מעולה בערבית. אבל הוא בחר לא לעשות כן, בשל החשש מיצירת תלות פוליטית בהם. הוא הדיר את חסן מכל עמדת השפעה, וסילק גם את חמזה. כדי להתמודד עם מכשלת הערבית, נעזר עבדאללה במורה פרטי שסייע לו ללטש את הערבית שבפיו במשך השנים האחרונות. לדבר יש תוצאות. באוגוסט 2004 הוא העניק ריאיון (מתוכנן) לערוץ הטלוויזיה אל-ערביה, ואפשר היה להתרשם לטובה הן מן הביטחון העצמי שהפגין והן מן הלשון שבפיו.

באותו ריאיון, חודשים ספורים לפני מותו של ערפאת, בא עבדאללה II חשבון עמו ועם התנועה הלאומית הפלסטינית, חשבון שהזכיר את חוסיין במיטבו, הן בסגנון והן בתוכן. עבדאללה הגיע לבשלות בתפקידו, גם אם אין בו עדיין הנוכחות המונרכית שאפיינה את אביו חוסיין. השפה היא עדיין מכשלה בפני הופעות ספונסניות, ועבדאללה עדיין נרתע מהופעות פומביות באותה אינטנסיביות שהייתה מקובלת על חוסיין. בכך נגרע משהו מן הנוכחות של מוסד המונרכיה, ואין בכך, כמובן, כל יתרון, אך ככל הנראה, זו איננה מגרעת בלתי נסבלת. עבדאללה עושה כדי לתקן את המעוות בלא מעט הצלחה. אותו מאמר בטיימס קבע כי עבדאללה II גדל במהירות לתוך הנעליים הענקיות של אביו.¹⁷ עם חלוף הזמן, הרושם הזה מתבסס והולך, אם כי מדובר עדיין בתהליך הנמצא בהתהוות. גם חוסיין לא צמח לתוך נעליו הוא כהרף עין.

הערות

1. Mary Wilson, *King Abdallah, Britain and the Making of Jordan* (Cambridge University Press, 1987), p. 57.
2. נעורתי לשם כך בתלמידתי, יעל וייס, שאספה ומיינה בשקדנות ובכישרון רב את רשימות השמות.
3. ריאיון באל-סיאסה (כוויית), כפי שהובא בשלמותו באל-ראי (עמאן), 29 ביוני 2002.
4. הריאיון באל-סיאסה, שם.
5. את הביטוי הזה בהקשר הירדני טבע אוריאל דן במאמרו "המשטר בירדן ומתנגדיו, 1970-1949", ראו: מנחם מילסון (עורך), *הבררה ומשטר בעולם הערבי (ירושלים: מוסד ואן ליר, 1977)*, עמ' 129.
6. Andre Bank and Oliver Schlumberger, "Jordan: Between Regime Survival and Economic Reform", in Volker Perthes (ed.), *Arab Elites: Negotiating the Politics of Change* (Boulder: Lynne Rienner, 2004), pp. 42-43.
7. Curtis Ryan, *Jordan in Transition: From Hussein to Abdullah* (Boulder: Lynne Rienner, 2002), p.90.
8. Michael Herb quoted in Curtis Ryan, p. 88
9. Schirin Fathi, *Jordan: An Invented Nation?* (Hamburg: Deutsches Orient-Institut, 1994), p.125.
10. Andrew Shryock and Sally Howell, "'Ever a Guest in Our House': The Emir Abdullah, Shaykh Majid al-'Adwan, and the Practice of Jordanian House Politics, as Remembered by Umm Sultan, the Widow of Majid", *International Journal of Middle East Studies*, 33 (2001), pp.247-484.
11. Curtis Ryan, p.124
12. Andre Bank and Oliver Schlumberger, p. 38
13. Asher Susser, "The Jordanian Monarchy: The Hashemite Success Story", in Joseph Kostiner (ed.), *Middle East Monarchies: The Challenge of Modernity* (Boulder: Lynne Rienner, 2000), p. 94.
14. Curtis Ryan, p. 134
15. Ibid., pp. 101, 134
16. *The Times*, 29 July 2002
17. Ibid

אליטות פוליטיות במציאות משתנה במרוקו

דניאל זיסנוויין

מרוקו, המדינה השוכנת בסוף מערב הרחק מלב העולם המוסלמי, מצויה בעיצומם של תהליכי שינוי, שהואצו לאחר עלייתו של המלך מוחמד השישי לשלטון ביולי 1999. תהליכים אלה החלו עוד קודם לכן, בשנות התשעים, בערוב ימיו של המלך חסן השני. תהליכי השינוי הללו מתפרסים על פני קשת רחבה של נושאים: חתירה לדמוקרטיזציה, הרחבת חופש הביטוי והעיתונות, חיווק המערכת המפלגתית, שחרור ממאסר של מנהיגים פוליטיים וחזרתם של גולים פוליטיים הביתה. נוסף על כך, הוכנסו שינויים בחוקים חברתיים, ונערך גם ניסיון אמיץ למדי להתמודד עם הצדדים האפלים של העבר (חקירת עיני אסירים ממתנגדי המשטר ונכונות לפצותם במסגרת וועדות מיוחדות הדנות בפרשיות אלה וחושפות אותן בפומבי). השינויים העוברים על מרוקו, שאוכלוסייתה מונה כשלושים מיליון תושבים, מושפעים, כמו כן, מאישיותו של המלך ומתפיסתו באשר לעתידה של מרוקו. המלך החדש טיפת, מיומו הראשון על כס המלוכה, תדמית של שליט נגיש המגלה סימפתיה והבנה למצוקותיהם של נתיניו. במסגרת תהליכים אלה נאלץ מוחמד השישי להתמודד עם האליטות הפוליטיות המרוקניות. אליטות אלו משפיעות לא מעט על היישום המעשי של מהלכי בית המלוכה ועל דמותה של החברה המרוקנית כיום. האליטות הללו, בדומה כמעט לכל מה שקורה במרוקו כיום, עוברות אף הן בשנים האחרונות שינויים בהרכבן הפנימי, בשאיפותיהן, במידת השתתפותן ובהשפעתן על עיצוב המדיניות הרשמית.

סקירה זו עוסקת באליטות הללו, בסדר יומן הפוליטי ובשיח שלהן. היא בוחנת את מעמדן ואת השפעתן על המתרחש במרוקו בשעה זו, בעיקר בהקשר של תהליכי הדמוקרטיזציה והרחבת הפלורליזם הפוליטי. השאלה העיקרית עמה ננסה להתמודד היא: מה מידת הקשר של האליטות לתהליכי הדמוקרטיזציה: האם האליטות תומכות בהם, מסייעות בקידומם או מהוות מכשול? – שאלה זו מאירה גם את הצדדים הפחות אופטימיים של המציאות הפוליטית במרוקו כיום.

במשך שנים רבות היוו האליטות נושא חשוב ומרכזי בחקר המזרח התיכון וצפון אפריקה. היו לכך סיבות מעשיות: קל יותר היה לעקוב אחר האליטות ומהלכיהן מאשר

אחר קבוצות אחרות באוכלוסייה, וחוקרים רבים הושפעו מהתפיסה לפיה תהליכים פוליטיים עוצבו בהתאם לסדר היום של השחקנים הפוליטיים הבולטים במדינה (גישה של actor oriented). כתוצאה מכך היו חוקרים אשר התרכזו פחות בהתפתחויות ובתהליכים שהתרחשו בשכבות רחבות יותר של הציבור. לכך נוצרה תגובת נגד, שתבעה להתרכז פחות באליטות ויותר בציבור הרחב. זאת מתוך תחושה שהאליטות אינן מייצגות נאמנה את הציבור וקשה להקיש מהתנהגותן ומההתבטאויות שלהן על החברה כולה. בשנים האחרונות דומה ששתי התפיסות נעות לקראת פשרה כתוצאה מההבנה כי האליטות בכל זאת חשובות ומשפיעות על התפתחויות פוליטיות וחברתיות במדינות ערב. מחקרים אודות השינויים העוברים על האליטות נערכים מתוך גישה הרואה צורך לעמת את האליטות עם החברה כולה, והמנסה לעמוד על האינטראקציה שבין האליטות לבין קבוצות אחרות באוכלוסייה. כלומר, לא לראות באליטות גורם בלעדי המנותק מהציבור אלא מרכיב בתוך הציבור הרחב. בהקשר זה יש להעיר כי מחקר על אליטות איננו מדע מדויק, איננו עוסקים כאן בנתונים כמותיים. לפעמים הראיות להערכות מבוססות על ממצאים אנקדוטליים.

מן הראוי להתייחס להגדרת האליטות בהן אנו עוסקים. הקבוצות העומדות במוקד הדיון הן (לפי הגדרתו של Volker Perthes) "אליטות רלוונטיות מבחינה פוליטית" (politically relevant elites). מדובר באנשים בעלי השפעה פוליטית ועוצמה מקומית המשתתפים בצורה כלשהי בקבלת החלטות, תורמים להגדרת נורמות וערכים פוליטיים ומשפיעים על השיח הפוליטי בנושאים אסטרטגיים. הכוונה לאנשי ממשל וצבא, יועצים מסוגים שונים, אנשי עסקים, אנשי תקשורת ובמקומות מסוימים גם מנהיגות דתית. התנאי להכללתם במסגרת "אליטות פוליטיות" הוא, שהאנשים חייבים להיות רלוונטיים בצורה זו או אחרת לחיים הפוליטיים במדינה. גם גורמים אופוזיציוניים יכולים להיחשב כחלק מאליטות אלה (וזאת בניגוד למחקרים קודמים שעימתו אליטות פוליטיות עם מה שמכונה "אליטות נגדיות", שקמו נגד האליטות שבשלטון) או אף גורמים שאינם מחזיקים בהכרח בתפקיד רשמי. אליטות פוליטיות נחשבות, אפוא, לגמישות. לא ניתן לזהות בהן גבולות ברורים. הן מושפעות מגורמים כמו ניידות חברתית ושינויים פוליטיים, ועוברות שינויים ותהפוכות בהרכבן ובמעמדם.¹

כל מחקר העוסק באליטות פוליטיות נדרש לזהות אליטות אלה. יש צורך לבחון מקרוב את המבנה ההיררכי ואת דרכי העבודה של המערכת הפוליטית: היכן וכיצד מתקבלות החלטות אסטרטגיות, מהם הגופים הפורמליים והבלתי-פורמליים בעלי ההשפעה היכולים להטיל וטו על שאלות מסוימות? במקרה המרוקני מדובר באתגר רציני: קשה לעקוב אחר תהליכי קבלת ההחלטות בממלכה בה עדיין, למרות הפתיחות המאפיינת את בית המלוכה, נידונים נושאים רבים בחדרי חדרים ובמידה מועטה בלבד של שקיפות. לא פעם ניתן להבחין רק בדיעבד בעמדות ובשיקולים שהנחו את המלוכה לנקוט מהלך פוליטי מסוים.

אין ספק שחילופי השלטון במרוקו בקיץ 1999 השפיעו על מעגלי האליטות. מעגלים אלה – החל מהמעגל הראשון והקטן של גורמים קרובים למלך, עבור דרך המעגל השני המכיל את הפקידות הבכירה ומפקדי כוחות הביטחון וכלה במעגל השלישי הרחב יותר של פוליטיקאים ומעצבי דעת קהל – עברו שינוי, כתוצאה מכניסתם של כוחות ומגורים פוליטיים חדשים לזירה. חלק מקבוצות אלה נתפסות במערב כנכונות להתמודד יותר מאשר קודמותיהן עם אתגרי הגלובליזציה והפתיחות הפוליטית. עם זאת, הן אינן בהכרח מעונינות לוותר על מה שנתפס בעיניהן כאינטרסים של המשטר או כאינטרסים שלהן. מבחינה היסטורית תפסו האליטות מקום חשוב בחיים הפוליטיים במרוקו. מרוקו התאפיינה תמיד בריכוז העוצמה הפוליטית, העושר והיוקרה בידי מיעוט של משפחות מנהיגות שהרכיבו את המח'זן, את הממסד הפוליטי בממלכה. משפחות אלה צמחו מתוך שלוש קבוצות: משפחות שריפיות אצילות, שטענו לקשר עם משפחת המלוכה או לייחוס דתי למשפחת הנביא (כמו משפחות פילאלי ועלוואי); משפחות העלמאא' (חכמי הדת המוסלמים) שנהגו מסמכות דתית-מוסדית ואינטלקטואלית; ומשפחות של סוחרים בכירים (כמו משפחות בלחיאית ותאידילי). משפחות אלה בולטות בפוליטיקה המרוקנית זה כמאה שנה, או לפחות מאז קבלת העצמאות ב-1956. משפחות אלו ניצלו ממון ונכסים על מנת להיות חלק מהמח'זן. המח'זן, המייצג את האליטה המרוקנית הוא תופעה היסטורית, סוציולוגית, תרבותית ופסיכולוגית, שזוכה לעניין רב במחקר. החודשים הראשונים לשלטונו של מוחמד השישי רמזו על שינוי מהיר שעמד להתחולל בחיים במרוקו: המלך החדש הדגיש את שאיפתו לפתיחות פוליטית. כתוצאה מכך קיבלו גולים פוליטיים היתר לשוב למרוקו. אחד הראשונים ששב היה אברהם צרפתי, פעיל קומוניסטי שישב בגלות מאז 1991. משפחתו של מהדי בן בארכה, אשר נחטף ונרצח בידי שירותי הביטחון המרוקניים ב-1965, שבה אף היא למרוקו והתקבלה על ידי גורמים רשמיים. שובם נתפס כניסיון מצד המלוכה לחבוש את פצעי העבר ולהיערך לקראת עתיד חדש. מוחמד השישי "הושיט יד" לנתיניו. ביטוי לכך היה כאשר חודשיים לאחר המלכתו, באוקטובר 1999, הוא יצא למסע בן עשרה ימים בצפון המדינה, מסע שזכה לסיקור תקשורתי נרחב. מסע זה היה חלק מסדרת מהלכים אותם נקט המלך על מנת לחשק את סמכותו ולהגביר את התמיכה העממית בבית המלוכה. הוא ביקר באזורים שאבו התעלם מהם, נפגש עם התושבים והתחכך בהמונים שיצאו לקבל את פניו. מוחמד השישי הפגין את שאיפתו להיות מעורב יותר בחיי המדינה ולהימנע מלהסתגר בין כותלי הארמון.

הצעד המשמעותי ביותר של המלך בחודשים הראשונים לשלטונו היה הדחתו של שר הפנים, דריס בצרי, בנובמבר 1999. בצרי שירת בנאמנות את המלך חסן, וסומן בידי ארגוני אופוזיציה וארגוני זכויות אדם כאחראי לדיכוי שהתרחש במרוקו בשנות שלטונו של המלך חסן. מוחמד השישי הפגין מידה רבה של ריחוק מדריס בצרי לאחר המלכתו, ורמז בכך על הבדלי הדעות ביניהם. יחד עם דריס בצרי הודחו גם מושלי

מחוז ופקידים בכירים בשלטון המקומי, אשר נחשבו לאנשי שלומו של שר הפנים המודח. עבור רבים, סמלו פיטוריו של בצרי את סופו של עידן אפל ובעייתי ואת תחילתה של תקופה חדשה במרוקו, בה יורחבו החירויות האישיות וסמכויות הממשל יצומצמו. אולם, למרות ציפיות אלה, התקוות לשינוי מהיר במרוקו לא התממשו. לאחר חודשים ספורים, שהתאפיינו בפעילות רבה, נותרה הזירה הפוליטית במצב של קיבעון מסוים. למרות שהמלך החדש טיפח תדמית של שליט אכפתי המבקש להנהיג רפורמות ותיקונים במדינה, שאלת יישומם של שינויים אלה נותרה פתוחה. המלך הדגיש את הצורך לשמור על איזון בין ליברליזציה לבין שמירה על שליטה בחברה ובזירה הפוליטית, והאט את קצב השינויים, אם בשל התנגדות ציבורית או מתוך רצון לשמור על היציבות הפנימית במדינה.²

הקצב האיטי של השינויים במרוקו השפיע על תהליך כניסתם של גורמים חדשים למעגלי האליטות. שש שנים אחרי עלייתו לשלטון של מוחמד השישי, קשה לדבר על סילוקן המוחלט של האליטות הוותיקות מהחיים הפוליטיים ועל מפנה משמעותי בחיים הציבוריים במרוקו. אף שאין לזלזל בתמורות שאירעו, בעיקר בפיקוח על שמירת זכויות אדם ובאופי הכללי של המלוכה, נקטו השלטונות במרוקו לא אחת יד קשה שהעידה על חוסר רצון ועל חוסר יכולת לבטל את שלטונה האוטוריטרי של המלוכה. יד קשה זו בלטה, למשל, בתחום העיתונות בו מנע השלטון פרסומים שעסקו בנושאים אשר נתפסו בעיני השלטון כ"רגישים", כמו שאלת סהרה המערבית או האשמות בדבר שחיתות, שהועלו נגד שרים ופקידים בכירים.

פרט לאפיון הכללי של חלוקה למשפחות, שנוכר לעיל, נשאלת השאלה מי הן אותן אליטות ותיקות? – מדובר בעיקר בגברים, צאצאי המשפחות המובילות, שנהנו במשך עשרות שנים מכוח פוליטי שנבנה באמצעות מערכת של פטרונות וקליינטליזם. מערכת זו שירתה את האינטרסים האישיים שלהם. זוהי אליטה הומוגנית למדי במרכיביה העירוניים ה"בורגניים", שהושפעה מהמערכת הפוליטית שטיפח המלך חסן, ואשר זכתה ללגיטימיות מסורתית. מערכת זו אופיינה בשליטה על כלל המערכות במדינה ובדיכוי כל ניסיון לבנות אופוזיציה יעילה. היעדרם של ארגונים פורמליים מהמערכת הפוליטית (ארגונים אלה היוו ועדיין מהווים, במידה רבה, גורם משני) הביא לטיפוח מערכת של קליינטורה פוליטית וכלכלית, שבה שררו יחסי פטרון-קליינט בין אליטות אלו לבין בית המלוכה. מערכת זו שירתה את בית המלוכה והקשתה על צמיחתה של חברה אזרחית במרוקו, בה פעלו ארגונים לא-ממשלתיים לקידום ולטיפוח יעדים פוליטיים וחברתיים. חברי האליטה הפוליטית הבכירה (קשה לדבר בתקופת שלטונו של חסן על מעגלים רחבים יותר של האליטות הרלוונטיות) ניצלו קשרים אישיים ומשפחתיים שטיפחו על מנת להשיג גישה למשאבים, שנועדו לא רק להתעשרות אישית אלא גם לבניית בריתות רחבות. בריתות אלו חיזקו עוד יותר את יחסי התלות בין משפחות האליטות לבין בית המלוכה. זאת הייתה מערכת שמרנית ומוגבלת, קטנה מבחינה מספרית,

שאפשרה מידה גדולה של אינטימיות והומוגניות בין חבריה. אליטה זו הייתה תלויה במעמד המלך ובקשריה האישיים עמו. כתוצאה מכך היא לא גילתה עניין רב בשינוי התרבות או בשינוי המבנים הפוליטיים בתקופה זו. האוריינטציה התרבותית של קבוצה זו הייתה פרנקופונית: רבים מבני הדור הצעיר שלה למדו בבתי ספר צרפתיים, והיו הרבה פחות חשופים ללימוד השפה הערבית הספרותית ולהכרת ההיסטוריה המרוקנית מאשר שאר האוכלוסייה. הם מיעטו להשמיע ביקורת פוליטית והתרחקו ממוקדי קבלת ההחלטות וביצוע המדיניות.

בשנות התשעים החל המלך חסן בתהליך של פתיחות פוליטית, אשר הצמיחה ניצנים של מערכת פוליטית רחבה יותר, בה יכלו גם קבוצות אחרות לתפוס מקום. צעדים אלה היו חלק מהכנת הירושה לבנו, יורש העצר סידי מוחמד ונועדו להקל על חילופי השלטון בבוא העת. הפתיחות שיוזם המלך חסן נבעה מהצורך לחזק את התמיכה הציבורית בבית המלוכה ושיקפה גם ביטחון עצמי רב יותר של המלך שישב למעלה משלושים שנה על כס המלוכה. המלך חסן הושפע מהביקורת הבין-לאומית שהופנתה נגדו בנושא השמירה על זכויות האדם במרוקו. חסן הנהיג רפורמות בחוקי הבחירות. רפורמות אלו נועדו לחזק את מעמד הפרלמנט בחיים הפוליטיים, ואפשרו מידה רבה יותר של חופש ביטוי וביקורת ציבורית על השלטון. דבר זה הביא לצמיחת ניצנים ראשונים של חברה אזרחית במרוקו, שהתמסרה לקידומו של סדר יום ליברלי ודמוקרטי.³

דומה היה כי עם עלייתה של חברה אזרחית במרוקו (על אף חולשתה של חברה זו במדינה בה עדיין הייתה המלוכה מוקד הכוח העיקרי בפוליטיקה), תאבד האליטה הוותיקה את מעמדה המונופוליסטי בפוליטיקה ובחברה המרוקנית. עם זאת, השינויים בקשרים הפוליטיים בין המלוכה לבין חלק ממפלגות האופוזיציה בשנות התשעים לא שינו את אופיו ואת טבעו של המשטר. במרוקו התפתח תהליך של דמוקרטיזציה שהתבטא במתן מרחב גדול יותר להשתתפות פוליטית, אך המלוכה הוסיפה לשמור על מרכזיותה. מציאות זו לא השתנתה לאחר מותו של המלך חסן, בניגוד לציפיות שליוו את עלייתו לשלטון של מוחמד השישי.

המלך החדש אכן הביא עמו, כפי שציפו רבים, סגנון משוחרר ופתוח יותר בהשוואה לאביו. הוא דיבר על מושגים כמו "אחריות אישית" (accountability) והדגיש את הצורך להנהיג שלטון הוגן יותר, שיהנה משקיפות ציבורית ויהיה נאמן לשלטון החוק. המלך אף גילה אהדה לטיפול בסוגיות עדינות בהקשר המרוקני, כמו שינוי מעמד הנשים ומאבק בשחיתות ובעוני. התבטאויותיו בנושאים אלה הגדילו את מידת התמיכה העממית בו. הוא נתפס כ"מלך העניים" המסור לקידום רווחת נתיניו.⁴ המלך מיעט להתערב בחיים המפלגתיים והתגאה בקיומן של בחירות לפרלמנט שהתקיימו בספטמבר 2002. בחירות אלה נהנו משקיפות רבה ונחשבו לצעד חשוב בתהליך הדמוקרטיזציה.⁵ אולם, יחד עם זאת, תוצאות הבחירות חשפו גם את הפוטנציאל המוגבל של השינוי

הפוליטי במדינה. הבחירות לא הביאו לשינויים גדולים בהרכב האליטות הפוליטיות במרוקו. רבים מחברי הפרלמנט נבחרו מחדש ולמרות העלייה שחלה בכוחם של האסלאמיסטים ובחירתן של שלושים וחמש נשים לפרלמנט, קשה לדבר על סדקים בחומה המבוצרת של המח'זן. גם בממשלה החדשה, שהוקמה לאחר הבחירות הללו, אין כמעט פנים חדשות – רק אחד-עשר אחוזים מחבריה לא החזיקו בעבר בתפקיד רשמי. הפרופיל האישי של השרים לא היה שונה במיוחד מפרופיל של שרים שכיחנו בממשלות קודמות. רוב השרים הם בעלי השכלה גבוהה, בעיקר בוגרי מוסדות צרפתיים. שליש מהם בשנות השלושים וראשית הארבעים לחייהם. הם בני הדור שחווה את המפנה במדיניות בית המלוכה – מעימות ודיכוי ליציבות וקונסנזוס – מפנה שחל בשנות התשעים. בעקבות זאת הצטמצם עד מאוד החיכוך של גורמים ציבוריים עם בית המלוכה. רבים במרוקו לא חשו צורך, בעקבות השינוי במדיניות המלוכה, להתעמת עם המח'זן, מה גם שגורמי האופוזיציה נחלשו מאוד לאחר שנים של דיכוי בידי השלטון. רבים מקרב השרים בממשלה, שהוקמה לאחר הבחירות ב-2002, אינם חברים במפלגות פוליטיות אלא נחשבים לטכנוקרטים. מינויים אלה פגעו בתהליך השיקום והחיוק של המערכת המפלגתית, תהליך שנתפס כחלק ממשנתו של מוחמד השישי. במינוי שרים מקצועיים החליש המלך את המערכת הפוליטית, כיוון שבכך העדיף למנות טכנוקרטים לטיפול בבעיות המבניות הקשות עמן מתמודדת מרוקו. במונחים רבים, לפנינו תופעה של "יין חדש בקנקנים ישנים".

הבחירות לפרלמנט לא שינו, אפוא, את אופייה של המערכת הפוליטית במרוקו. במקביל לחיזוק המערכת הפרלמנטרית, חיזק המלך את מעמד בית המלוכה אשר בניגוד לציפיות שמר על עליונותו. הוא הקים "וועדות מלכותיות" שעסקו בשאלות חשובות ואסטרטגיות, כמו השקעות כלכליות, חינוך, זכויות אדם ומעמד המשפחה. כך, למשל, הפכה "קרן חסן השני לפיתוח" (שהוקמה לאחר עליית מוחמד השישי לשלטון) למוסד המועדף לפיתוח כלכלי ולמלחמה בעוני. מוסדות אלה, המהווים חלק מבית המלוכה, האפילו על משרדי הממשלה וארגונים עצמאיים אשר לא היו קשורים לארמון המלך. בוועדות ובמוסדות, שהוקמו בחסותו, שילב מוחמד השישי את האליטות הפוליטיות הוותיקות, אך אפשר גם לגורמים חדשים לקחת בהם חלק. כתוצאה מכך נוצרה במרוקו מציאות כפולה שבה מתקיימת מלוכה דומיננטית המעודדת קידומן של יוזמות רשמיות לדמוקרטיזציה, לחיזוק המערכת המפלגתית ולביסוסה של חברה אזרחית. על מושג אחרון זה מעיבים כמה סימני שאלה. המלך הצליח לנטרל את ניצניה של החברה האזרחית במרוקו באמצעות קואופטציה של אליטות מהחברה האזרחית לתוך גופים ומוסדות המשויכים לארמון. במסגרת התפתחויות אלו מדברים לאחרונה רבים במרוקו על כינונו של נאו-מח'זן אשר יחליף את הממסד הפוליטי הוותיק, אך ישמור על זיקה לבית המלוכה. מוסד כמו הנאו-מח'זן יתקיים על חשבון מעמדם של מוסדות פוליטיים ואזרחיים אחרים וימנע שינוי משמעותי.

שינוי השלטון לא השפיע באופן מעמיק על הרכב האליטות. רבים ציפו כי הצהרותיו של המלך החדש בדבר תמיכתו בליברליזציה כלכלית ובדמוקרטיזציה, מחויבותו לטיפוח מערכת פוליטית רב-מפלגתית, קידוש שלטון החוק ושמירה על זכויות האדם במרוקו, ישפיעו גם על הרכב האליטות. מוחמד השישי הותיר כמה ממקורביו של אביו בתפקידיהם הקודמים (כמו, למשל, אנדריי אזולאי, יועצו המיוחד של המלך), אך שילב גם דור חדש באליטות מבין ידידיו הקרובים וכן טכנוקרטים. במעגל הראשון של האליטות הפוליטיות אנו מוצאים, אם כן, שמות כמו אזולאי ומוחמד קבאג', אך גם דמויות כמו חסן אורידי, ידידו האישי של המלך, שמונה לתפקיד החדש של דובר בית המלוכה, תפקיד זה מחזק את הדימוי של מלוכה מודרנית שמוחמד ביקש לשוות לבית המלוכה.

אולם מלבד קירובם של צעירים בני דורו של המלך, קשה להבחין בשינויים גורפים בהרכב האליטות במרוקו. גם במעגל השני של האליטות לא חלו שינויים משמעותיים. אנו מוצאים במעגל זה מפקדי צבא, שרים, פקידים בכירים ומנהיגים פוליטיים "לאומיים". הצבא נותר במרוקו גורם חשוב אך לא מכריע. הוא אמון בעיקר על שמירת הסטטוס קוו. בשנים הראשונות לא הרבה המלך להתערב במתרחש בצבא, אם מתוך חשש להתעמת עמו, או אולי מתוך העדפה לדחות את ההתמודדות עם גורמים צבאיים לרגע מתאים יותר מבחינה מדינית (למשל, אחרי פתרון משבר סהרה המערבית). גם ראשי האסלאם הממוסד נותרו בדרך כלל בתפקידיהם. השינוי הבולט ביותר בקרב הפקידות הבכירה קשור במינוים של מושלים מקומיים חדשים במקום אנשי שלומו של שר הפנים, לשעבר, בצרי. השאלה היא, מה ארע לעוצמה הפוליטית בה החזיק בצרי, ומי ממלא את החלל שהותיר? דומה, שעוצמה זו מרוכזת כיום בידי שירותי הביטחון המרוקנים, שהגבירו את פיקוחם על המתרחש במרוקו, במיוחד לאחר פיגועי הטרור שאירעו בקזבלנקה במאי 2003, אך קיים עדיין חלל מסוים שטרם נתמלא.

במעגל הראשון והשני של האליטות אין עוררין על מרכזיותו של בית המלוכה. חברי האליטות רואים במלוכה את צורת המשטר המתאימה ביותר למרוקו וחוששים מכל שינוי ומכל חלופה הטומנים בקרבם חוסר יציבות. הם גם מאמינים שהסטטוס קוו הנוכחי במרוקו משרת את האינטרסים שלהם. הם פרו מערביים, פרנקופוניים בזהותם התרבותית ואינם שונים במיוחד מהאליטה המרוקנית שפעלה בימיו של המלך חסן. לכן ספק אם שינוי משמעותי בחיים הציבוריים – שמקורו בחוגים אלה – אכן יכול להתרחש.

השינוי המשמעותי ביותר בקרב מעגלי האליטות, בתקופתו של מוחמד השישי, חל במעגל הרחוק ביותר ממרכזי הכוח במרוקו, הלוא הוא המעגל השלישי. במעגל זה ישנם עיתונאים ומעצבי דעת קהל אשר נהנים כעת מחופש רב יותר בעבודתם. באופן פרדוקסלי ניתן לשייך למעגל זה גם את האסאלמיסטים הדורשים שקולם יישמע ומבקשים להשתתף בחיים הפוליטיים. הכוונה כאן אינה לקבוצות הקיצוניות ביותר

בקרב האסלאמיסטים במרוקו (כמו תנועת אל-עדל ואל-אחסאן של השייח' יאסין) אלא למפלגה כמו מפלגת הצדק והפיתוח (Parti de la justice et du développement, PJD) השואפת לקחת חלק בחיים הפוליטיים.⁶ במעגל השלישי, אם כן, אנו עדים לכניסתם של גורמים חדשים רבים, הקוראים תיגר על מערכת הקליינטורה הפועלת בחסות בית המלוכה. קבוצות אלה שואפות לחלק מחדש, בצורה מאוזנת יותר, את הכוח הפוליטי ולפתוח את המערכת הפוליטית בפני הציבור הרחב. קבוצה זו של המעגל השלישי ראויה לתשומת לב רבה ויש להמשיך ולבחון את התקדמותה. בניגוד לשני המעגלים הראשונים, זוהי קבוצה פחות הומוגנית מבחינת הרכבה האנושי, דעותיה ורעיונותיה. עם זאת, כאשר מדברים על כלל האליטות במרוקו כיום, ניתן להצביע על שני מאפיינים עליהם קיימת הסכמה כללית. האחד, מהתבטאויות של בכירים מרוקנים עולה כי רבים מהם אינם שוללים דמוקרטיזציה של המשטר ומבקשים לצמצם את השפעת בית המלוכה על החיים הציבוריים, אך סבורים כי יהיה זה תהליך ארוך אשר יתחיל מהמערכת הכלכלית ויתרחב רק מאוחר יותר למישור הפוליטי. השני, הם אינם מעוניינים להאיץ תהליכים אלה למרות התמיכה העקרונית של בית המלוכה (אשר נתונה אף היא לסייגים שונים). כל אלה מטילים צל על התקווה שהשינוי בהרכב האליטות יוביל גם לשינוי מהיר במערכת הפוליטית ובמבנה הכוח הפוליטי. ההתפתחויות במרוקו בשנים האחרונות מלמדות כי הצירוף של מלך ליברלי יחד עם גורמים חדשים באליטות אינו מהווה בהכרח מתכון לדמוקרטיזציה מהירה או לשינויים סוחפים בהרכב האליטות הפוליטיות.⁷

הדברים הללו אינם אמורים לשוות נימה פסימית להתפתחויות במרוקו. אדרבה, בתוך המערכת ניכרת מגמה של התעוררות ונכונות של בית המלוכה ושל הממסד הפוליטי להתמודד עם בעיות אשר עד עתה נזנחו. במובנים רבים עברה מרוקו את סף השינוי לעבר חברה פלורליסטית יותר. אולם הדפוסים החברתיים והפוליטיים המתהווים אינם באים על חשבון מעמד המלוכה. מעמד המלוכה נותר איתן למדי, ולפי שעה שומרת מרוקו על יציבות פנימית. היא ממשיכה בהתמודדות עם השלכות פיגועי הטרור שאירעו בקובלנקה במאי 2003 ועם איומי הטרור האסלאמי. ברור, בניגוד אולי למצופה, שהשינוי בהרכב האליטות ובמידת השפעתן על עיצוב המדיניות וקבלת ההחלטות במרוקו – לא היה כה דרמטי. בדומה לתחומי חיים אחרים במרוקו, המסורת הפוליטית חזקה מכל גורם אחר.

הערות

- .1 Volker Perthes, "Politics and Elite Change in the Arab World", in Volker Perthes (ed.), *Arab Elites: Negotiating the Politics of Change*, (Boulder: Lynne Rienner, 2004), pp. 1-32; Volker Perthes, "Elite Change and System Maintenance", *Ibid.*, pp. 301-307.
- .2 Bruce-Maddy-Weitzman, "Morocco", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *Middle East Contemporary Survey, 1999* (Tel Aviv: The Moshe Dayan Center, 2001), pp. 424-434.
- .3 ברוס מדי-וייצמן, "מרוקו: בדרך לחברה אורחית?", יהודית רונן (עורכת), המגרב: פוליטיקה, חברה, כלכלה (תל אביב: מרכז משה דיין, 1998), עמ' 29-38, *The Journal of North African Studies*, Vol. 7 No. 3 (Autumn, 2002), pp. 101-118.
- .4 Bruce-Maddy-Weitzman, "Morocco", in Bruce Maddy-Weitzman (ed.), *Middle East Contemporary Survey, 2000* (Tel Aviv: The Moshe Dayan Center, 2002), pp. 413-418.
- .5 *Jeune Afrique/L'Intelligent*, no. 2178, 7.10.2002; no. 2179, 14.10.2002
- .6 דניאל זיסנוויץ, "תנועות אסלאמיות נגד משטרים במצוקה", יוכי וינטרויב (עורכת), מוקדי משבר: המזרח התיכון 2004 (תל אביב: מרכז משה דיין, 2004), עמ' 96-101.
- .7 Saloua Zerhouni, "Morocco: Reconciling Continuity and Change", in Volker Perthes (ed.), *Arab Elites: Negotiating the Politics of Change* (Boulder: Lynne Rienner, 2004), pp. 61-86.

